HA 1759

SZÉCHÉNYI TÁR

MAGYAR KÖNYV-SZEMLE

27

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

N 820

99. évfolyam

1983

1

AKADÉMIAI KIADÓ · BUDAPEST

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA I. OSZTÁLYÁNAK KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

REVUE DE L'ACADÉMIE HONGROISE DES SCIENCES POUR L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

99. ÉVF. 1983/1. sz.

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG — COMITÉ DE RÉDACTION

MÁTRAI LÁSZLÓ
(a szerkesztő bizottság elnöke)

KÓKAY GYÖRGY
(felelős szerkesztő)

HAVASI ZOLTÁN
(társszerkesztő)

DÁN RÓBERT
FÜLÖP GÉZA
V. KOVÁCS SÁNDOR
MEZEY LÁSZLÓ
REJTŐ ISTVÁN
TARNAI ANDOR

SZERKESZTŐSÉG — RÉDACTION

1088 Budapest VIII., Múzeum krt. 14—16.

Megjelenik negyedévenként — Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Bp. V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215—96 162 pénzforgalmi jelzőszámára. Előfizetési díj: 100 Ft. Előfizethető és példányonként megvásárolható az Akadémiai Kiadónál, 1054 Bp. V., Alkotmány u. 21. Tel.: 111-010 (pénzforgalmi jelzőszám 215—11 488) és az Akadémiai Könyvesboltban, 1368 Bp. V., Váci u. 22. Tel.: 185-680.

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A tanulmányok rovatba szánt cikkhez 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 100 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők, a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ORSZ. SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
I. OSZTÁLYÁNAK
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI FOLYÓIRATA

1983.
99. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

MÁTRAI LÁSZLÓ (a szerkesztő bizottság elnöke), KÓKAY GYÖRGY (felelős szerkesztő), HAVASI ZOLTÁN (társszerkesztő), BÁN RÓBERT, FÜLÖP GÉZA, V. KOVÁCS SÁNDOR, MEZEY LÁSZLÓ, REJTŐ ISTVÁN, TARNAI ANDOR

AKADÉMIAI KIADÓ

A NÉVMUTATÓT ÉS A TARTALOMJEGYZÉKET ÖSSZEÁLLÍTOTTA

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

TARTALOM

TANULMÁNYOK

Friedrich Ildikó: XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága 32
Haimann György—Ballér Piroska: „Megegyeztetvén a három kollégiumokat..." Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról, I—II. 21, 321
Heverdle László: A Martinovics-páholy antiklerikális sajtópolitikája 138
Huber Kálmánné: A Symposion és köre (1924—1928) 243
Körmendy Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV—XVI. században 1
Kőszegfalvi Ferenc: „Délsziget" 1946—1947 (Egy hódmezővásárhelyi irodalmi folyóirat története) 154
Lázs Sándor: Kódexkiadásunk százados kérdései a Cornides-kódex modern kiadásának ürügyén 345
Mészáros István: Az 1806-i Ratio Educationis népiskolai tankönyvei 129
Pajkossy Györgyné: Ellobodius és baráti körének könyvei az Egyetemi Könyvtárban 225
Rejtő István: Mikszáth Kálmán és a Magyar Hírlap 332

KÖZLEMÉNYEK

Barlay Ö. Szabolcs: Egy szemtanú levele az 1501-i budai úrnapi szabadtéri színjátékról 42
Bessenyei József: Egy olvasó nemesúr a 16. században 165
Csapodiné Gárdonyi Klára: Adalékok kódexeink címereihez 366
Csonka Ferenc: Újabb adatok Bocatius (?) egyik röpiratához 171
Erdő Péter: Az Akadémiai Könyvtár Kézirattárának egyházjogi tartalmú középkori kódextöredékei 251
Fried István: Pompéry János, a cenzúra és a horvátok 184
Haraszti Erika Ágnes: 1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a győri Milkovich—Zámory különgyűjteményben 80
Hegedűs Judit: A Győri Olvasó Társaság történetéhez 86
Kókay György: Egy Bessenyei-mű sajtóvisszhangja 1773-ban 182
Kókay György: Bessenyei utolsó kéziratainak sorsa 382
V. Kovács Sándor: Balassi Bálint antik olvasmányaihoz 170
V. Kovács Sándor: Az esztergomi Hriágyel-kézirat (curtius Rufus magyar versekben) 262
Kükedi József: A Vizsolyi Biblia — nyomdai kézirattöredékei tükrében 370
Kürthy András: A 175 éves Ricordi zeneműkiadó történetéből 384
Monok István: Csanaki Máté könyvjegyzéke 256
Nemeskürty Harriet: Egy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról 49
Németh S. Katalin: Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa 66
Sándor László: A kárpát-ukrajnai magyar könyv- és lapkiadás, nyomdászat és könyvkereskedelem 1919—1980-ig 186
Téglásy Imre: Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában 45
Váradi Sternberg János: Jászi Oszkár levelezése Rubakin Nyikolajjal 393
Varga Imre: Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladrámája 1767—1775-ből 57
Zsigmondy Árpád—Zsigmondy Árpádné: Adalékok két 17. századi naptárhoz 181

MAGYAR KÖNYVESHÁZ

Borsa Gedeon: Bibliográfiai adatok a korai magyar nyelvű perikópás-könyvekhez 404
Borsa Gedeon: Albert Grawer munkája két kiadásának története 409
V. Ecsedy Judit: Nyomdatörténeti érdekességek Vásárhelyi Gergely utolsó művében 272
Heltai János: Szenci Molnár Albert itthon nyomtatott műveinek hangjelöléseiről . 273
Holl Béla: A nagyszombati egyetemi vizsgák kiadványait szabályozó rendelet ... 286
Király László: Két Bocatius-mű a genfi Egyetemi Könyvtárban 397
Pavercsik Ilona: Adalékok a bártfai és lőcsei nyomda lengyelországi kapcsolataihoz 282
Szelestei N. László: Hamis impresszumú könyvek a XVIII. századi Magyarországon 292
Vásárhelyi Judit: Ismeretlen XVI. századi jezsuita nyomtatvány a Heltai-műhelyből 264

FIGYELŐ

Borsa Gedeon: A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnyomtatványkatalógusa ... 111
Borsa Gedeon: Kiállítás a magyar reneszánszról Schallaburgban 195
Borsa Gedeon: Az ötszáz éves ausztriai könyvnyomtatás 208
Borsa Gedeon: Könyvtörténeti kiallítás Zágrábban 308
F. Csanak Dóra: Gergely Pál (1902—1982) 306
Dán Róbert: Scheiber Sándor köszöntése 306
Fried István: Szemző Piroska (1907—1982) 88
Fried István: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései 89
Havasi Zoltán: Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom 89
Henning, Hans: Die Bibliothek der Nationalen Forschungs- und Gedenkstätten 197
Klaniczay Tibor 60. születésnapjára 305
Veszprémy László: Művészet I. Lajos korában (A székesfehérvári István király Múzeum kiállítása) 307
Zeman László: Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága 102

BIBLIOGRÁFIA

A magyar könyv-, nyomda- és sajtótörténeti szakirodalom 1982-ben. Összeáll. *Heltai János* 415

SZEMLE

Abdruck aller in der Wagnerischen Buchdruckerey in Ulm dermahlen sich befindenen Schriften. Konstanz, 1982. *(Borsa Gedeon)* 219
A magyar irodalom és irodalomtudomány bibliográfiája. 1978. Szerk. Németh S. Katalin. Bp. 1982. *(Szabó Sándor)* 313
A Múzeumi és Könyvtári Értesítő repertóriuma (1907—1981). Összeáll. M. Katona Júlia *(Lanzeritsch Mária)* 314
A Ráday Gyűjtemény Évkönyve II. *(Heltai János)* 216
Biblioteca Corviniana. 3. bőv. kiad. Bp. 1981. *(Kádár Zoltán)* 118
Bogdanski, Henryk: Dziennik podrozy lat 1826 i 1827. Kraków, 1980. *(Hopp Lajos)* 220
Braun Tibor—Bujdosó Ernő—Ruff Imre: A tudomány mint a mérés tárgya. Bp. 1981. *(Környei Márta)* 122
Clavis Typographorum Librariumque Italiae 1465—1600. Ed. G. Borsa *(Fülöp Géza)* 212
Csáky, Moritz: Von der Aufklärung zum Liberalismus. Wien, 1981. *(Benda Kálmán)* 218
Csuka Zoltán. Bibliográfia. Összeáll. Harmat Béla. Szentendre, 1982. *(Németh S. Katalin)* 123
Dán, R.: Matthias Vehe-Glirius. Life and Work of a Radical Antitrinitarian with his Collected Writings. Bp.—Leiden, 1982. *(Scheibert Sándor)* 311
Jókay-kódex, XIV—XV. század. Bev. és kiad. P. Balázs János. Bp. 1981. *(Tarnai Andor)* 210
Kazinczy Ferenc-bibliográfia. Összeáll. V. Busa Margit. Miskolc, 1981. *(Csóra Karola)* 314

Kiss István: Az Athenaeum Könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban. Bp. 1981. *(Voit Krisztina)* 310
Köpeczi Béla: Döntés előtt (Az ifjú Rákóczi eszmei útja) Bp. 1982. *(Bitskey István)* 309
Kuzmin, A. G.: Nacsalnüje etapü drevnerusszkogo letopiszania.: Moszkva, 1977. *(Magyar Marianna)* 316
Lohrmann, K.: 1000 Jahre Österreichische Judentum. Ausstellungskatalog Eisenstadt, 1982. *(Scheiber Sándor)* 316
Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1981—1982. *(Kókay György)* 121
Mazal, Otto: Byzanz und das Abendland. Graz, 1981. *(Kádár Zoltán)* 219
Peregrinuslevelek 1711—1750. Szeged, 1980. *(Szabó András)* 119
Pozdeeva I. V.—Kaskarova I. D.—Lerenmann M. M.: Katalog knig kirillicseszkoj pecsati XV—XVII. V. V. Moszkva, 1980. *(Ojtozi Eszter)* 124
Rozsondai Marianne: Anton Koberger működése és a Koberger-kötések problémája *(Beöthyné Kozocsa Ildikó)* 217
Szabó Flóris: A Pannonhalmi Főapátsági Könyvtár kéziratkatalógusa. Bp. 1981. *(Körmendy Kinga)* 214
Útmutató a Pest Megyei Levéltár Nagykőrösi Osztálya irataihoz. Bp. 1981. *(Fallenbüchl Zoltán)* 315
Válaszúti György: Pécsi Disputa. Bev. és a jegyzeteket írta Dán Róbert. Sajtó alá rend. Németh S. Katalin. Bp. 1981. *(Vásárhelyi Judit)* 117

NÉVMUTATÓ

Abafi Lajos 383
Abonyi Árpád 336
Ábrahám Ibn Ezra 311
Ács Mihály 294—296, 298
Aczél Tivadar 243, 245—246
Aczél Zsuzsanna 358
Ádám Péter 40
Adamantius 239
Adamik Tamás 25
Ady Endre 147, 151, 217
Aelianus, Claudius Praenestinus 229, 239, 261
Ágai Adolf 184, 336
Ágnes, Szent 351, 354
Ágoston, Szent 117, 260
Ágoston Péter 143
Ágota, Szent 353
Aiszkhülosz 230, 238
Aiszóposz l. Ezopusz
Ajtay Andor 154
Aklia 258
Alarcón, Pedro Antonio de 158—159
Alator 64
Albert (magyar király) 70
Albert, III (ausztriai herceg) 4—5, 14, 20
Albert Gábor 88
Albertus Magnus 168
Albo, Joseph 311—312
Alexa Károly 361
Alexander de Villa Dei (Villedieu) 3
Almási Gyula Béla 154, 158
Alsted, Johann Heinrich 326
Alszeghy Zsolt 59
Alvinczi Péter 322—326
Amade László 64
Amadé Tamás 10
Ambrosius Lam Sebestyén 409, 411, 413
Ambrus, Szent 260
Ambrus Zoltán 336
Amling, Wolfgang 411
Amplonius, Ratinck de Berka 14
Andersen, Hans Christian 101
András, II. (magyar király) 70
Andreas von Santa Theresia 49, 53—57
Andreas Comiatinus Ungarus l. Kecskés András
Andreas Pannonius l. Pannonius
Anna, Szent 16
Anonymus (P. Magister) 69
Anna Amalia 199, 201, 206
Apáczai Csere János 257
Aphthonius 239
Apian, Petrus 206
Apollóniosz Düszkolosz 230, 239
Appianosz 63, 236—237
Aquila, Egidius 237
Aquinoi Tamás, Szent l. Tamás, Aquinoi
Arany János 88, 101, 248, 306—307
Aranyasi Gellértfi János 252
Aratosz 63, 238
Arezzói Antal 9
Argens, Jean Baptiste de 98
Arisztophanész 229, 238, 261
Arisztotelész 47, 106—107, 117, 167—168, 170, 228—231, 233, 235—238
Arje Jehuda Leb Kahana 316
Arkhimédész 63
Aschbach, Joseph 4—5
Ashbrook, William 392
Asulanus, Andreas 236
Áts Mihály l. Ács Mihály
Attila 67, 70
Aubigné, Théodore d' 397
Auerbach, B. 101
Augustinus Aurelius l. Ágoston
Ausonius 239
Austerlitz, Carl 101
Avicenna 233

Babits Mihály 162, 243, 311
Badalió, Josip 111
Badensis, Thomas A. 241
Bähr, Christian Heinrich 199
Bajza József 216
Balasfy, Thomas 67
Balassa József 147
Balassi Bálint 170—171, 248
Balázs Éva, H. 219
Balázs János 73
Balász János, P. 210—212, 346, 364
Balbinus, Johannes 103
Baldus de Perugia 261
Bálint (pap) 361
Bálint György 311

Bálint Miklós 190
Bálint Sándor 159
Balla László 191, 194
Ballagi Mór 101
Ballér Piroska 21—31, 321—331
Balogh Károly 245—246
Bán Imre 23—24, 257
Baranyi Pál 275
Barbiano di Belgioioso, Ludovico 400, 401
Bárdos Kornél 387
Bardua, Carolina 206
Barhó Margit l. Nagyivánné Barhó Margit
Barkóczy Sándor 152
Barlay Ö. Szabolcs 42—45, 271
Barletius, Marinus 167
Barta, E. 7
Barta István 8
Barta Lajos 188
Bartha Dénes 64
Bartholomäi, Johann Christian 201
Bartholomäi, Wilhelm Ernst 201
Bartholomaeus Brixiensis 253, 255
Bartholomaeus de Pisis 211
Bartók Béla 306
Bartók Lajos 332
Bartoniek Emma 16
Bartos Róza l. Vajda Jánosné
Basilius István 117
Basta, Giorgio 78, 400
Báthori András (erdélyi fejedelem) 76, 78, 105
Báthori István (erdélyi fejedelem) 73, 77—78, 264—265
Báthori István, Ecsedi 256
Báthori Kristóf 265
Báthori Zsigmond (erdélyi fejedelem) 74—78, 264—265, 271
Batsányi János 122
Báttaszéky Lajos 336
Batthian, Balthasar de 234
Batthyány Boldizsár 232—234
Batthyány Ignác 5, 18
Bauch, G. 104, 108
Bazini János 103
Beálló Döme 86
Beatrix (magyar királynő) 233
Bebek György 108
Bebelius, Ioannes 238
Beck, Karl 101
Beck, Leopold 78
Beck, Marcus 72
Beckmann, Hermann 11
Beethoven, Ludwig van 386
Beham, Hans Sebald 409
Beke Antal 10
Beke Margit 262
Békefi Remig 1, 13
Bél Mátyás 95—96, 217, 233
Béla, IV. (magyar király) 316
Belia György 363
Beliczay Angéla 216
Belleardus, Alexander 67
Bellini, Vincenzo 388, 391
Belsius Erzsébet 402—403
Benda Kálmán 33, 35, 40—41, 121, 216, 218—219, 225
Benedek Elek l. Székely Huszár 334, 338—339, 341
Benedek János 148
Benedek Marcell 145, 262, 393
Benyhe János 159
Benkő Loránd 359
Benkő Sámuel 37, 64
Beöthy István 248
Beöthyné Kozocsa Ildikó 217—218
Bérauld, François 237
Berg, B. 357
Beriszló Péter 9
Berkovits Ilona 366
Berlász Jenő 234, 251
Berlicz, Hector 389
Bernardus Balbi Papiensis 253
Bernardus de Bottone 254—256
Bernát (Szent, Clairvaux-i) 260
Beroaldus, Franciscus 168
Beroaldus, Philippus 168
Berzeviczy Gergely 93
Berzeviczy Márton 231
Berzsenyi Dániel 243, 248—249
Bessenyei György 36, 96, 122, 182—183, 216, 382—384
Bessenyei József 165—170
Bethlen Gábor (erdélyi fejedelem) 78—80, 171, 174—175, 180—181, 260, 273, 277, 401, 403
Beuve, Sainte 101
Bèze, Théodore de 117, 397
Biasz 63
Bibó Lajos 157
Bierdumpfl 226
Bigaroni, Marino 211
Binder, Pavel 112
Biró Lajos 151
Birkás Géza 249
Bischoff, Bernhard 351, 359
Bisterfeld, Johann Heinrich 258, 261—262
Bisztray Gyula 332—333, 342
Bitskey István 309—310, 361
Blandrata György 73
Bleyer Jakab 49
Bloch, Marc 362
Blotius, Hugo 73, 231
Blumenthal, Hermann 204
Blücher, Gebhard 404
Bobory Zoltán 262
Bocatius, Johannes 104, 171, 174—175, 397—404, 411—413
Bock János l. Bocatius
Bocskai István (erdélyi fejedelem) 75, 399—401
Boczkowski, Szezęsny 221
Bod Péter 23—24, 256—257
Bodáky István 190
Bodrogi Fülöp 14
Boerhaave, Herman 120
Bogáti Fazakas Miklós 167

Bogáti Miklós 78
Bogdański, Henryk 220—221
Bognár András 345—346, 348—350, 352—353, 355
Boito, Arrigo 390, 392
Bojanowski, Paul von 204
Bókay Árpád 142
Bona György 230
Bonaventura, Szent 211
Bonellus, Joannes Maria 236
Bonfini, Antonio 48, 67, 69, 106, 108
Bonifác, VIII. (pápa) 8, 252, 255
Bonifác, IX. (pápa) 7, 11
Bónis György 18, 20, 251
Böör László 315—316
Bori Imre 244
Bornemissza Pál 233
Bornemisza Péter 170—171, 370
Borsa Gedeon 45—47, 111—116, 195—197, 208—209, 212—214, 219—220, 271, 278, 282, 287, 308, 322, 379, 404—414
Borzsák István 171
Bosnyák Béla 152
Bossányi Árpád 8
Botka Ferenc 193
Bottyán János 217
Bozinius János l. Bazini
Bökényi Dániel 129
Bökényi János 58—61
Brant, Sebastian 205
Brasavola, Antonio Musa 240
Braun Tibor 122
Bredebscheid, Johannes l. Johannes
Brederodius, Petrus 401
Breitkopf, Johann Gottlieb 386
Brewer 292, 409
Brewer, Lorenz 121, 281, 285
Brexel, Johann 285—286
Brito, Guillelmus 16
Brutus János Mihály 67
Brylingerius, Nicolaus 240
Bródy Sándor 336
Brognolus, Benedictus 67
Bruckner Győző 411
Bucsay Mihály 217
Budai Gergely 13—14, 20
Budai János 5—20
Budenz József 356
Budiša, Dražen 308
Bugenhagen, Johannes 169—170
Bujalsky, Andreas 285
Bujdosó Ernő 122
Bulwer-Lytton, Edward George 101
Bunyitay 9
Burdigalesis, Arnoldus Ferronus 237
Burgensis, Paulus 16
Buridanus l. Johannes
Busa Margit, V. 57, 314
Busau, Andreas 265, 271—272
Buzinkay György 39
Büchler Sándor 316
Büky Béla 361
Calepinus, Ambrosius 24
Calvin, Jean l. Kálvin
Camerarius, Joachim 102, 106
Candeloro, G. 385
Candidus Pantaleonis 67
Canisius, Petrus 309
Canter, Theodorus 261
Capinus, Martinus 72
Čaplović, Ján 272
Carillo, Alfonso 74
Cario, Johan 81
Carion, Johannes 168, 170
Caroli, Petri 312
Castelli, I. F. 101
Castelvetro 238
Cato, Marcus Porcius 3, 401
Cavour, Camillo Benso 385
Chajjim b. Aser Ansel 316
Cherubini, Luigi Maria 387, 391
Christophorus Lassinda Pestiensis 14
Cicero, Marcus Tullius 48, 106—107, 167—168, 170—171, 228, 234, 261
Cimarosa, Domenico 391
Clauberg, Johannes 31
Claudel, Paul 248—249
Claudinus, Julius Caesar 261
Clausetti, Carlo 392
Clausetti, Fratelli 389
Clausetti, Piero 387
Clavius, Christophorus 261
Cloşca, Juon 63
Clusius, Carolus 227—228, 231—233, 241—242
Colbinger 401
Colinaeus, Simon 238
Collinus, Matthias 102—103
Columna, Guido de 168
Comenius, Johannes Amos 132, 303, 398
Comestor, Petrus l. Petrus
Comnenus, N. P. 45
Condulmer, Francesco 366
Conrardus (betűöntő) 286
Copinger, Walter Arthur 114—115
Cordier, Marthurin 24
Cornarius, Diomedes (Hagenbut) 232
Cornides Dániel 93, 96
Corvin János 43
Corvinus, Aelius 68
Costil, Pierre 229—230, 237—240
Coudray, Clemens Wenzeslaus 200
Cranach, Lucas 206
Crato, Johannes 104, 106
Crescentiis, Petrus de 168, 170
Csacskó Imre l. Csatskó Imre
Csáky István 77
Csáky Móric 218—219
Csanak Dóra, F. 307
Csanaki Máté 256—262
Csapó József 37—38
Csapodi Csaba 15, 17, 118—119, 167, 196, 359
Csapodiné Gárdonyi Klára 118—119, 167, 366—369

Csatskó Imre 86
Csémy Lajos 58
Cserei Mihály 82
Cserépfalvi Imre 311
Csernátoni Gajdó Dániel 120
Csernoch János 138
Cserny László 86
Cservenka Júlia l. Fleckensteinné
Csesztregi Imre 14, 20
Csíky Gergely 336
Csirkei György 104
Csóka J. Lajos 66, 183
Csomorkányi Pál (Simonka György) 154, 157
Csonka Ferenc 171—181
Csontosi János 16—17, 66—67, 252
Csóra Karola 314
Csorba Győző 159, 163
Csordás Nagy Dezső 157—158, 163
Csuka Zoltán 123—124
Cunradus, J. 180
Curtius Rufus, Quintus 168, 262—263
Cuspinianus, Johannes 72
Czabán Samu 190
Czegle Imre 324
Czeike, Felix 16
Czine Mihály 124
Czobor Mihály 400
Czuczor Gergely 86, 101, 216

Dachs, K. 362, 365
Daczycz, de Philippus 16
Dainerius, Thomas 42—44
Dallapiccola, Luigi 391
Damasus Hungarus 253
Dán Róbert 117—118, 175, 306, 311—313
Dániel (próféta) 58—59
Dankanits Ádám 36, 170
Dankó József 8
Dante, Alighieri 101, 385
Darázs Endre 159
Daróczi György 264
Dávid (bibl.) 54, 296, 403
Dávid Ferenc 117, 255, 311—312
Debreceni Campensis János 324, 326, 330
Debreceni Kalocsai János 324
Debreczeni Tamás 258—260, 286
Décsy Gyula 357
Decsy Sámuel 37
Deetjen, Werner 203—204
Delej Lajos 141
Demeter (barsi főesperes) 13
Demetrius Phalereus 45—48
Demkó Kálmán 257
Denifle, Hermann 2
Denis, Michael 208, 215
Dercsényi Dezső 307
Dersffy, Franciscus 77
Despot, Jacobus Braclides 108
Dezsényi Béla 88
Dézsi Lajos 24, 171
Dhonna, Abraham Burggravius 175
Dickens, Charles 101
Dietrichstein, Sigismundus 72
Dingelstedt, Franz 101
Dinkelsbühl, Nicolaus 16, 19
Diomedesz 325
Dionysziosz Halikarnasszosz 237
Dionysziosz Periegetesz 238
Długosz, Józef 220
Dobó István 165
Dobronoki György 291
Dodonaeus, Rembertus 261
Doering, Matthias 16
Dokoupil, Vladislav 116
Dombi Sámuel 37
Dominicus (karmelita szerzetes) 57
Domokos János 194
Donatus 3
Donizetti, Gaetano 388, 391
Donnet, Daniel 238
Dornavius, Caspar 175, 180—181
Dömötör János 154
Dömötör Tekla 59
Draskovics György 234
Dreznitz, Sámuel 316
Dryander, Franciscus 110
Dubsky, Johann Nepomuk 84
Duby, Georges 40
Duchesne, Joseph Quercetanus 261
Dudith András 228—230, 237, 239
Dugonics Titusz 98
Dumas, Alexandre 101
Durandus, Guillelmus 18
Durstmüller, Anton 208—209
Dümmerth Dezső 66, 225
Dürer, Albrecht 217

Ebendorfer, Thomas 363
Eckermann, Johann Peter 203
Eckhardt Sándor 171, 249
Ecsedy Judit, V. 272—278, 286
Egerer, Christina 47
Egerer, Coloman, ifj. 47
Egerer, Coloman, id. 47
Egerer, Jacobus 47
Eitner, Robert 391
Ellebodius Nicasius (Helbault) 225—242
Ember Gedeon 161
Ember Jenő 149, 151
Ember Pál 324
Emo család 366
Emphastus (kanonok) 4
Endlicher, I. L. 18
Engel Gyula 187
Engel János 34
Engel János Keresztély 93, 96, 98
Ennius, Simon 103
Enyedi György 278
Enyedi István 120
Eösi András 311
Eötvös József 101
Epikurosz 107
Erasmus, Desiderius Rotterdamus 167—168, 170, 228, 236
Erdei Sándor 157

Erdélyi János 65, 122
Erdő Péter 251—256
Erdőbényei Deák János 23—25
Erdődi Tamás 74
Erdődy György 38
Erényi Ferenc 86
Erich, Ericus (Ericson, Eric) 325
Ernst August (weimari herceg) 201, 203
Ernst, Paul 249
Ertsey Péter 159
Erzsébet, Szent (Árpádházi) 68, 70, 360
Erzsébet (magyar anyakirálynő) 307
Escarpit, Robert 40
Escluse, Charles de 232—233
Esperus, Thomas 261
Estienne, Charles 236
Estienne, Henri 230, 236—237
Estreicher, K. 282, 285
Eukleidész 240
Euripidész 106, 229, 238, 242
Eustratius, Nicaenus 236
Ezékiel (bibl.) 404
Ezopusz 349

Fáber Oszkár 138, 140—145, 151—152
Fábián Ferenc 394
Fábri Gergely 302
Fábry Zoltán 188
Faccio, Franco 390
Fallenbüchl Zoltán 315—316
Faludi Ferenc 64, 216
Faludi János 243
Falvy Zoltán 357
Faragó Jenő 156, 159
Farkas Ágnes 284, 409
Farkas Gyula 346, 360—361
Farkas Imre 181
Fáy András 99
Fazakas József 24
Fazekas Sándor 152
Fedák László 194
Féja Géza 245—246
Fejér György 5
Fejérkőy István 234
Fekete István 216
Fényes Samu 151, 188
Fenyő Sándor 335—336
Fenyves Katalin 92
Ferdinánd, I. (magyar király) 68—69, 104, 165, 232
Ferdinárd, II. (magyar király) 80, 174—175
Ferenczfi Lőrinc 226
Ferenczi Zoltán 278
Fernow, Carl Ludwig 202
Fest, Joannes 272—273, 276—277
Festetics Károly Albert 98—99
Fésűs József, id. 187
Fettich Nándor 245, 248
Fievet, Daniel 82
Finászy Ernő 33
Fischer, Joannes 276
Fisher, John 408
Fleckensteinné Cservenka Júlia 129
Flórián Tibor 159
Fodor Adrienne 366
Fógel József 118
Forchielli, Giuseppe 5
Forgách Ferenc 77, 232
Forgách Simon 232
Forgách Zsigmond 77, 282
Foscari, Francesco 367
Foucard, Cesare 42
Fournemont, Léon 138—139
Földesi Gyula 186—187
Fraknói Vilmos 10, 13, 307, 315
Francke, Johann 411—412
Frankenburg Adolf 100, 121, 306
Frankl, L. Au. 101
Fransen, Gérard 253
Fráter György 104
Fráter Lajos 282—283
Frellonius, Ioannes 240
Fried István 88, 89—101, 184—185
Friedberg, Aemilius 253, 255
Friedländer Sára 100
Friedrich Ildikó 32—41
Frigyes, II., Nagy (porosz király) 64
Frigyes, III. Habsburg (német-római császár) 72
Frind, Anton 5
Frőbel, Karl 100
Fukász György 138
Funk, Sebastianus 82
Furlano, D. 237
Fuxhoffer Damján 260
Fülöp Géza 32, 86, 212—214
Füredi Mór 336
Fürst, Paulus 82
Füstkuti Landerer Mihály 39
Füssi, Pius 302

Gábor Gyula 7, 17
Gabriel, Asztrik 3—5, 8, 11—12, 14, 19, 356
Gajdó Dániel l. Csernátoni Gajdó D.
Galeotto, Marzio 105—106, 165
Galilei, Galileo 206
Gall, F. 47
Galli Katalin 273
Gálos Rezső 93
Galyasi Miklós 154, 156—157, 160
Garabonciás (!) 162
Garay János 101, 122
Gárdonyi Albert 35, 37
Gardthausen, Viktor 229—230, 239—240
Gardy, Fréderic 398
Geiger, Peter 88
Gelbermann Hermann 187
Gellis Mózes 187, 190
Gentz 200
George, L. de 45
George, Stefan 247—249
Gerely József 141
Gergely, I. (Nagy, Szent, pápa) 260, 307
Gergely, IX. (pápa) 252, 254—256

Gergely Pál 251, 306—307
Gerhard, Christoff 82
Gerle, A. W. 101
Gerstinger, Hans 47, 228
Gesner, Conrad 201
Giacosa, Giuseppe 390, 392
Glirius, Matthias l. Vehe-Glirius
Gluck, Christoph Willibald 206
Gobbi Hilda 154
Goethe, Johann Wolfgang 200, 202—207
Goff, Frederick Richmond 115
Goffredus de Trano 255
Gombási István 64
Gombocz Endre 231
Gonzales, Thyrus 288—291
Gore, Catherine Grace Frances 202
Gorfunkel, A. H. 125
Gorgiasz 237
Gorkij, Makszim 393
Gorraeus, Johannes 261
Gottfried, Johann Ludwig 84
Gottsched, Johann Christoph 205
Gouth Kálmán 217
Gömöry János 104
Gönci István 413
Gönczy Jenő 149
Görög Demeter 122
Gräber Paul 412
Graesse, Theodor 211, 352—355
Gratianus 253, 255—256
Grawer, Albert 409—414
Gray, Arthur 4
Greyss, Rudolph von 75
Grillparzer, Franz 99
Grimaldi, Nicolino 387
Gross testvérek 187
Grundelius, Johannes 68
Grünstein Mór 187
Guillaume, Eduardo 388
Gulyás József 259
Gulyás Pál 47, 108, 225, 271—273, 276, 315, 379
Gumowski Marian 367
Gutenberg, Johannes 212
Gutgesell Dávid 83
Gvevarai Antal 83
Gyalui Torda Zsigmond 102—110, 165, 236, 241
Gyerendy Dorottya 108
Gyergyai Albert 246—249
Gyöngyösi János 64
György Endre 336
Győry Endre 86
Gyulai Bora 408
Gyurikovics György 66

Habersagkh, Johannes 72
Hagenbut l. Cornarius
Haiman György 21—31, 276, 321—331
Hain, Ludwig 114—115
Hajnal, István 3
Hajnóczy József 219
Halasi Béla 152
Halász Béla 183, 243, 245—246, 248—249
Halász Jenő 147
Halvax, Franciscus Xaver 85
Han, Ulrich 209
Händel, Georg Friedrich 391
Haraszti Erika Ágnes 80—85
Hardegg, Ferdinand von 75
Hariton Alexandr 395
Harkányi Ede 139, 142, 152
Harmat Béla 123
Harrsen, Meta 18
Harsányi István 257—261, 303, 315, 379
Härtel, G. Chr. 386
Hasszán (boszniai pasa) 74
Hatvani István 37
Hatvani Judit 159
Havas Emil 190
Havasi Zoltán 89
Haydn, Joseph 206, 386
Hebbel, Christian Friedrich 206
Heckenast Gusztáv 88, 101
Hedvig (lengyel királynő) 4, 15
Hegedűs, I. 106
Hegedűs Judit 86—87
Hegyi István 245, 248
Heilig Konrád 363
Heine, Heinrich 205, 207
Heinrich (braunschweigi herceg) 399
Heinrich Gusztáv 91
Helbault l. Ellebodius
Helgenmeyer 241
Hellebrant Árpád 45
Heltai Gáspár 102, 255, 264—273, 275—276, 279, 322, 325, 404, 409
Heltai Gáspárné, özv. 271
Heltai János 216—217, 279—282
Helvetius, Claude Adrien 98
Henning, Hans 197—208
Heraclides Jakab 165
Herberstain (királyi tanácsos) 106
Hercules (ferrarai herceg) 42—43
Herczeg Ferenc 121
Herder, Johann Gottfried 202, 206—207
Herepei János 256
Heresinczy Péter 234
Herman, Ádám 141
Herman József 64
Hermogenész, Priénéi 229, 239
Hermolaus, Barbarus 240
Hérodotosz 106, 261
Herolt, Johannes 353
Herrlingen, Áron Wolf 316
Heruagius Ioannes 238
Hervay Ferenc 282
Hésziodosz 45
Hesychius, Alexandrinus 241
Hevenesi Gábor 233
Heverdle László 138—153
Hevesi András 394
Heyne, Christian Gottlieb 98, 201
Hidas Antal 187
Hieronymus l. Jeromos
Hilka, A. 357

Himmelreich, Tiburtius 74, 77
Hinár János 86
Hindemith, Paul 391
Hirzel, Hans Caspar 40
Hochmeister Márton 38—39
Hodinka Antal 317
Hoffgreff György 322, **404**
Hoffhalter Rafael 409
Hoffmann Gizella 120
Hoffmann György 400
Holl Béla 277, 286—292, 357, 361
Holländer, Eugen 175
Holub József 232
Hóman Bálint 363
Homérosz 45, 106—107, 229—**230**, 234, 238
Honorius Augustodunensis 168
Hopp Lajos 220—221
Horatius, Quintus Flaccus 105—107, 400, 402
Horia, Nicolae 63
Horn, Ewald 286
Hornyák Sándor 187
Horvai József 345
Horváth András 86
Horváth Ferenc 58—59
Horváth Gergely 409, 411
Horváth Gyula 333—342
Horváth Ignác 283
Horváth János 102, 356—**358**
Hostiensis 255—256
Howell, W. S. 47—48
Hölderlin, Johann Friedrich **248—249**
Hörcsik Pál 216
Hörk József 408, 411
Hörling, D. 84
Hörmann János 83
Hriágyel Márton 262—263
Huber Kálmánné 243—250
Hufeland, Christoph Wilhelm von 38—39
Hugo, Victor 101
Humbertus, Romanis de 346
Humboldt, Alexander von 206
Hunger, F. W. T. 233
Hunnius, Aegidius 409, 411
Hunyadi János 68, 70, 102, 367
Hunyadi László 183
Huszár Péter 77
Husszein (gyulai bég) 77
Hutter, Philipp Heinrich 85
Huuz, Georgius 68
Hübner, Johann 84

Ignác, Loyolai l. Loyola
Illés Endre 310
Illés László 346—347, 350
Illésházy István 77, 400, 402
Illica, Luigi 390, 392
Illicinus, Petrus 68, 227—228
Illyés Gyula 157, 163
Illyefalvi Vitéz Árpád 245—246
Ilona, Szent 352
Imrey Ferenc 336
Ince, IV. (pápa) 255—**256**
Ince, VIII. (pápa) 10
Indy, Vincent d' 391
Ipolyi Arnold **228**
Irinyi Károly 41
Irsay, St. d' 4
István, I. Szent (magyar király) 17—18, 63, 69
Istvánffi Gyula 231
Istvánffy Miklós 67, 225—228, 230—234, 241
Itterus, Johannes Christianus 286
Iunius, Hadrianus 231
Iunta, Bernardus 238—**239**
Iványi Béla 110, 225
Iwanich Pál 70
Izabella (magyar királynő) **104**

Jäcklin, Johann 52
Jagemann 202, 206
Jakab, id. (apostol) 18
Jakab (nógrádi főesperes) 13
Jakó Zsigmond 28, 258—261, 264
Jakositz Gergely 9
Jakubovich Emil 16
Jammes, Francis 158—**159**
Janiczius, Johannes 68
Janin, Jules 101
Jankó Mihály 86
Jankovics József 120
Jankovics Miklós 99
János (apostol) 63
János, Szent (Keresztelő) 106
János l. Corvin János
János (magyar király) l. Szapolyai
János Zsigmond (erdélyi fejedelem) 108, 165
Jánosi Mónika 18
Janovics Pál 336
Janson Vilmos 174
Janus Pannonius 109, 119
Jászi Oszkár 138, 141, 146, 148—153, 393—396
Javellus, Chrysostomus 236
Jedlicska Pál 53
Jékely Zoltán 120
Jemnitz Sándor 249
Jenei Ferenc 276
Jenő, IV. (pápa) 366
Jeremiás (próféta) 295—296
Jeromos, Szent 16, 117, **169**
Jeszeni János 78
Jeszenszki János 403
Joachim (brandenburgi herceg) 165
Joannovics György 184
Johann Baptista de la Porta 261
Johann Wilhelm 198
Johanna (nápolyi királynő) 68—69
Johannes, Andreas 252, 255
Johannes de Bredebscheid 307
Johannes, Buridanus 16, 19
Johannes, Occam 15
Johannes, Theutonicus 253, 255

Johannes, Wenceslai 6
Jókai Mór 88, 184—185
Jónás (próféta) 400
Jordán Tamás 232
Josephus Flavius 169
Jósika Miklós 101
Jovius, Paulus 167
József, II. (magyar király) 36, 63—64, 96—97, 215, 218, 292, 303
József Attila 159
Jugăreanu, Veturia 112
Juhász Gyula 155, 244, 247—249
Juhász Kálmán 231
Juhász László 232
Juhász Máté 38
Juhász Vilmos 243, 245—246, 248—249
Justinus 168
Jusztina, Szent 353
Juvencus Presbyter 168

Kabos Ede 336
Kádár Zoltán 118—119, 219
Kaffka Margit 151, 249
Kaiser, George 249
Kajali Klára 216
Káldi György 282, 309, 361
Kallierges, Zacharias 235
Kallimakhosz, Philipposz 67
Kálmán (magyar király) 17—18
Kálmáncsehi Márton 102, 106, 109
Kalmár György 64
Kálnoki Izidor 336
Kálvin János 63, 103, 117, 279, 404, 409, 412
Kamarás Borbála 169
Kämmael, H. 230
Kant, Immanuel 247
Kanzlir Ambrus 9
Karácsonyi Sándor 9
Karadžić, Vuk 99
Kárász József 155
Kardos Tibor 44—45
Karl August 201—203
Kármán József 93, 248
Károly, Nagy (frank király, római császár) 1
Károly, IV. (német-római császár) 4
Károly, V. (német-római császár) 180
Károly Sándor 361
Károlyi Árpád 356
Károlyi Gáspár 279, 361, 370, 372, 374, 378—379, 382
Károlyi Mihály 394
Károlyi Zsuzsánna 403
Karpff Kálmán 86
Karpff Sándor 86
Karvasy Ágoston 86
Kaskarova, I. D. 124
Kassel, Adolf 237
Kassel, Rudolf 237
Kasztrióta György l. Szkander bég
Kátay Mihály 400
Katona Imre 158—159
Katona Julianna, M. 314—315
Katona Lajos 211
Kazinczy Ferenc 49, 93, 95, 99, 122, 216, 314, 383
Kazinczy Gábor 49
Kázmér, IV. (lengyel király) 71
Kecskeméti György 245—249
Kecskeméti Pál 245—249
Kecskés András 226, 231
Kecskés János 225—226, 235—237
Kégl János 152
Keil, Johann Georg 203
Kelecsényi Ákos 287
Kelemen, V. (pápa) 8
Kelemen, VIII. (pápa) 76
Kelemen Andor 248
Kelemen Lajos 278
Kelemen Márton 297, 304
Kelemen Sámuel 304
Kemény Endre 337
Kemény Lajos 174, 272—273, 285
Kemp Mihály 6
Kempelen Béla 63
Kempff, Alexander 304
Kempis Tamás 276, 278
Keönch Boldizsár 139
Kepler, Johannes 261
Kerczel, Marcus 79
Kerecsényi Dezső 170
Kerekes Sámuel 122
Kerényi György 245—246
Kerer, Johannes 11—12, 14
Keresztényi Kollár Ádám 66—67
Keserű Bálint 119, 256—257, 261
Keszi Imre 163
Kétházi Pál 14
Keudell 203
Kézai Simon 68
Kézdivásárhelyi Péter 325—326
Khundorffer, Nicolaus 72
Kibédi András 120
Kimchin, Dávid 311
Kink, Rudolf 4
Király István 333
Kis Miklós l. Tótfalusi
Kisfaludy Károly 49, 99
Kisfaludy Sándor 99
Kiss Alajos 159
Kiss Áron 129
Kiss István 310—311
Kiss József (1765—1830) 38
Kiss József (1843—1921) 188, 335—336
Kiss József 64
Kiss László 188
Kitonich, Johannes 255
Klaniczay Tibor 2—3, 196, 226—229, 231, 237—238, 262, 305
Klauber Ferenc 140
Klauer, Martin Gottlob 206
Klein Sámuel 187
Klement István 260
Kloska l. Closca
Klösz Jakab 24, 83, 276—277, 283—286, 409

Knauz Nándor 5, 7, 9—10, 13, 15—16, 18, 251, 254, 256
Knebel, A. 206
Kneifel Mária 231
Kner Imre 220
Kner Izidor 21, 220
Kniezsa István 360
Koberger, Anton 16, 217—218
Koberger Dániel 104
Kodály Zoltán 306
Kodolányi János 156—158
Koerner, Valentin 212
Kohán György 154—156
Kohn Dávid 336
Kókay György 90, 92, 94, 121—122, 182—184, 382—384
Kölcsey Ferenc 246
Kollányi Ferenc 6—7, 9—14
Kollár Ádám 17—18
Kollár Ádám Ferenc 66—67, 183
Kołłątaj, Hugo 221
Koltay-Kastner Jenő 160, 162
Komáromy Sándor 85
Komenský, Jan Amos l. Comenius
Kónyi János 34
Koós Judit 216
Koós Károly 217
Kopányi György 159
Korobko, O. 194
Kósa János 92
Kosáry Domokos 66, 90
Kosiński, Józef Adam 220
Kossuth Lajos 158—160, 217
Kosztolányi István 54
Kotvan, Imrich 17, 111—116
Kovách Zoltán 8
Kovachich Márton György 95—97, 108, 292
Kovács Károly 188
Kovács Pál 86
Kovács Sándor, V. 25, 170—171, 210, 262—263, 346—348, 362, 367
Kovacsóczy Farkas 231
Kovacsóczy István 79
Kováts József 86
Kováts Mihály 39
Kováts Miklós 190
Kozárdi László 13—14, 20
Kozma Miklós 191
Köhler, J. D. 180
Köhler, Reinhold 204
Köllen, Johannes 78—79
Köpeczi Béla 309—310
Köppf (könyvkereskedő) 37
Körmendy Kinga 1—20, 214—216, 251, 256, 261
Körner, Christian Gottfried 202
Környei Márta 122—123
Kőszegfalvi Ferenc 154—164
Kracker, Bernhard 181
Krakofszky János 285
Krämer, Konrad 285—286
Kratipposz 105
Kraus János 403
Kräuter, Friedrich Theodor 203
Kreisler Géza 186
Kristó Nagy István 154, 157, 160—161
Kriza János 306
Kroh, P. K. 47
Królik, Mikolaj 282
Krompecher Bertalan 379
Kulcsár Péter 22, 111, 323
Kunfi Zsigmond 139
Kúr Géza 62
Kuranda, Ignaz 101
Kurucz D. István 154
Kušlan, Dragojlo 185
Kuthassy Györgyi 10
Kuthy Lajos 101
Kuttner, Stephan 253
Kuzmin, A. G. 316—317
Kükedi József 370—382
Kürthy András 384—392
Kürthy Emil 336
Kyriss, Ernst 217

Lablache, Luigi 389
Lackner, Franz 16
Lactantius, Firmianus 16, 19
Lajos, I. Nagy (magyar király) 67, 69, 307
Lajos, II. (magyar király) 72, 165
Lakatos Ernő 315
Lám Elemér 186—188, 190
Lam Sebestyén l. Ambrosius
Lamartine, Alphonse Marine Louis Prat de 99
Lambecius, Petrus 66, 68
Lanari, Alessandro 388
Landere 295
Landerer Anna 39
Landere Mihály 37—38, 183, 297—298
Lang, Helmut W. 209
Lange Márton 37
Langenstein, Heinrich 4
Lanzeritsch Mária 314—315
Lassocki, Mikolaj 367—368
László, I. Szent (magyar király) 17—18, 67—68
László, III. (magyar király) 68
László, IV. Kun (magyar király) 71
Lauterwald Mátyás 109
Lazius, Wolfgangus 68, 70, 73
Lázs Sándor 212, 345—365
Ledesma 225
Lefèbvre, Charles 253
Légrády Károly 332, 334—335, 338—339, 342—343
Lehmann, Paul 364
Lénárt Gitta 151
Lenghel, Ion 112
Lengyel Alfréd 80
Lenin, V. I. 393
Leoncaballo, Ruggiero 389
Lépes Bálint 402
Lerche, Otto 203
Lerenman, M. M. 124

Lessing, Gotthold Ephraim 205—207
Lesznai Anna 249
Levárdy Ferenc 18, 345—346, 348—350, 352—353, 355
Libanius Sophista 46
Lindauer János 37
Linde, S. B. 221
Lingelius, Michael 232
Lintholz, Johannes de Muncheberck 168
Lipót, I. (magyar király)67
Lippomanus, Aloysius 261
Lipsiasi Pál 216
Lipthay Péter 10, 14
Liszt Ferenc 206, 389
Liszti László 216
Livius, Titus 167, 261
Locarnus, Jacobus Antonius 69
Logaus, Balthasar Friedrich von 200
Lohrmann, K. 316
Lomonoszov, Michail 215
Longo, Gaetano 388
Loon 203
Lóránd Jenő 152
Lozsánszky Ferenc 187
Loyola Ignác (Szent) 227
Löbl Zsófia 56
Löffler, K. 364
Lőrinc (esztergomi érsek) 17—18
Luca, Szent 353, 355
Lucca, Francesco 387, 389
Lucius, Jacobus 265
Ludolphus de Saxonia 353
Ludwig János 296—297, 303—304
Lukács (evangelista) 59
Lukács László 227—228, 265, 287
Lukácsy Sándor 161
Luther Márton 205, 262, 403
Lübeck, Johann Karl 95
Lükurgosz 106
Lülfing, Hans 113
Lycophron 239

Macrobius 106
Madách Imre 206
Madácsy László 157, 159—160
Madarassi Ferenc 383
Madarász K. János l. Vogler, Hans
Madarász Márton 281
Madas Edit 16
Mándl Antal 92
Magelhaes Lima 139
Magyar Marianna 316—317
Magyari-Kossa István 57—65
Magyari-Kossa József 62—63
Magyari-Kossa Mihály 62
Magyari-Kossa Péter 62
Magyari-Kossa Sámuel 62
Magyary-Kossa Gyula 174—175, 256—257
Mailáth Gusztáv Károly 138
Mailáth János 101
Makai Nyírő János 275, 277—278
Makkabeus, Judas 54
Makkai László 258
Makó Pál 131
Malibran, Maria 389
Malipiero, Gian Francesco 391
Málnási László 23
Mályusz Elemér 1—3, 13, 16, 18, 361
Mandrou, Robert 40
Manlius János 181, 409
Mannel, Hans 121
Mansfels (grófok) 411
Mantskovit Bálint 370, 372
Manutius, Aldus 229—240
Marcello, Benedetto 386
Marcellus, Nonius 167
Marcus Aurelius 83
Margit, Szent 357—358, 360
Margitai János 39
Mária, Szűz 358
Mária Anna (II. Ferdinánd német-római császár lánya) 55
Mária Terézia (magyar királynő) 33, 65—66, 85, 183, 215
Marikowszki 38, 40
Martinuzzi l. Fráter György
Márton, Szent 265
Márton József 216
Marton Sándor 145
Mascagni, Pietro 389
Mather, Increase 21, 31
Mátyás (főherceg) 402
Mátyás, I. (magyar király) 42, 68—69, 71—72, 105, 118, 165, 167, 195—197, 233, 366—367
Mátyás, II. (magyar király) 69—71, 75—78, 402
Mátyás Sándor 157
Mátyus István 38—39
Mavrucseva, K. G. 393
Mayer, Wilhelm 17
Mayr, Simone 387
Mazal, Otto 219, 362
Mazzani, Giuseppe 384—385
Mécs László 187
Mehmed (budai pasa) 79
Mehmed, II. (török szultán) 72
Meisels Bernát 187
Melanchton, Philipp 102—104, 106—107, 109—110, 168—170, 205, 325
Melchior Menyhért l. Veres
Melczer István 110
Melczer János 110
Melczer Kristóf 110
Melich János 24, 27, 307, 360
Melius Juhász Péter 38, 117, 404
Melzer Jakab 99
Mencsik Ferdinánd 231
Mercadante, Giuseppe 388
Mercuriale, Girolamo 230
Méreiné Juhász Margit 342
Merelli, Bartoloemo 388
Mérimée, Prosper 99
Mester István 251
Mészáros István 20, 129—137, 171
Mészöly Gedeon 210, 362

Mexner József 104
Meyer, Anton 208
Meyer, Heinrich 206
Meyer, Marton 82
Meyer, O. 362
Meyerbeer, Giacomo 389
Mezei Ernő 143
Mezey László 1—2, 12—13, 20, 88, 251—252, 356—360, 362, 366
Mihalik József 315
Mikes Kelemen 216
Miklós, Szent 18
Miklós (barsi főesperes) 7
Miklós (nyitrai főesperes) 13
Miklós, IV. (pápa) 8
Miklós Andor 311
Miksa (bajor fejedelem) 57
Miksa, I. (magyar király) 67, 69—73, 106, 108, 232, 408
Mikszáth Kálmán 332—344
Mikszáth Kálmánné 333
Milesius, Hesychius 231
Milesz József 37
Milič, Jan 8
Milkau, Fritz 198
Milkovich Zsigmond 81
Milkovich Zsigmondné Zámory Mária 80—82
Miller Jakab Ferdinánd 384
Minquitz, Gaspardus de 73
Miravcsik György 187, 190—191
Miskolczy Ambrus 216
Miskolczi Csulyak István 257
Misztótfalusi Kis Miklós l. Tótfalusi
Mitrák Sándor 187
Modrone, Carlo Visconti di 388
Mohamed 44, 103
Mohamed (szultánok) l. Mehmed
Moldvay Győző 154—159, 162
Mollay Károly 92
Molnár Gergely 22, 31, 321—331
Molnár József 279
Mombritius, Bonimus 353, 355
Monaki család 279
Monaldi, Gino 388
Monardes 231
Monok István 256—262
Monte, Philippe de 231
Montemezzi 392
Montesquieu, Charles-Louis 98
Monteverdi, Claudio 391
Móra Ferenc 188
Moretus, Johannes 45
Móricz Zsigmond 162, 311
Mornay, Philippe de 234
Mossóczy Zakariás 225—226, 231—237, 240—241
Motsi Carol 37
Moussong Géza 150
Mozart, Wolfgang Amadeus 206, 391
Munkácsy Kálmán 342
Munsterus, Sebastianus 81
Murai Károly 341—342
Musculus, W. 117
Müller Jakab 37, 296, 303
Müller János 302
Müller, Nicolaus 272—273

Nabutius, Paulus 229
Nacsády József 332
Nadal 225
Nádasdy család 360
Nádasdy Ferenc 64, 74
Nádasdy Tamás 104, 170, 356, 360
Nagy Barna 403
Nagy Endre 151
Nagy Géza 120
Nagy Iván 408
Nagy Lajos 363
Nagy László 65, 271, 397—404
Nagyfalusi Jenő 244—246, 248—249
Nagyivánné Barhó Margit 89
Napóleon, I. 215
Napragy Demeter 77
Nedeliczy Váli Mihály 38
Négyesy László 64
Nékám Lajos 257
Némedi Lajosné 36
Nemeskürty Harriet 49—57
Németh Antal 245—246, 248—249
Németh László 154—164
Németh S. Katalin 66—80, 117—118, 123—124, 313—314
Némethy Lajos 262
Nero 329
Nesztor 317
Neuser, Adam 311—312
Nicasius l. Ellebodius
Nicolaus (esztergomi prépost) 307
Nicolaus, Glewitz 4
Nicolaus de Lyra 16, 260
Nicolaus de Tudeschis 254
Nidermayr, Georgius 69
Nietzsche, Friedrich 243
Norbert, Szent 356
Notter Antal 5
Nucerin, Sebastian 282
Nydbruck, Gasparus de 106
Nyiri Antal 346

Occam l. Johannes Occam
Occam, William 19
Ojtozi Eszter 124—125
Okál, Miloslav 102—110
Oláh Miklós 10, 66, 69, 226—228, 232—233
Oláhné Erdélyi Mária 129
Omer (effendi) 84
Oporinus, Johannes 47
Opsopoeus, Vincentius 240
Orff, Krenek 391
Ormos Ede 146
Ortel, Jeremias 82
Ortenburg, Gabriel de 72
Országh Kristóf 233
Országh László 21

Ossoliński, Józef Maksymilian 220—221
Osváth Béla 154—155
Osztern Rózsa 89, 100
Otatea, Andrei 108
Ottendorfius, Henricus 69
Ovidius, Publius Naso 105—107, 261, 402

P. Magister l. Anonymus
Paer, Ferdinando 387
Paintner Mihály 215
Pais Dezső 210, 359
Paisiello, Giovanni 387
Pajkossy Györgyné 225—242
Pákozdy Ferenc 157—159, 162—163
Pál Endre 216
Páldi Székely István 31
Pálffy János Antal 53, 56—57
Pálffy János Károly 53, 56—57
Pálffy Kata 282—283
Pálffy Pál 53, 56—57
Pálóczi Horváth Ádám 64—65
Pannonius, Andreas 367
Pápai Páriz Ferenc 21, 23—24, 27, 37, 306
Paradeyser, Jörg 76
Paratus 353
Parisotti, A. 391
Partinger Gáspár 226
Pártos Jenő 146
Pasta, Giuditta 389
Pataki Pál 40
Pataki Vidor 9
Patzkó Ferenc József 39
Paulus, Hungarus 253
Paur Iván 215
Pavercsik Ilona 220, 273, 277, 281, 282—286, 292, 302
Paxy Anna 102
Payr Sándor 302—303
Pázmány Péter 83, 282, 287, 309, 361
Péchy Tamás 9
Péczely Attila 154, 158—159
Pejčinović, Kornelija 308
Pellechet, Marie 115
Perényi Péter 102, 109, 170
Perlaky József 294
Peruscus, Comillus 239
Pesti Ferenc 73
Pesti Gábor 408
Pesti Gergely 9—10, 13—14, 20
Péter, Szent 347
Péter (moldvai vajda) 74
Péter András 310
Péter László 244
Péterffy Károly 227
Pethy Ferenc 194
Petőfi Sándor 121
Petrik Géza 39
Petrus Comestor l
Petrus Lombardus 19
Piccolomini, Enea Silvio 363
Pikler Gyula 148
Pinamonti János Péter 303
Pindarosz 261, 234
Pinder, Udalricus 169
Pinelli, Vincenzo 229—230, 232—233, 237—240
Pintér Jenő 262
Pirandello, Luigi 249
Pirożinski, Jan 284
Pisanus, Joannes 168
Pisterfeld l. Bisterfeld
Pius, II. (pápa) l. Piccolomini
Plantin, Christoph 231, 234, 241
Platon 106—107, 117, 326
Plessing, J. 84
Plinius, Gaius Caecilius Secundus 170
Plutarkhosz 106, 234
Pogány Béla, M. 245—246
Pograny Benedek 77
Poklostóy Máté 10
Polchy István 190
Polgár László 227
Polcz, A. G. 101
Pompeius, Sextus Festus 167
Pompéry János 184—185
Ponchielli, Amilcare 389
Ponori Thewrewk Aurél 181
Porphyrius 237
Portnerus, Johannes Albertus 69
Porzsolt Kálmán 336
Pósa Lajos 336
Pósaházy János 282
Poszler György 243
Póth, István 92
Pozdeeva, I. V. 124
Pöstyéni Tamás 7, 13—14, 17—18
Prachtler, G. M. 290
Prágai András 83
Prágai Jeromos 19
Pražák, Richárd 216
Pray György 83, 215, 360
Preller, Ludwig 204
Prelus (Proelus) diac. 353
Prerau Margit 188
Priscianus 3, 167, 325
Probst Ferenc 86
Prohászka Ottokár 144
Proklesz 238
Prónay Dezső 303
Prónay Gábor 303
Pseudo-Arisztotelész 307
Ptolemaiosz, Claudius 119, 261
Puccini, Giacomo 385, 389—392
Pukánszky Béla 91—92
Purjesz Lajos 145
Purkircher György 109, 228, 231—233
Puschera, Casper Gropper de 77
Puskás (Pusi) Tivadar 162
Puskin, Alexandr 101
Pusztai István 346
Pyrker László 94

Quercetanus l. Duchesne
Quintilianus, Marcus Fabius 325
Quintus Aemilianus 67

Raby Sámuel 303
Ráchel (bibl.) 401
Rácz Pál 187, 190
Rácz Sámuel 37
Ráday Gedeon 216
Ráday Pál 216
Radecius, Valentinus 31
Radéczy István 28, 230—234
Radermacher, L. 48
Radnóti Miklós 159
Radó polikárp 307
Radziwill 282
Raimundus de Pennaforte 253
Rákóczi Ferenc, II. (erdélyi fejedelem) 309—310
Rákóczi György, I. (erdélyi fejedelem) 24, 257—259, 261—262
Rakolupszky János 226
Rákosi Jenő 145
Rakovský, Martin 109—110
Rambaud-Buhot, Jacqueline 255
Ramus, Petrus 47, 261
Ranschburg (antikvárius) 251
Ranzanus, Petrus 69
Ráskay Lea 346, 348—351, 354
Raszlaviczy Mihály 285
Rát Mátyás 93
Ráth György 409, 413
Raupau, Venceslaus Gvilelmus à 79
Recuerdos család l. Ricordi 385
Regiomontanus, Johannes 240
Reh, Paul 287
Reichling, Dietrich 114—115
Reinitz Béla 151
Rejtő István 332—344
Remete László 395
Respighi, Ottorino 391
Révai József 122
Révai Miklós 122, 130
Révay Ferenc 102, 408
Révay Mihály 104, 407—408
Reyger, Arnold 412
Réz, Heinrich 89, 92
Rezik János 82
Rhodiginus, Coelius 261
Rhódy Alajos 285
Rhor, David de 175
Ricordi család 385
Ricordi, Emmanuele 392
Ricordi, Giovanni 384—392
Ricordi, Giulio 389—392
Ricordi, Luigi 392
Ricordi, Tito 388—390, 392
Riemer, Friedrich 203
Rimaszombati István 69
Rimay János 400
Ritoók Zsigmondné 22, 325
Ritzler, Remigius 369
Roberts, W. R. 48
Robortello, Francesco 229—230, 238
Rodemacher, Margarete von 205
Rogarius, Valentinus 236
Rohmer, Theodor 100
Rolland, Romain 393—394
Rómer Flóris 215
Rónai Zoltán 152
Roosellus, Jacobus 80
Rosenberg, Nicolaus de 69
Rossini, Gioacchino 386—388, 391
Róth Mór 187
Rothan, Paulus 102, 109
Rotman Miklós 194
Rotterdami Erazmus l. Erasmus
Rousseau, Jean-Jacques 97—98
Rózsa Ede 145, 149
Rozsondai Marienna 217—218
Rubakin, Alekszej Nyikolajevics 393—396
Rubakin, Mihail Nyikolajevics 396
Ruben, Leonard 264—265, 271—272
Rubesics, Stanislaus 69
Rubigallus Pál l. Rothan, P.
Rubini, Giovanni 389
Rubinyi Mózes 333
Rubrius, Johannes 241
Rudolf, I. (magyar király) 68—69, 73, 75, 78, 232, 399
Ruff Imre 122
Rulandus, Martinus 261
Rumy Károly György 93—95, 99
Rupp Jakab 9, 260

Sabatier 211
Sachs, Hans 205
Sáfáry László 187
Sagitz, Johannes 69
Sajó Géza 16—17, 111, 114, 235
Saladini F. 369
Salamanca, Gabriel 72
Salamon (magyar király) 68
Salamon Ferenc 9, 49
Sallos Erzsébet 58
Salomo, Isaac ben 233, 311
Samassa József 149
Sambucus, Johannes l. Zsámboki János
Sammaria, Ferdinand 74
Samogitius, Johannes 74
Sándor, Nagy 262—263
Sándor, VI. (pápa) 42
Sándor László 186—194
Sándor Pál 229
Saphir Móric Gottlieb 100
Saphir, Sigmund 100
Sarkadi Imre 156, 161, 163
Sárközi György 243, 246, 248, 310
Sartorius, Johannes 117—118, 294
Sas Páter 217
Satzai János 64
Saul (bibl.) 403
Scaliger 261
Scaliger, Philippus 69
Scharffenstein, Crenza 77
Schedel, Christoph 285
Schedel Ferenc 99, 101
Schedel, Hartmannus 167
Schedius Lajos 95, 98—99
Scheiber Sándor 306, 311—313, 316

Schenda, Rudolf 33
Schier, X. 215
Schiller, Johann Ch. 88, 202, 206—207
Schimberg, Teodosius l. Vehe-Glirius, Matthias
Schlieff, Anthon 401—402
Schmidt, Adolf 217
Schmitt, Elmar 219—220
Schöber, Franz von 202
Schöll, Adolf 204
Schönherr Gyula 182
Schönvitzky Bertalan 225
Schöpflin Aladár 147, 333
Schrabsz G. Mihály 296
Schrauf Károly 6, 16
Schreck, Wolfgang 271
Schröter, Corona 206
Schuchardt, Christian 203
Schulek Tibor 296—297, 302, 304
Schultz, Daniel 273, 397
Schumann, O. 357
Schumann, Robert 389
Schurzfleisch, Conrad Samuel 200—201
Schwandtner, Johann Georg 106
Schwendi Lázár 108
Scipio Africanus, minor 168
Scipio, P. C. Africanus maior 105
Scotus, Henricus 103
Scserbacsev (tábornok) 396
Sculteti, Severinus 413
Sebők Zsigmond 341—342
Seckendorff, Veit Ludwig von 206
Sefcsik Ferenc 80—81
Sefrin, Pirminius 369
Seidl, J. G. 99, 101
Seidler Ernő 395
Semmelweis, Karl 208
Seneca, Lucius Annaeus 106
Sennert, Daniel 261
Servet, Michael 265
Shakespeare, William 101, 158—159
Shelley, Percy Bysshe 162
Siennicki 284
Sigismundus Gelous Torda l. Gyalui Torda Zsigmond
Sigonio, Carlo 229, 236, 241
Simándi S. János 259
Simon Menyhért 190—191
Simonka György l. Csomorkányi Pál
Simonyi Imre 156—157, 159
Simplicius 235
Singrenius 209
Sinka István 157
Sinzendorff, Joachim 73
Siskowski, Martin 282
Skarica Máté 117—118, 217
Solla Price, D. J. de 122
Soltész Zoltánné 16—17, 28, 111, 114, 235, 265, 271, 275
Sólyom Jenő 294
Somi Józsa 43
Somlay Artúr 154
Somló Bódog 148
Sommer, Johannes 312
Somogyi Béla 149
Sonzogno, Eduardo 389
Sőtér István 90
Spaiser Christian 84
Spaiser Ferencz 84
Spiera, F. 103
Spilker 203
Spira, Petrus de 287
Spira, Vindelinus de 16, 19
Spitzel, Theophil 412
Stadnitzky, Stanislaus 76
Stainhofer, Kaspar 406, 408
Stancaro, Francesco 103, 109
Starowolski 285
Steinacker Artur 140
Steinacker, Gustav 93
Steinhoffer, Caspar 47
Steinhuber, Andreas 227
Stephanus, Carolus 237
Stephanus, Henricus 229—230, 236—238
Stifter, Adalbert 88, 101
Stoeffler, Johannes 261
Stoll Béla 57, 60, 210, 346, 353, 360
Stozing, Rupert von 76
Stöckel Lénárt 103, 109
Störck 37
Strada, Achille 387
Stralendorf 403
Strassburger, August Friedrich 199
Straub, Lucas 52
Streibig József 38, 294, 302—303
Streinius, Richardus 74—76
Ströhl H. G. 369
Supka Géza 142—143
Süpek Ottó 90
Sütő Kálmán 188
Sylvanus, Johannes 311
Sylvester János 361, 408
Symon Darwas de Hanwa 16, 20
Szabad György 184
Szabó András 119—120, 370, 379
Szabó Dénes 210—211, 345—346, 363
Szabó Dezső 155, 158—159
Szabó Ede 159
Szabó Endre 336
Szabó Flóris 214
Szabó Károly 45, 272, 282, 287, 322—325, 404
Szabó Lőrinc 156, 158, 162—163, 243, 306
Szabó Magda 163
Szabó Miklós 217
Szabó Sándor 313—314
Szabolcsi Bence 248, 386
Szakály Ferenc 217
Szakolczai István 65
Szalay József 356
Szaller György 84
Szamota István 42
Szana Tamás 336
Szántó Kovács János 155
Szapáry Gyula 333—334, 340
Szapolyai János (magyar király) 68, 400

Szarvas Gábor 356
Szász Károly 307
Szathmári István 279, 282
Szathmári Paksi Pál 216
Szathmárnémeti Mihály 21
Szathmárnémethi Sámuel 22
Széchényi Ferenc 121, 216, 384
Széchenyi István 215
Széchy Károly 49, 56
Szécsi Balázs 104
Szedő László 243
Szedő Mihály 243
Szegedi István 261
Szegedi Kis István 217
Székely Artur 151
Székely Ferenc 149
Székely György 2, 4, 6, 8, 15, 45
Székely Huszár l. Benedek Elek
Székely Mózes 271
Székelyhidi N. Mihály 120
Szelestei Nagy László 251, 292—304
Szemere Attila 336
Szemere Huba 336
Szemző Piroska 88, 92
Szenci Egyed 407—408
Szenci Kertész Ábrahám 325
Szenci Molnár Albert 24, 82, 216, 257, 279—282, 296, 399
Szende Pál 145, 148, 150, 152
Szentgyörgyi József 60
Szentiványi Dezső 129
Szentiványi Pál 9
Szentmártoni Bodó János 59
Szentmihályi Mihály 38
Szentpétery Imre 181—182
Szentsei György 363
Szentyel Mihály 325
Szép Ernő 249
Szép Ilona 65
Szerb Antal 243, 246, 248—249
Szeredai-Sváb Leó 336
Sziesz József János 297—298, 302—303
Sziklay László 90, 92
Szilády Áron 356
Szilágyi Sándor 184, 240, 264
Szilágyi Sámuel 120
Szinyei Gerzson 324, 384
Szinnyei József 39, 257, 262
Szkander (bég) 167
Szokratész 326
Szőllősi Jenő 149
Szomaházy István 336
Szombathy János 132—133, 259, 324, 383
Szondy Pál 5
Szőnyi Nagy István 21
Szophianosz, Michael 229—230, 237, 239
Szörényi László 211
Szophoklész 238
Sztripszky Hiador 22
Szűcs Jenő 216
Szünkellosz, Michael 239

Tabernigg, Theodor 111
Takács Béla 259, 286
Takács Ferenc 154
Takács Tibor 156, 159
Takáts Gyula 159, 163
Takáts István l. Takács Tibor
Tamás (apostol) 182—183
Tamás, Aquinói (Szent) 167, 170, 247—248
Tamás (pap) 361
Táncsics Mihály 88
Tanner, G. 229
Tárkány Szűcs Ernő 154—156
Tarnai Andor 210—212, 262
Tarnovius (krakkói kapitány) 104
Téglássy Imre 45—48
Tejfalvi Csiba Márton 63
Tekelija, Sava 97
Telegdi Miklós 226, 234
Telegdi Pap Sámuel 22—23, 25, 28, 31
Telekesi 108
Teleki Pál 120, 311
Teleki Sándor 119—120
Temesi Alfréd 110
Temesvári Pelbárt 211, 353, 355
Temlinus Bernát 15
Temlinus Tamás 13
Tengnagel, Sebastian 78, 80
Tessedik Sámuel 34
Teszárs Kálmán 149
Tettoni L. 369
Teuffenbach, Christophorus 73
Thaisz András 99
Thalberg, Sigismund 389
Thallóczi Lajos 165, 169
Themisztoklesz 105
Theodolus 3
Theodoricus de Appoldia 70
Theodórosz Gazész (Gaza) 239
Theodorowicz, Michael 80
Théognidész 102, 106
Theophrasztosz 237
Theutonicus l. Johannes Theutonicus
Thienemann Tivadar 244, 246
Thomas de Hibernia 15, 18
Thomas de Kempis l. Kempis Tamás
Thomas de Psychan 17
Thorda Zsigmond l. Gyalui
Thuróczi-Trostler József 249
Thurzó György 225, 402—403
Thurzó Imre 79
Tichtl 233
Timon Sámuel 233
Tischbein, Friedrich August 206
Tissot, James 40
Tisza Kálmán 332—334, 340
Tisza Kálmánné 333
Titelman, Franciscus 271
Toldy Ferenc 93—94
Toller, Ernst 249
Tolnai Dali János 259
Tolnai Gábor 21, 322
Tolnai Papp István 258—261
Tomek, W. W. 4

Torkos János 38
Torkos József 294, 297, 303
Tótfalusi Kis Miklós 21—31, 275—276, 321—331
Tóth Árpád 162
Tóth Kálmán 278
Tóth László 160
Tóthné Polonyi Nóra 217
Tömörkény István 248, 315
Török Györgyi 196
Törs Kálmán 336
Trapezuntius, Georgius 168
Trattner János 37
Traube, Ludwig 362, 364
Trautenfeld, Christophorus a 180
Tremellius 311
Trithemius, Johannes 359
Trócsányi Zsolt 264
Tronchin, Rémi 397
Tronchin, Théodore 397
Tschernemel, Georgius de 72
Tserei Mihály l. Cserei Mihály
Tsétsi János 27—28
Turnebius 230
Turóczi-Trostler József 257
Tüskés Tibor 244
Twardawius, Christorphorus 76
Tyl, J. K. 101
Tzetza, Joannes 239

Ulászló, I. (magyar király) 367
Ulászló, II. (magyar király) 42, 67, 70, 72
Ulászló, II. Jagelló (lengyel király) 71
Ungnadius, Johannes 72
Unterkircher, Franz 13, 15
Ursinus Velius Casparus 70

Vahot Imre 122
Vajda János 88, 158, 160, 162, 336
Vajda Jánosné Bartos Róza 88
Vajda Péter 58
Válaszúti György 117—118
Valcarenghi, Renzo 392
Valerius Cato 168
Valerius Maximus 106, 168
Valjavec, Fritz 92
Valla, Lorenzo 235
Vámos Henrik 152
Ványi Ferenc 262
Várady Imre 7
Várady István 285
Várady Sternberg János 393—386
Várady Zsigmond 139
Váradi Béla 333
Váradi Pál 72
Várady Pál 9
Varga Imre 57—66, 363
Varga János 58
Vargha Damján 348, 355—356
Várhelyi Endre 155
Varjas Béla 171, 311—312, 361
Várkonyi Hildebrand Dezső 245—248
Várkonyi Nándor 160, 244—250
Varró István 146
Varro, Marcus Terentius 168
Vásárhelyi Baba Ferenc 120
Vásárhelyi Gergely 272—278
Vásárhelyi Judit 117—118, 264—272, 278, 280
Vásárhelyi Sámuel 37—38
Vass Gusztáv, ifj. 148
Vass József 140
Vazul, Nagy, Szent 260
Vehe-Glirius, Matthias 311—312
Venetus, Camillus 239—240
Verancsics Antal 108—109, 165, 167, 228, 231
Verancsics Faustus 231
Verdi, Giuseppe 285, 388—392
Veres (Melchior) Menyhért 413
Veress Endre 231, 256—257, 264
Verestói György 120
Vergilius Polydorus 168
Vergilius, Publius Maro 105—107, 109, 167, 400
Verhovay Gyula 337
Verseghy Ferenc 136, 216
Verzár Frigyes 256
Vespasiano da Bisticci 366
Veszprémy László 307
Vettori, Pier 229—230, 237—238
Vettori, Pietro 47
Victorius, Petrus 229—230, 237—238
Vida Tivadar 38
Vigyázó Ferenc 251
Vikár Béla 306
Villedieu l. Alexander de Villa Dei
Vince, Ferrarai, Szent 302
Virág Benedek 216
Vitéz János 70, 119, 367
Vitkovics Mihály 36, 99
Vitoria, Ioannes de 227—228
Viviani, Vittorio 392
Vizkelety András 88, 214, 251
Vogel, Marie 229—230, 239—240
Vogl, J. N. 99
Vogler, Hans Konrad 406
Voglmayr (Voglmeyer), Franciscus 288—291
Voigt, Christian Gottlob von 202, 204, 207
Voit Krisztina 311
Volf György 345, 347—348, 356
Voltaire, François Marie Arouet 98
Vozáry Aladár, R. 190
Vörös László 163
Vörösmarty Mihály 100—101, 216, 248, 306
Vörösz István 155—159, 162
Vulpius, Christian August 202—203

Wagner, Christian Ulrich 219—220
Wagner, Dieter 226, 229—230, 233—235, 238—239
Wagner, Johann 52
Wagner, Matthäus 219
Wagner, Richard 389, 391
Waldapfel József 245, 248

Waldbauer Imre 151
Walki, Hieronymus 77
Walsh, J. E. 45—47
Wassmann 144
Wathay Ferenc 363
Wattenbach, Wilhelm 364
Wehli Tünde 307, 316
Weidlein, Johann 92
Weighl József 386
Weingand 37
Weiss, Johann Friedrich 206
Welber, A. 187
Werbőczi István 72, 209
Wernher Eufémia 103
Wernher György 102—103, 106, 108, 110
Wernher Pál 110
Wernher Sabina 110
Wesely, Eugen 99, 101
Weszprémi István 38—39, 256—257
Wieland, Christoph Martin 202, 206—207
Wilhelm Ernst (szász herceg) 200
Windek, Eberhardus de 70—71
Windisch Károly Gottlieb 92—93, 95—96, 122, 183
Wolff, Christian 120
Wolphus, Adamus 70
Wordsworth, William 101
Wujek, Jakob 264

Xenophanesz 237
Xerxész, I. 105

Zabłocki, Franciszek 220—221
Zacutus, Abraham 240
Zalai Béla 247
Zametzky, Samborus 76
Zamoiscius, Johannes 74
Zamojski, Jan 241
Zámory Mária l. Milkovics Zsigmondné
Zandonai, Riccardo 392
Zay Ferenc 165—170
Zay János 169
Zay Mátyás 169
Zay Miklós 167
Zay Péter 231
Zborowsky, Petrus 73
Zedler, Johann Heinrich 411
Zelei Miklós 163
Zelliger Alajos 7
Zeltin, Carolus à 73
Zeno 237
Zentai János 89
Zichy Ferenc 304
Zichy János 138, 150
Zigány Zoltán 139—140, 143, 147—151
Zilahi Kiss Béla 336
Zilahy Lajos 311
Ziletti, S. G. 241
Zimmel, Mesullám 316
Zimmermann, Michael 237
Zmeskál Josef 86
Zolnai Béla 171
Zolnai Gyula 356
Zombat Antal 86
Zorja, Hajnal 191
Zoványi Jenő 105, 256—259, 287, 325, 411
Zrínyi Ádám 54
Zrínyi Mária Katalin 56
Zrínyi Mária Terézia 57
Zrínyi Miklós 49—57
Zrínyi Miklós (költő) 70, 309
Zrínyi Péter 54—55, 70
Zuber Marianna 91
Zucchelli (Zucchi, Zucchetti) család 369
Zucchetti, Sebastianus 369
Zunger, Johannes 288
Zymicyusz 282
Zyn, Johann Anton 75
Zsámboki János 45—48, 69, 219, 228—231
Zsigmond (magyar király) 70
Zsigmond, III, Vasa (lengyel király) 74, 76, 80
Zsigmondy Árpád 182
Zsigmondy Árpádné 182, 404
Zsochkke, H. 5
Zsuzsanna, (bibl.) 58—59

KÖRMENDY KINGA

Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV–XVI. században

Európa oktatásrendszere a Karoling-kor öröksége. Évszázadokra meghatározta a középkori oktatás tartalmát és szervezeti kereteit Nagy Károly azzal, hogy az egyház feladatává tette az iskoláztatást.[1] A szerzetesi és a székesegyházi iskolákban tanultakra hárult az a kötelesség, hogy a középkori művelődés hordozói, továbbadói és továbbfejlesztői legyenek. Ezzel a tevékenységükkel nemcsak saját utánpótlásukat nevelték fel, hanem az egész társadalom számára képeztek az adott kor írásbeliségének technikai és tartalmi követelményeit teljesíteni tudó írástudókat, literátusokat.

A székesegyházi iskolákban ennek a feltételeit a III., illetve a IV. lateráni zsinat biztosította. 1179-ben a III. lateráni zsinat a székesegyházak kötelességévé tette, hogy javadalommal lássák el a magisztert, hogy „qui clericos eiusdem ecclesiae et scholares pauperes gratis doceat". Az 1215-ös IV. lateráni zsinat azt kívánta, hogy az oktatás „in grammatica facultate" legyen, az érseki székhelyeken pedig „. . . theologus . . . in sacra pagina doceat et in his praesertim informet, quae ad curam animarum spectare noscuntur . . ."

Ezek alapján már a XIII. században egy jelentős klerikus réteg létezett, amelynek tagjai a magasabb műveltséget is megszerezhették, és ezt egyházi és világi központokban képzettségüknek megfelelően kamatoztathatták.[2] A XIV. században pedig már éppen ezért a káptalanoknak nagyobb a társadalmi, mint az egyházi jelentősége.[3]

Ahhoz, hogy a káptalan művelődési központtá válhasson, két alapvető tényező kellett: az iskola a hozzá kapcsolódó könyvtárral és a magasabb képzést biztosító anyagi lehetőségek. A káptalani iskola adta azt a tanulmányi alapot, aminek birtokában tanulói képesek voltak a felsőfokú tanulmányok elvégzésére. Ennek bizonyítéka az a XIII. századi oxfordi glosszás kódex, amelyben Petrus Comestor *Historia Scolasticaját* magyar szavak segítségével magyarázta a Párizsban vagy Bolognában végzett székesegyházi iskolai magiszter. Petrus Comestor műve nem az artes elsajátításához tartozó könyv volt, hanem már a teológiai képzésbe tartozó bibliamagyarázat bevezetésének volt alapműve. A magyarországi székesegyházi káptalanok tehát lehetőséget nyújtottak arra, hogy tagjaik magasabb fokú tanulmányokat végezzenek és ők éltek is ezzel a lehetőséggel.[4]

[1] MEZEY László: *Deákság és Európa.* Irodalmi műveltségünk alapvetésének vázlata. Bp. 1979. 67–68., ill. 77–87.

[2] BÉKEFI Remig: *A káptalani iskolák története Magyarországon 1540-ig.* Bp. 1910. 367–368. vö. MEZEY i. m. 135., 141., 150.

[3] MÁLYUSZ Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971. 120.

[4] MEZEY L.: *Az oxfordi glosszák.* M. Nyelv 77 (1981) 3. 376.

A XIII. századtól a korszerű műveltséget a felsőfokú képzést nyújtó egyetemeken lehetett megszerezni. A tanulni vágyók kezdetben csak a régi híres, spontán fejlődéssel létrejött egyetemeket, mint a párizsi és a bolognai, kereshették fel. A XIV. században azonban egymást követték az uralkodói alapítású egyetemek: Prága (1347), Krakkó (1364), Bécs (1365), Pécs (1367). Ezek közül Prága volt a legjelentősebb, hiszen ez volt teljes, tehát teológiai karral is rendelkező egyetem. Bécs (1384), Krakkó (1387), Óbuda (1395) csak az ún. második egyetemalapítási hullámban kapta meg a teológiai kar felállításának engedélyét.

Az egyetemek alapításának sikere több tényezőtől függött. Az egyik az volt, hogy az alapítás helyén studium generale (lehetőleg domonkos) vagy: székesegyházi, esetleg társaskáptalani vagy városi iskola legyen. (Prága: studium generale, Köln, Erfurt: társaskáptalan, Bécs: városi iskola.) Oxford és Cambridge esetében studium generalévá tudott fejlődni az oktatási intézmény egy püspöki kancellár vagy scholasticus vezetésével anélkül, hogy székesegyházi iskola lett volna előbb. A másik fontos tényező az új alapításoknál az egyházi vagy világi hatalom tudatossága.[5]

Magyarországon mind a három rövid életű egyetem káptalani székhelyen alakult. A pécsi egyetem a püspök személyéhez kapcsolódott a domonkos kolostorral való kapcsolata mellett.[6] Az óbudai egyetem a budai káptalan iskoláján alapult. Itt a prépost volt az egyetem kancellárja és a kanonoki javadalmak szolgáltak a tanárok fizetésére.[7] Pozsonyban szintén a prépost volt a kancellár, a tanárok pedig jórészt a káptalan tagjai voltak, az előadók a káptalan könyvtárát használták.[8] A magyarországi egyetemek alapításának sikertelenségét Klaniczay Tibor nem abban látja, hogy nem maradtak tartósak, hanem abban, hogy nem tudtak újjászerveződni, mint Bécs és Krakkó. Mindkét városban az uralkodó a városi polgárság és a klérus megnyerésével és együttműködésével biztosította az egyetem jövőjét. Pécs püspöki város volt, polgárság és az uralkodói érdeklődés híján a püspök és a klérus egyedül nem volt képes biztosítani az egyetem fennmaradását.[9] Buda, a főváros nélkülözte a jelentős egyházi intézményeket.[10] Az egyetemi oktatás feltételei leginkább Esztergomban lettek volna meg, ahol a székesegyházi káptalan és iskolája volt, valamint megvolt két koldulórendnek (ferencesek és az ágostonosok) a studium generaléja. De itt meg az uralkodó jelenléte hiányzott, valamint a főváros forgalma. A várost provinciális jellege is akadályozta abban, hogy egyetemi székhely legyen.[11]

Az egyetemi tanulmányok iránti igény a korabeli Esztergomban is jelen volt. A székesegyházi iskola és az artes fakultásának a tananyaga elvben azonos volt. Eltért viszont az oktatás színvonalában és céljában. A székesegyházi

[5] Denifle, Hermann: *Die Universitäten des Mittelalters bis 1400*. Berlin, 1885. 723—726.

[6] Székely György: *A pécsi és óbudai egyetemalapítások*. Janus Pannonius Múzeum évkönyve 1967. 119—120. Uő.: *Fakultät, Kollegien, akademische Nation*. Annales Univ. Scient. Budapest de R. Eötvös nom. Sectio Hist. XIII (1972) 54—55.

[7] Mályusz i. m. 109—111.

[8] Uo.

[9] Klaniczay Tibor: *Megoldott és megoldatlan kérdések az első magyar egyetem körül*. In: Hagyományok ébresztése. Bp. 1976. 164—165.

[10] Mályusz i. m. 110.

[11] Mezey i. m. (1979) 171—173., ill. Mályusz i. m. 111.

iskolában gyakorlati célú oktatás folyt, az egyetemen tudományos képzés.[12] Az igazi különbséget a tanárok felkészültsége jelentette.[13] Az esztergomi káptalan rendelkezett székesegyházi iskolával, könyvtárral és egy olyan intézménnyel is, amely kizárólagosan a felsőfokú oktatáshoz kapcsolódott. Ez volt a Collegium Christi.

A kollégium a középkor jellegzetes, a mindenkori igényeknek megfelelően változó oktatási intézménye volt. Létrejöttében részben a középkor karitatív gondolkodásmódja, részben pedig gazdasági szempontok játszottak szerepet. A kollégiumok nemcsak a tanítással foglalkoztak, hanem a tanulók anyagi ellátását is magukra vállalták. Majdnem az összes kollégiumnak gazdasági jellege is volt.[14] A kollégium tulajdonképpen egy autonóm, ill. félautonóm közösség, amelyet meghatározott jogokkal és privilégiumokkal ruházott fel az alapító. Közös, rendszerint az alapítványi épületben, egy választott vagy kinevezett vezető igazgatása alatt, meghatározott és jóváhagyott statútumok szerint éltek a tagjai, akiknek elsődleges kötelessége a tanulás volt.[15] A nagy oktatási központokba sereglő diákok számára az együttlakás csökkentette a tanulás költségeit és egyúttal keretet is adott az oktatásnak.

A XIII. század folyamán a kollégiumok kezdtek kiemelkedni a különböző tanulóházak sokaságából és az egyetemek magjává váltak, főleg a párizsi típusú egyetemek esetében.[16] A kollégiumok virágkora a XIV. század. Az alapítások indítéka a század krízis-hangulatában gyökerező jótékonykodás, ami a gazdasági és a szociális hanyatlás idején, mintegy nosztalgikusan visszaemlékezve Párizs fénykorára, biztosítani akarta a tanulóknak, hogy „libere, pacifice et quiete" éljenek.[17]

A kollégiumokba való felvétel, különösen a kezdeti időben éppen úgy nem volt meghatározott életkori és tanultsági feltételekhez kötve, mint egyetemekre való beiratkozás. Általában 8—12 évesen kerülhettek be és 12—13, illetve 16. életévükig tartózkodhattak ott a diákok. Az artes-fakultásra való előkészítő tanítás a kollégiumokban elsősorban a grammaticára vonatkozott, de foglalkoztak a logicával is. A tanítás két fázisban folyt: az elsőben az írást, a liturgikus gyakorlatot sajátították el és a latin nyelvtan elemeit tanulták Donatus alapján. A második szakaszban Alexander de Villa *Dei Doctrinale*ja, a *Grecismus*, *Priscianus* és főképp a különböző vocabulariumok voltak a tankönyvek. Az auktorok közül Cato és Theodolus voltak népszerűek. Az erkölcsi nevelés alapja a Szentírás, a Zsoltárok könyve volt és az aktív liturgikus élet, valamint a proverbiumok.[18]

A középkorban mind az egyetem, mind a kollégium az oktatást vállalta magára, de alapvető különbség volt köztük. Az egyetem testület volt, amely

[12] KLANICZAY i. m. 156.
[13] MÁLYUSZ i. m. 105.
[14] HAJNAL, I.: *L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales.* Bp. 1959. 99.
[15] GABRIEL, A. L.: *Motivation of the Founders of Mediaeval Colleges.* In Garlandia. Studies in the History of Mediaeval University. Notre Dame 1969. 211.
[16] HAJNAL i. m. 93.
[17] GABRIEL, A. L.: *The College-System in the Fourteenth Century Universities.* Baltimore, 1962. 8.
[18] GABRIEL, A. L.: *Preparatory Teaching in the Parisian Colleges during the XIV. Century.* In Garlandia i. h. 98., l. még HAJNAL i. m. 86—88., ill. GABRIEL: *Motivation* i. h. 216—217. A kollégiumokban való oktatást, tankönyveket, viszonyát az egyetemi oktatáshoz l. HAJNAL i. m. 60—116., ill. GABRIEL: *Preparatory Teaching* i. h. 99—113.

tagjainak az iskolázás után fokozatot adott. A kollégium egy közösség volt és nem vállalta a teljes iskolázást, hanem az oktatás mellett az életfeltételeket biztosította a tanulók számára.[19] A középkor első egyetemeinek történetében lényeges szerepet játszottak a kollégiumok, és ezek története, viszonya az egyetemhez lényegében feldolgozott. A kollégiumoknak feladata volt a szegény diákok támogatása mellett az egyetemi tanulmányok feltételeinek biztosítása. A két intézmény kapcsolatát a kollégiumi statútumok alapján tudjuk csak tisztázni. Ezt azonban megnehezíti az, hogy az alapszabályok nem mindig állnak rendelkezésre egykorú szerkesztésben.[20]

A XIV. században a közép-európai egyetemek között a legjelentősebb a prágai volt. IV. Károly a prágai egyetem mellett a Károly és a Mindenszentek kollégiumot az egyetem tanárai számára alapította. Ezek a kollégiumok az egyetem magisztereinek voltak a közösségei, ahol szerzetesi életmódban, közös háztartásban éltek, és mindenben az egyetem előírásai voltak az irányadók.[21] Hasonlóképpen egy kollégium keretében biztosította Albert a bécsi egyetem tanárainak a javadalmazását. A domonkos kolostor mellett egy házat adott át az egyetemnek az artes fakultás 12 magistere számára. A Szt. István káptalanban 8 kanonikátust kellett mindig üresen tartani a Collegium ducale tagjai számára. Heinrich Langenstein Alberthoz írt beadványában a kollégiumi rendszerben látta a sikeres egyetemi oktatás alapját: „. . . . Nichil enim aliud Parisiense studium indefectibiliter firmavit et extulit, nisi ibidem solida tot collegiorum fundatio."[22]

A párizsi és oxfordi kollégiumok hosszú ideig önállóak voltak, csak később kapcsolódtak az egyetemhez, míg Bécsben az egyetem volt a kiindulópont, s a kollégiumokat kapcsolták hozzá.[23]

A külföldiek számára alapított kollégiumokkal az egyetemi központokban már a XIII. században találkozunk. A szerzetesrendek voltak az elsők, amelyek tagjaik számára Párizsban kollégiumokat létesítettek.[24] 1292-ben Emphastus, Vätjö és Skara kanonokja házat vásárolt Párizsban, hogy az ott tanuló svédeknek lakása legyen. A ház „domus Scharensis ecclesiae ad ymaginem Nostre Domine" nevet viselte.[25] Volt kollégiumuk Párizsban a dánoknak, angoloknak, skótoknak, lombardoknak.[26] Prágában Hedvig lengyel királynő a litván teológiai hallgatók számára alapított kollégiumot. A prágai Óvárosban levő Jeruzsálem házat vásárolta meg erre a célra és örökjáradékot biztosított a kollégiumnak. 1397-ben népesült be a kollégium.[27] 1420-ban Nicolaus Glewitz boroszlói kanonok vásárolt házat a Bécsben tanuló sziléziaiak számára. A bursa később 60 szegény scholaris számára lett coderia és nemsokára Polenhausnak vagy Domus Pankotanak nevezték.[28]

[19] Gray, Arthur: *The Beginnings of Colleges History.* The Quarterly Journal of the Historical Association 6 (1921—1922) 1—10.

[20] Gabriel, A. L.: *Preparatory Teaching* i. h. 98.

[21] Tomek, W. W.: *Geschichte der Prager Universität.* Prag, 1849. 22—24.

[22] Aschbach, Joseph: *Die Wiener Universität.* Wien, 1865. I. 34.

[23] Kink, Rudolf: *Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien.* Wien. 1854. I. 145.

[24] Gábriel A.: *Magyar diákok a középkori Párizsban.* Bp. 1938. Klny. 12.

[25] Gabriel, A. L.: *Skara House of the Mediaeval University of Paris.* Text and Studies and the History of Mediaeval Education IX. Notre Dame, 1960. 159—161.

[26] d'Irsay, St.: *Histoire des universités.* Paris, 1933. I. 156.

[27] Székely: *Fakultät, Kollegien* i. h. 66.

[28] Aschbach i. m. I. 201. A bursa szó jelenti azt a pénzegységet, amelyet a diák egyheti élelemre, lakásra költött. Az adózást az egyetem a bursa után szabta meg. Aki

A magyarországi tanulókat a külföldi egyetemeken nem várta magyar alapítású kollégium a középkorban. A Bolognában levő magyar—illír kollégiumot csak 1537-ben hozta létre Szondy Pál esztergomi kanonok és rozoni püspök, zágrábi prépost. Célja az volt, hogy egyházi és világi ifjak számára a teológia és a mindkét jogbeli tanulmányaikat lehetővé tegye. A kollégium fölött az ellenőrzést a zágrábi káptalan gyakorolta.[29]

A káptalanok és az egyetemek kapcsolatát az előzőkben már érintettük. Láttuk, hogy az uralkodói alapítólevéllel létrehozott egyetemek esetében a tanárok fizetésére káptalani javadalmak is szolgáltak. Bécsben az egyetemi magiszterek a Szt. István káptalan tagjai voltak, számukra létesítette Albert a Collegium ducalet.[30] Esztergomban, a székesegyházi káptalanban a Collegium Christit külföldi egyetemi tanulmányokat végző diákok számára alapította Budai János a XIV. század végén.

A kollégium létezéséről több mint két évszázada van tudomásunk.[31] A múlt század közepén Knauz Nándor összegyűjtötte az összes okleveles adatot és ezek alapján megírta a „Krisztustársulat" történetét.[32] Mivel az eltelt száz évben lényegében új adat nem került elő, a szakirodalom a mai napig az ő forrásösszeállítására hivatkozott. Knauz összefoglalása alapján azonban nem tudjuk megválaszolni a legfontosabb kérdéseket a kollégiummal kapcsolatban. A kollégiummal való újbóli foglalkozást ezenkívül még az indokolja, hogy a rávonatkozó forrásokat gyarapítani lehetett a kollégium könyveivel.

Az első adatot a Collegium Christiről az esztergomi egyház 1397-es Visitatio Canonica-jában találjuk. Mivel nem vagyunk abban a szerencsés helyzetben, hogy fennmaradt volna a kollégium statútuma, (ha egyáltalán volt) az előbbi adat az egyetlen, amire a kollégiummal való foglalkozásunkkor támaszkodhatunk. A többszöri hivatkozásra való tekintettel közöljük a szöveget Kollányi kiadása alapján.[33] Ebből nyilvánvalók a következők: a kollégium az eszter-

nem tudott fizetni, kénytelen volt szegénységet esküdni. L. GÁBRIEL A.: *Magyar diákok* 13. Ugyanakkor bursának nevezték az olyan intézményeket, ahol a diákok fizetés ellenében ellátást kaptak. A teljesen szegényeknek jelképes összeget kellett fizetni. A szegény diákok bursait coderia-nak hívták. L. ASCHBACH i. m. 68—69. és FRIND, Anton: *Die Kirchengeschichte Böhmens*. Prag, 1866. II. 338.

[29] FORCHIELLI, Giuseppe: *Il collegio ungaro-illirico di Bologna*. In: Notter Antal emlékkönyv. Bp. 1941. 208—226.

[30] ZSOCHKKE, H.: *Geschichte des Metropoliten-Capitels zum heiligen Stephan zu Wien*. Wien, 1895. 229., ill. 236.

[31] Batthyány Ignác a *Leges ecclesiasticae* Kolozsvár, 1827. III. kötetének 323. lapján kivonatban ismertette az esztergomi egyház 1397-es *Visitatio canonicaját*, majd Fejér György a *Codex diplomaticus* X. 2. kötetében az 506—518. oldalon közölte a vizitáció általa lényegesnek tartott részeit. A Collegium Christi az 516—518. lapokon szerepel.

[32] KNAUZ Nándor: *A Krisztustársulat*. Magyar Sion 1 (1863) 349—360.

[33] „Item in ipsa ecclesia Strigoniensi est Collegium Christi pauperum scolarium studere volentium, fundatum per magistrum Johannem de Buda, archidiaconum Barsiensem et canonicum Strigoniensem, dotatum quatuor domibus cum censibus earundem in civitate Budensi existentibus, et habitis, quarum situs et loca in litteris dictae civitatis plene describitur. Cui Collegio praesidet archidiaconus Borsiensis et ipsum Collegium indiget reformatione. Item archidiaconatus iste Borsiensis simul cum canonicatu est annexus ipsi Collegio Christi. Et cum vacant, habet conferre dominus archiepiscopus, pro tempore existens, non tamen nisi alteri ex filiis Collegii ipsius, hoc est illi, qui ex pecuniis Collegii Christi studuit, seniori tamen, sive digniori, et talis in ipsa sua creatione sit praesidens ipsius Collegii; talis etiam archidiaconatus et canonicatus, quidquid supererit ipsi Collegio succedit, nec testari potest in morte sed omnia cedent pro Collegio. Et talis praesidens semper tenetur eligere aliquos pauperes scolares, studiosus tamen, et illos

gomi egyházhoz tartozott, Budai János barsi főesperes, esztergomi kanonok 4 budai házának jövedelmét adta a kollégium anyagi fedezetéül. A kollégium elöljárója a barsi főesperes volt. A kollégiumhoz tartozott a barsi főesperesség és a hozzácsatolt esztergomi kanonokság. Az esztergomi érsek köteles volt a barsi főesperességet mindig a kollégium tagjai közül betölteni, vagyis olyannal, aki a kollégium pénzén tanult. A barsi főesperes csak haszonélvezője volt az esperesség és a kanonikátus jövedelmeinek. Mindent a kollégiumra kellett hagynia. Köteles volt néhány szegény tanulót kiválasztani, akiket külföldre küldött tanulni, oda, ahova akartak, és ott biztosítani a tanulás költségeit. Ha az így javadalmazottak jövedelmező állásba jutottak, tartoztak megtéríteni a rájuk fordított költségeket. Ha erre nem volt módjuk, a kiadásaikat elengedték.

A szakirodalomban Budai János személyére ellentmondó adatokkal találkozunk. Kollányi szerint Budai János, Márk fia, magiszteri fokozattal rendelkező barsi főesperes és esztergomi kanonok, aki 1391-től volt tagja a káptalannak, a XIV. század végén alapította a Collegium Christit. 1427-ben halt meg.[34] Egyetemi tanulmányait a prágai egyetemen végezte. 1374. szept. 17-én „mag. Johannes Wenceslai praesentavit Joannem de Buda baccalarium alterius universitatis, qui receptus erat ad facultatem [artium]."[35] Budai János tehát eredetileg egy másik egyetem hallgatója volt, de melyiké, nem tudjuk. Székely György nemcsak Prága vonzóerejét látja ebben a tényben, hanem egy másik, esetleg közép-európai egyetem létbizonytalanságára utaló tényt is.[36] 1383-ban a prágai egyetem jogi karán volt Budai János a cseh nemzet tagjai között.[37] 1385. febr. 9-én elnyerte a licenciatus artium fokozatot, 1385. júl. 10-én pedig magister artium lett.[38] 1385-ben Bécsben is találkozunk vele.[39] 1385. júl. és 1391 között nincs adatunk róla. 1856-ban az esztergomi bazilika fölszentelésére Kemp Mihály összeállította a székesegyház történetét és az érsekek, kanonokok névsorát. Ez az összeállítás, a *Memoria Basilicae Strigoniensis* szerint 1393-tól volt Budai János barsi főesperes, Kollányi szerint 1391-től már esztergomi kanonok volt.[40] A fenti összeállításban Budai János 1309-ben alapította mint barsi főesperes a kollégiumot, szegény iskolások számára az esztergomi egyházban.[41] Budai Jánosról, mint barsi főesperesről okleveles

---

mittere extra regnum ad loca studii ubi proficere valeant, talibusque et Collegio ipso expensas ministrare tenetur, quibus vivere valeant in loco studii; ita tamen, ut quando tales studentes ad pinguiorem fortunam venient, tenetur persolvere ipsi Collegio Christi omnem pecuniam, quam inde pro studio levaverunt; si autem morientur sine aliqua fortuna dominii, tunc expediti erunt a solutione." Kollányi Ferenc: *Visitatio Capituli E. M. Strigoniensis anno 1397.* Történelmi Tár 1901. 241—242.

[34] Kollányi Ferenc: *Esztergomi kanonokok.* Esztergom 1900. 72—73.

[35] *Monumenta historica universitatis Carolo-Ferdinandae Pragensis. I.* Liber decanorum. 1367—1585. 160. A továbbiakban MUP.

[36] Székely György: *A pécsi és óbudai egyetemalapítások* i. h. 163.

[37] *Album seu matricula facultatis juridicae ab anno 1372 usque ad annum 1418.* Pragae, 1834. II/I. 37.

[38] MUP I. 227., ill. 232.

[39] Schrauf Károly: *Magyarországi tanulók külföldön. II.* Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Bp. 1892. 6., ill. 154.

[40] *Memoria Basilicae Strigoniensis anni 1856 die 31. Augusti consecratae.* Esztergom, 1856. 126—127. Kollányi: Esztergomi kanonokok 72.

[41] Memoria i. h. 122.

adatunk azonban csak a XIV. század végéről van.[42] 1396 körül másoltatott le Budai János egy prágai perrendtartást Pöstyéni Tamással, a kollégium első tagjával.[43] Az 1397-es vizitáció szerint „Archidiaconatus Borsiensis, quem tenet dominus magister Johannes de Buda".[44] Egy elveszett kódexe 1406-ban készült. Halálozási évéről hitelesen az esztergomi rituale bejegyzése tudósít bennünket.[45]

Honnan származhatott a *Memoria* tévedése, amit Knauz alapján átvett a szakirodalom? 1309-ben János, küküllői főesperes ugyan esztergomi kanonok, de a barsi főesperes Miklós, az érseki udvar embere.[46] A tévedés oka a kollégium alapítási évének a bizonytalansága. Évszám hiányában — következtetésünk szerint — a *Memoria* összeállítója az 1309-es óbudai zsinat határozatához kapcsolta Budai János alapításának évét:

„. . . ut in qualibet metropolitana ecclesia nostre iurisdictioni subiecta constituatur aliquis in dicto iure peritus, in ceteris vero ecclesiis cathedralibus magister idoneus in grammatica seu logica facultate, qui clericos eiusdem ecclesiae et *scholares pauperes* gratis, ac alios etiam instruat iuxta posse, et sic demum legendi et proficiendi opportunitate captata, fructum in Dei ecclesia afferre valeant opportunum."[47]

Erre alapozta Várady Imre is a véleményét, szerinte a papság morális és kulturális emelkedését kívánta elősegíteni a zsinat, és ebbe a folyamatba kapcsolódott bele Budai János.[48] Ennek azonban nemcsak Budai János életrajzi adatai mondanak ellent. IX. Bonifác pápa 1399. ápr. 28-án erősítette meg János, Márk fia esztergomi kanonok és barsi főesperes alapítását, amely egy „Collegium pauperum Scolarium, qui literarum studio in loco, ubi illud vigeat generale, in qualibet licita facultate insistere debeant" javára történt.[49] Pöstyéni Tamás, a Collegium Christi első tagja 1395-ben iratkozott be Prágában az egyetemre.[50] A *Memoria* szerint a barsi főesperes 1393—1427 között Budai János volt. A Collegium Christi alapításának tehát 1393—1395 között kellett történnie. Ez látszik magyarázni az 1397-es vizitációnak azt a mondatát, amely a Collegium reformálására vonatkozik: „Cui Collegio praesidet archidiaconus Borsiensis et ipsum Collegium indiget reformatione". Ha Budai János mint barsi főesperes nem azonnal alapítja a kollégiumot, ami valószínű, és Pöstyéni Tamás nem rögtön az alapítás évében megy Prágába, akkor az 1394-es év látszik a megközelítő alapítási évnek.

Az alapítás indokairól csak közvetve értesülünk. Ha a XIV. századi kollégiumalapítások indokaira gondolunk, akkor elsősorban a jótékonykodás jön

[42] Zsigmond-kori okmánytár I. 500—501. 4518. sz. oklevél, ill. KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 73.

[43] GÁBOR Gyula: *Adatok a középkori könyvírás történetéhez.* MKsz. 20 (1912) 309—310.

[44] KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 88., ill. ZELLIGER Alajos: *Egyházi írók csarnoka.* Nagyszombat, 1893. 56., valamint KNAUZ Nándor: *A magyar egyház régi szokásai.* Magyar Sion 7 (1869) 733.

[45] *Kollányi: Esztergomi kanonokok* 73. p. OSzK Clamae 408 f. 1ᵛ 1427. febr. 4.

[46] KOLLÁNYI: *Esztergomi kanonokok* 32., ill. 33.

[47] *Monumenta Vaticanae Hungariae Series I.* Tom. II. 282.

[48] VÁRADY, Emerico: *Docenti e scolari ungheresi nell'antico studio bolognese.* Bologna, 1951. 16.

[49] Mon. Vat. Hung. I/4. 119.

[50] BARTA, E.: *L'université Charles de Prague et la Hongrie.* Revue d'histoire comparée 26 (1948) 2. 220.

számításba. Azonban az alapítások indítékai fokozatosan bővültek, a XV. századra már a szellemi színvonal általános javítása, a tanulmányi helyzet jobbítása is célja lett az alapítóknak.[51] Ezzel tulajdonképpen VIII. Bonifác és V. Kelemen, illetve IV. Miklós törekvéséhez kapcsolódtak, akik megfelelő számú tudományosan képzett embert szerettek volna látni az egyház szolgálatában. A szegény tanulók számára tett alapítványok ehhez jelentősen hozzájárultak.[52] Budai János kérvénye a Collegium alapításával kapcsolatban nem maradt fönn, mivel 1370—1415 között nincsenek meg a pápai kérvénykönyvek.[53] De IX. Bonifác bullájából következtetni tudunk az alapítvány céljára:

„. . . petitio continebat, quod olim ipse pie considerans quod per literarum studia divini nominis et fidei katholice cultus protenditur, iustitia colitur, tam publica quam privata, et humane conditionis prosperitas augetur, ad exaltationem fidei orthodoxe divini cultus huiusmodi augmentum quoddam Collegium pauperum Scolarium, qui literarum studio in loco, ubi illud vigeat generale, in qualibet licita facultate insistere debeant, loci ordinarii ad id accedente consensu, fundavit . . ."[54]

A vizitációban ezt olvassuk:

„Et talis praesidens semper tenetur eligere aliquos pauperes scolares, studiosos tamen, et illos mittere extra regnum ad loca studii ubi proficere valeant, talibusque et Collegio ipso expensas ministrate tenetur, quibus vivere valeant in loco studii . . ."[55]

Az alapítás indítékai a fentiek alapján: szegény tanulók külföldi iskoláztatása, amelyet Budai János a kollégium formában látott biztosítottnak.[56] Barta István Budai János prágai élményeinek tulajdonítja az alapítást.[57] Székely György az Esztergomban található prehuszita kéziratokra gondol, mint a közvetlen prágai kapcsolatok bizonyítékára. Jan Milič nagyböjti szentbeszédei (Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms I. 23) a XIX. sz. elején került a könyvtárba. A huszita antifonale (Ms I. 313) Dankó József esztergomi kanonok hagyatékában volt a múlt század végén.[58] Tehát az Esztergomban levő kéziratok nem korabeli közvetlen kapcsolat dokumentumai. Budai János megfordult a bécsi egyetemen is. Azonban sem a prágai, sem a bécsi egyetemen nem találjuk a Budai János által választott formát, amikor egy székesegyházi káptalanhoz kapcsoltak kollégiumot. Mire alapozta Budai János a Collegium Christit? Honnan vehette a mintát? A kollégiumok sikeres működési feltételei közül[59] a következőkre van adatunk a Collegium Christi esetében:

a. megfelelő anyagi bázis — Budai János négy budai házának és a barsi főesperességnek a jövedelmét bocsátotta a kollégium céljára;
b. az érdeklődés szabadsága — semmiféle kikötést nem tett;

[51] Gabriel: *Motivation* i. h. 219—221.
[52] Denifle: i. m. 793—794.
[53] Bossányi Árpád: *Regesta supplicationum*. Bp. 1918. II. 459. 1. sz. jegyzet.
[54] Mon. Vat. Hung. I/4. 119.
[55] Kollányi: *Visitatio* i. h. 242.
[56] Székely György úgy véli, hogy a kollégiumot esetleg Óbudához, ill. Prágához kapcsolta Budai J. *A pécsi és óbudai egyetemalapítások* i. h. 126.
[57] Barta István: *Középkorvégi szellemi művelődésünk és a külföldi egyetemek*. Regnum 1937. 109.
[58] Kovách Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár*. Esztergom, 1964. Kézirat. 64., ill. 65.
[59] Gabriel: *The College-System* 29.

c. a kollégium kormányzatának alapja a statútum és a hagyományok tiszteletben tartása — a Collegium Christi esetében utalás sem történik a statútumra. Mivel a székesegyházi káptalanhoz tartozott, több mint bizonyos, hogy a székesegyházi iskola, illetve a káptalan statútumainak előírásai voltak érvényesek a kollégium tagjaira;

d. a könyvtárral fölszerelt szellemi környezet biztosítása — a káptalani iskola és könyvtár mellett a Collegium Christi possessor-bejegyzéseivel ellátott kódexek és ősnyomtatványok bizonyítékai, hogy Budai János ezt a feltételt sem hanyagolta el.

A megfelelő anyagi bázis: „. . . dotatum quatuor domibus cum censibus earundem in civitate Budensi existentibus, et habitis, quarum situs et loca in litteris dictae civitatis plene describitur." Budai Jánosnak az Olasz utcában levő házáról van tudomásunk. A középkori utca nyugati oldalán kb. a mai Országház utca 8. helyén álló ún. Szerecsen nagyháznak volt déli szomszédja Budai János 1403-ban.[60] Az Olasz utcában volt még egy háza a Collegium Christinek. 1512-ben Arezzói Antal Olasz utcai házát, amelynek szomszédjai északról Kanzlir Ambrus, délről Beriszló Péter fehérvári prépost, a Collegium Christinek adományozta. Pesti Gergely, a kollégium elöljárója 1512. aug. 26-án a budai káptalan előtt kijelentette, hogy a kollégium Olasz u.-i házát örökbérbe adta Péchy Tamás budai polgárnak azzal a feltétellel, hogy évenként 10 aranyat fizessen és a házat jó karban tartsa.[61]

A Collegium Christi a budai házaknak a jövedelmét kapta. A saját háza Esztergomban volt. Várday Pál esztergomi érsek 1530. szept. 1-én Fehérszőlő nevű szőlőjét örökalapítványként az esztergomi székesegyház Szent Kereszt oltárának és a Collegium Christi házának adományozta misék fejében. Ez a ház a barsi főesperesség háza mellett volt. „Feher Zewlew communiter appellatum, altari S. Crucis, in dicta ecclesia nostra Strigoniensi extructo et domui collegii Christi in vicinatu domus archidiaconatus Barsiensis."[62] A barsi főesperesség háza is kapcsolatban volt a kollégiummal, mivel a barsi főesperes volt a kollégium elöljárója:

„Item domus condam domini Johannis de Buda est annexa per eundem archidiaconatui Borsiensi, *sub certis condicionibus*, puta si ipse Borsiensis fuerit praesidens Collegium Christi pauperum studentium."[63]

[60] Pataki Vidor: *A budai vár középkori helyrajza.* Budapest régiségei XV. 291. 53. jegyzet. Itt köszönöm meg Kubinyi Andrásnak a budai házak azonosításához adott segítségét.

[61] Az okmányt teljes egészében közölte Knauz Nándor: *A Krisztus-társulat.* Magyar Sion 1 (1863) 351—353. a Pozsonyban levő óbudai káptalani protokollum alapján. L. még Rupp J.: *Buda-Pest és környékének helyrajzi története.* Pest, 1868. 150. Salamon Ferenc: *Budapest története.* Bp. 1878—1885. III. 229., ill. 239. Pataki Vidor i. m. 262. Ezért a házért 1536-ban már János király előtt pereskedett Jakositz Gergely és Szentiványi Pál. Pataki i. m. 277. Ennek alapja az ún. városias hűbér volt, a purgrecht. Ugyanis a várbeli házak egy részét nem bírták teljes tulajdonjoggal. Hűbérszerű kötelezettség terhelt némely telket és házat, amely csak abban különbözött a hűbértől, hogy nem személyre terjedt ki, hanem bizonyos tartozást volt köteles fizetni, aki hűbérül bírta a telket. Ilyen volt a Péchy Tamás által fizetett tíz forint is. Pesti Gergelyt mint háztulajdonost említi Salamon Ferenc. I. m. III. 223., 229., 239.

[62] Bunyitay—Rapaics—Karácsonyi: *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából.* Bp. 1904. II. 54—55. Az iskolások lelki gondozása a Szt. Kereszt oltár igazgatójának feladata volt. Vö. Kollányi: *Visitatio* i. h. 252.

[63] Kollányi: *Visitatio* i. h. 256. L. még Kollányi: *Esztergomi kanonokok* 72—73. Az 1397-es vizitációkor Budai János még életben volt. A jegyzőkönyv azonban nem egykorú, hanem XV. sz. végi másolat, és ekkor kiegészítették az oltárigazgatóságok felsorolásával. Az ekkor már nem élt személyek elé ezért került a condam (quondam) szócska. Kollányi: *Visitatio* i. h. 73. p.

A kollégium nem mentesült azonban az anyagi nehézségektől. 1492. júl. 7-én „universi scolares Collegii Christi pauperum nuncupati in ecclesia Strigoniensi" könyörögtek VIII. Ince pápához, hogy kiváltságaik védelmére néhány conservatort nevezzen ki.[64] VIII. Ince pápa bulláját, amellyel megerősítette a kollégium kiváltságait 1509. dec.-ben Pesti Gergely a Collegium Christi tagja átiratta Amadé Tamás esztergomi érseki helynökkel. A bulla szövegét sajnos az átírás nem közölte.[65] VIII. Ince pápa intézkedéséhez kapcsolódhatott a kollégium „reformatio"-ja, amely az 1397-es vizitáció XVI. sz. eleji másolatának kiegészítései között olvasható: mivel a „confraternitas quondam pauperum scholarium, collegium Christi" ügyei részint az idők mostohasága, részint az elöljárók miatt elhanyagolódtak annyira, hogy évek óta egyetlen scolarist sem küldtek „ad studia literalia", elhatározták, hogy a kollégium elöljárója tartozik a jövedelemről évente elszámolni a káptalannak, és a felesleget „in armarium pro eruditione scolarium" elhelyezni. Ezenkívül köteles négyévenként új tanulókat küldeni „ad loca studii", a régieket pedig visszahívni.[66]

A kollégiumnak a mohácsi vész előtt 1000 rajnai forint készpénze volt. Ezt az összeget a mohácsi csata előtt Bécsbe vitték és az egyetem elöljáróságának adták át, és a Collegium ducaleban helyezték letétbe. Még ugyanebben az évben Lipthay Péter barsi főesperes visszavette a pénzt és kamatra adta ki bécsi polgároknak, amiből kettő vagy három szegény tanuló bécsi egyetemi tanulmányait kellett fedezni. Erről Lipthay kérésére a bécsi káptalan hiteles okmányt állított ki.[67]

A Collegium Christi működése szempontjából az 1526. év a döntő. Ekkor határozta el Lipthay Péter barsi főesperes, hogy a bécsi egyetemen tanuló két-három diákot kell részesíteni támogatásban, ezzel a Collegium Christit a bécsi egyetemhez kapcsolta. Az anyagi és szellemi önállóságát a kollégium az Oláh-féle alapítvánnyal való összevonáskor, 1569-ben vesztette el.[68]

A Collegium Christi működése anyagi szempontból biztosított volt. Az igazgatás alapja a statútum lett volna, erre azonban semmiféle utalást nem talá-

[64] Beke Antal: *Római emlékek a magyar egyház XV. sz.-i életéből.* Történelmi Tár 1900. 15.

[65] Knauz Nándor: *A Krisztustársulat* i. h. 349. Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár Ms II. 507. 190. Nyás-féle formularium.

[66] Esztergom, Főkáptalani Magánlevéltár, Lad. 77. Antiquissima Visitatio. 141—142.

[67] Knauz: *A Krisztustársulat* i. h. 353—354. Kollányi: 136., valamint Lukcsics Pál: *Az esztergomi káptalan a mohácsi vész idején.* Esztergom évlapjai. 1927. 95.

[68] Oláh Miklós végrendeletében 1000 magyar forintot hagyott „ad erudiendos et alendos pauperes studiosos et adolescentes bonae indolis, eos tamen qui sacris initiari et sacerdotes esse volunt, et non alios in moneta fl. hung. 1000". Ezt az összeget a bécsi egyetemen Oláh Miklós alapítványának elfogadásakor 1569. dec. 7-én a Collegium Christi tőkéjéhez csatolták és „Olahianum stipendium" címmel kezelték. 1570-ben még Kuthassy György, 1571-ben Poklostóy Máté járult hozzá az alapítványhoz. Mindkettőnél szerepelt még a Collegium Christi, de az alapítvány felügyelőjét már az esztergomi káptalan nevezte ki és a javadalmazottakra már az Oláh-féle alapítvány szabályai lettek kötelezőek. 1566-ban nevezte ki az esztergomi káptalan az utolsó két magyarországi tanulót, az ő visszahívásuk után már egy oppelni származású részesült az alapítványból. A bécsi egyetemen levő magyar alapítványokat 1623-ban összevonták és a Pazmaneumra, a bécsi papnevelő intézetre ruházták át. 1664-ig a növendékeket és az alapítványok kamatait a Pazmaneum igazgatója vette fel, de ez annyi kellemetlenséggel járt, hogy az igazgató lemondott róla. Az esztergomi káptalan sem ügyelt többé az alapítványokra, így azok feledésbe merültek. 1677-ben már csak az Oláh-féle alapítványt említik. 1752-ben a Collegium Christit a bécsi egyetemi tanács már csak névről ismerte. L. Fraknói Vilmos: *Hazai és külföldi iskolázás a XVI. században.* Bp. 1873. 208—212. Knauz: *A Krisztustársulat.* i. h. 359.

lunk. Budai János kikötése csak a kollégium elöljárójára vonatkozott. Az 1397-es vizitáció szerint az érsek feladata, hogy a kollégium elöljáróját, a barsi főesperest olyanok közül válassza ki, akik a kollégium költségén tanultak, korban vagy méltóságban alkalmasak a tisztség betöltésére. IX. Bonifác megerősítésében a teológia, az orvostudomány vagy az artes magisteri, kánon- vagy civil jogi doktori fokozat volt a feltétele az elöljáróságnak.[69]

A kollégium tagjaira vonatkozó semmiféle előírást nem adott Budai János. Nem szabta meg sem a tanulmányok helyét, sem idejét. A megerősítésben felsorolt tudományos képzettségi feltételek azt mutatják, hogy bármely tudományág szabadon volt választható. A kedvezményezetteknek csak egy kötelezettségük volt, ha megfelelő javadalomhoz jutottak, vissza kellett fizetniük a tanulmányok költségeit.[70]

Összehasonlításul a párizsi Ave Maria kollégium statútumait vesszük. Ennek alapján előttünk áll egy XIV. századi kollégium élete. Az 1386/7. febr. 13-i statútum, amely korban közel esik a Collegium Christi alapításához, a következőkben határozta meg a kollégiumi tagság feltételeit:

„Tenebitur prefatus magister dictos scolares instruere et docere in studio et moribus grammaticalibus et logicalibus et aliis si ad hec sint sufficientes, quosque habeant sexdecim annos completos prout et secundum quod lacius cauetur (sic) in antiquis sive primariis ordinacionibus et statutis dicti collegii et poterit unus vices alterius supplere in premissis."[71]

Az Ave Maria kollégium tagjainak továbbtanulását a kollégium költségére a gubernátor engedélyezte:

„Item licet sit superius ordinatum quod pueri qui exire habent de societate puerorum anno sexto decimo completo teneantur in scolis cum expensis domus si facultates ipsorum pacientur"[72]

A XVI. században, 1541. jún. 25-én az Ave Maria kollégium rectora és superiorja elrendelte, hogy az alapító akaratának megfelelően három Hubant környéki diák kapjon helyet a kollégiumban és számukra hetenként három solidust a kollégium jövedelméből a primarius fizessen ki.[73]

A freiburgi egyetem mellett alapított Collegium Sapientiae statútumai egy XV. század végi kollégium életét szabályozták. A preses intézte a gazdasági ügyeket. Neki a szabadművészetek magisterének, de legkevesebb az egyik fakultás baccalaureusának kellett lennie. A tanulók kiválasztása és felvétele egy bizottság kezében volt. Ennek tagjai: a partikuláris iskola vezetője és az egyetem négy fakultásának dékánja. Kezdetben 6, később 12 volt az alumnusok száma és ezekre egyenként 10 rajnai forintot fordítottak. A statútum szerint az összes fakultás hallgatói számára lehetséges volt a kollégiumba való bejutás, de a 12 tanuló számára visszatérítést írt elő az alapító, ha későbbi életviszonyaik megengedik.[74]

[69] KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 241., ill. Mon. Vat. Hung. I/4. 119.
[70] KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 242.
[71] GABRIEL, A. L.: *Student Life in Ave Maria College, Mediaeval Paris.* Mediaeval Studies 14. Notre Dame, 1955. 411.
[72] Uo. 372. A statútum 145. pontja.
[73] Uo. 419.
[74] KERER, Johannes: *Statuta Collegii Sapientiae. Satzungen des Collegium Sapientiae zu Freiburg im Breisgau.* Faksimile Ausgabe. Einführung Hermann Beckmann. Konstanz, 1957. Einführung 12—13.

Ha a Collegium Christi mintáját keressük, láthatjuk, hogy működésének mindegyik mozzanata megtalálható a korabeli kollégiumok statútumaiban. Budai János kénytelen volt a sajátságos hazai viszonyokat figyelembe venni. Az országban nem működött biztos alapítású egyetem.[75] A kollégiumokban a grammatika és a logika tanításával az artes fakultására készítették elő a tanulókat. Az esztergomi székesegyházi iskolában a grammatika és a logika oktatásának már az 1309-es zsinat értelmében is a facultas artiumra való előkészítő jellegének kellett lennie. Budai János így biztosítva látta a kollégiumnak ezt az előkészítő szerepét, amire a példát az Ave Maria kollégium statútumából hoztuk. A továbbtanulás költségeit az Ave Mariaban kétféleképpen oldották meg: a XIV. század közepétől a kollégium (domus) költségén tanultak a fakultásokon, a XVI. században „ösztöndíjat" kaptak. Ennek a gyakorlatnak az érvényesülését követhetjük nyomon a Collegium Christi működésében is. A Collegium Sapientiae-ban, Freiburgban a XV. században már mások voltak a körülmények. Itt a kollégiumnak már nem előkészítő jellege volt, hanem kiegészítő szerepet kapott. Ez megnyilvánult a hallgatók kiválasztásában is. A Collegium Sapientiae is előírta a visszatérítést, amennyiben lehetséges. A Collegium Christi és a Collegium Sapientiae megegyezik abban is, hogy az elöljárónak egyetemi fokozattal kellett rendelkeznie.

Az esztergomi Collegium Christi tagjai a székesegyházi iskolában végezték tanulmányaikat, így a székesegyházi iskolások számára adott előírásokat kellett betartaniuk. Ezek az előírások alig különböztek az egyetemek mellett működő kollégiumok rendszabályaitól.

„Ut autem scolares in scolis residentibus sublectorem, sive magistrum, tamquam suum majorem et caput recognoscant, hac regulatione in scolis manere debent . . . et nullus audeat exire de scolis, nisi cum licentia magistri . . . Item quod nullus scolaris de nocte discurrat post unam horam noctis, contra facientes incarcerentur et puniantur ad voluntatem magistri."[76]

Az Ave Maria kollégium statútuma részletesen leírta az elhelyezést, a liturgikus kötelességeket, a kápolna könyveinek ellenőrzését, a diákok öltözetét, a körmeneteken való részvételt.[77] A freiburgi Collegium Sapientiae a mindennapi életet a legapróbb részletig szabályozta. Felkelés, lefekvés, napi misehallgatás stb. A szabálysértésért büntetést kaptak. Az elöljáró engedélye nélkül nem hagyhatták el a házat, nem bérelhettek a városban másik lakást, zárás után nem nyithatták ki a kollégium ajtaját.[78] Esztergomban minden nap három előadást hallgattak, a nagymisén, amit a főoltárnál tartottak és a vesperáson részt kellett venniük. Szobáikban nem tarthattak előadást, a kisebbeket vagy más iskolásokat a magiszter külön engedélyével taníthatták, a testi fenyítést el kellett tűrniük, sőt az engedetlenek megfenyítésében segédkezniük kellett. Akik ezt megtagadták, elzárással büntették őket. Nem járhattak hosszú késsel vagy más fegyverrel. Az éjszakai kijárásért börtön, illetve a magiszter akarata szerinti büntetés járt. Az iskolások lelki gondozását a Szt. Kereszt oltárának igazgatója látta el. Az egyházi zenében a succentor pénte-

[75] *Magyarország történeti kronológiája*. I. Bp. 1981. 233. Vö. MEZEY i. m. (1979) 192—193.
[76] KOLLÁNYI: *Visitatio* i. h. 92—93.
[77] GABRIEL: *Student Life* 319—383.
[78] KERER: i. m. *Einführung* 13—16.

ken, szombaton és ünnep előtti vigiliákon, valamint húsvét és karácsony előtt egy héttel készítette fel a tanulókat.[79] A váradi statútumból tudjuk, hogy a grammatikát reggel adták elő az összes tanuló számára, délben vagy délután a jártasabbak részére magyarázták a nyelvtani szabályokat vagy logikát adtak elő. Délután, Zágrábban a Vesperae után, Váradon a Vesperae és a Nona között foglalkoztak retorikával. Esztergomban és Váradon az előírt előadásokon kívül is tarthatott előadást a scholasticus, ill. a succentor.[80] A quadrivium tárgyai közül a computus és a zene kapott hangsúlyt a káptalani iskolákban. A quadrivium anyaga nem esett messze a facultas artiumon előadottaktól.[81] Az artes volt a jogi és teológiai tanulmányok előkészítő anyaga.[82] Így a XV. századi káptalani iskola tényleg betöltötte egyetemi előkészítő szerepét. Az esztergomi Collegium Christi tagjai a székesegyházi iskola elvégzése után nyugodtan mehettek külföldi egyetemre.

Mivel a barsi főesperesség hozzá volt kapcsolva a kollégiumhoz és a betöltésénél az érseknek a kollégium tagjai közül kellett választania, a barsi főesperesek biztosan tagjai voltak a kollégiumnak. Knauz Nándor Miklós nyitrai, Jakab nógrádi főespereseket is a kollégium tagjainak tartotta 1317-ből,[83] de ezt a téves, 1309-es alapítási évből következtette. Knauz Nándor Pesti Gergelyen kívül több tagját nem ismerte a kollégiumnak. Fraknói Vilmos szerint Demeter 1380 körül, Kozárdi László 1453, Budai Gergely 1459-beli barsi főesperesek tartoztak Budai János (1393) mellett a kollégium tagjai közé.[84] Demeter és Budai János szintén az 1309-es évszám miatt került be a kollégiumi tagok közé. A kollégium első tagját ismerjük: Pöstyéni Tamás, aki 1395-ben iratkozott be Prágába, a jogi kar hallgatójaként. 1399-ben baccalaureus iuris, 1401-ben megszerezte a licenciátust, 1402-ben decretorum doctor. Mályusz Elemér feltételezi esetleges azonosságát Temlinus Tamással, aki 1394-ben egy Biblia másolását fejezte be az esztergomi várban.[85] (Wien, ÖNB Cod. lat. 1215. Rec. 31.) A kötetben a Collegium Christi possessorbejegyzése szerepel, ami tizenötödik századinak látszik (f. 152^{v}), de a mikrofilm alapján ezt kétséget kizáróan nem lehet eldönteni.[86] Így egyelőre nem vehetjük Temlinust a kollégium tagjának. Ugyanígy látjuk a Collegium Christi esetleges másik tagjának a meghatározását is. A szintén Bécsben levő, egykor a Collegium Christi tulajdonában volt kódex a Commentarius in libros quinque decretalium. (Wien, ÖNB Cod. lat. 5051. Rec. 415.) A f. 470^{v}-on olvasható: „per me Symonem darwas de hanwa tunc temporis arcium liberalium magistrum ope eius finem huius adeptus extitit qui celum terramque regit anno 1451^{0}." A mikrofilm alapján itt is két kéznek látszik a másoló és a possessorbejegyző.[87] Így az egyetlen biztos támpontunk a barsi főesperesség, annak ellenére, hogy éppen Pöstyéni Tamás, aki 1413—1425 között volt esztergomi

[79] Kollányi: *Visitatio* i. h. 92—93, 95, 105, 252.
[80] Békefi i. m. 266—267., ill. Kollányi: *Visitatio* i. h. 92.
[81] A hazai iskolázás tartalmát l. Mezey i. m. (1979) 175—193.
[82] Mályusz i. m. 105—106.
[83] Knauz: *A Krisztustársulat* i. h. 348.
[84] Uo., ill. Fraknói: *Hazai és külföldi iskolázás* 209.
[85] Mályusz i. m. 334.
[86] MTAK. Mf. 1150/1. l. 96. jegyzet.
[87] Unterkircher, Franz: *Katalog der datierten Handschriften in ÖNB. 1451—1500.* Wien, 1974. Bd. III. Teil I. 154. p. Abb. 15. MTAK. Mf. B 4648/I.

kanonok, előbb honti, 1418-tól nyitrai főesperes volt.[88] Az is bizonyos, hogy többen tanultak a kollégium költségén, mint amennyiből barsi főesperes lehetett. Ha a barsi főesperesek egyetemet végzett emberek voltak, akkor a kollégiumi tagságuk bizonyos Budai János kikötése alapján. Pöstyéni Tamás esetében azért nem lehet ez ellenbizonyíték, mert haláláig, 1427-ig maga Budai János volt a barsi főesperes. Így 1427-től vehetjük csak számításba a főespereseket. Kollányi és a *Memoria* összeállítása szerint a következő névsort kapjuk:

1393—1427	Budai János
1446	Albert — az egyházjog doktora
1453—1459	Kozárdi László az egyházjog doktora
1459—1480	Budai Gergely a szabadművészetek magisztere, az egyházjog licenciatusa
1480—1486	Csesztregi Imre — fokozatát nem jelölték, 1471-ben a bécsi egyetemen teológiai előadást tartott.
1489—1495	Kétházi Pál, 1495-től nagyprépost, tanultságáról nincs említés.
1495—1512	Bodrogi Fülöp mind két jog doktora
1512—1521	Pesti Gergely, aki 1497-től esztergomi kanonok, az egyházjog licenciatusa. 1509-ben a Collegium Christi tagjaként íratta át Ince pápa bulláját.
1525—1539	Lipthay Péter. Egyetemi végzettségéről nincs tudomásunk. Ő tért el Budai János szándékától, amikor 1526-ban a bécsi egyetemhez kapcsolta a kollégiumot és az esztergomi káptalanra bízta a felügyelet biztosítását. Ezzel a kollégium elveszítette eredeti funkcióját, alapítvány lett a bécsi egyetemen. Lipthay halálával szűnt meg a Collegium Christi és a barsi főesperesség kapcsolata.

A bécsi egyetemen 1526 után egyetlen egyszer találkozunk csak a Collegium Christi-vel: 1527. okt. 13-án iratkozott be Christophorus Lassinda Pestiensis alumnus Collegii Christi Strigoniensis.[89]

A XIV. századi kollégiumok sikeres tanulmányi működésének a bennük folyó oktatás mellett a könyvtár volt az alapja. Az eddigi összehasonlításul szolgáló Ave Maria kollégiumnak adományozott könyvtárat így jellemzi a statútum:

„Item voluit, dedit et concessit de nouo eisdem libros grammaticales et logicales necnon omnes libros pertinentes ad capellam et necessarios ad diuinum officium faciendum per ipsos pueros, capellanum et magistrum in dicta capella necnon omnia ornamenta capelle que reperientur in dicta domo et capella tempore mortis sue et unam legendam auream et bibliam quas se dicebat habere."[90]

A Collegium Sapientiae alapítója, Kerer is nagy gondot fordított a könyvtárra. A könyveket egy boltozatos teremben helyezték el, 3 kulcsa volt. Egy az egyetem rektoránál, egy a karthauziak priorjánál, egy pedig a kollégium elöljárójánál, aki azt átadta a tagok által közösen választott könyvtárosnak. A könyvtár bizonyos órában nyitva volt, könyvet elvinni csak az összes tag beleegyezésével lehetett. A statútum kéziratában a könyvtárral kapcsolatos előírásokat miniatúrákkal díszítették.[91] 1412-ben az erfurti egyetemen Amplonius Ratinck de Berka saját könyvtárával alapította meg a Collegium Amplo-

[88] Kollányi: *Esztergomi kanonokok* 86.
[89] Die Matrikel der Universität Wien. Graz—Köln, 1959. Bd. III. 44. p. Matrikel 1527. II. H. 1.
[90] Gabriel: *Student Life* 367—368. 127. pont.
[91] Kerer i. m. Faksimile Ausgabe 44r, 45r, 46r, ill. Einführung 15—16.

niumot. A Hedvig által Prágában alapított litván kollégium is rendelkezett könyvtárral.[92]

A Collegium Christi könyvtáráról konkrét említés nincs sem az 1397-es vizitációban, sem az 1399-es megerősítésben. Mivel tanulmányilag a székesegyházi iskolához kapcsolódott, kezdetben az ottani könyvtárra is támaszkodhatott a kollégium. A Collegium Christinek azonban volt önálló könyvtára. Ezt a possessorbejegyzéssel ellátott kódexei, ősnyomtatványai bizonyítják. A könyvek őrzési helyéül csak feltételezhetjük a kollégium házát Esztergomban, amely a barsi főesperesség háza mellett volt.[93] A kollégium könyvei is osztoztak az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsában, széjjelszóródtak. Ma Bécsben, Pozsonyban, Budapesten találhatók.[94]

A kollégium possessorbejegyzése két XIV. századi, három XV. századi kódexben és két ősnyomtatványban található jelenlegi ismereteink szerint. A XIV. századi kódexek közül az ÖNB Cod. lat. 1611. (Rec. 38.) jelzetű Thomas de Hibernia *Manipulus floruma* datált kézirat, 1306-ból. Az előzéklapon levő possessorbejegyzés nem egykorú. A XV./XVI. század fordulója lehetséges a mikrofilm alapján mint beírási időpont.[95] Az ÖNB Cod. lat. 1215. (Rec. 31) jelzetű Bibliája csonka. Az eredeti lapszámozás szerinti 173^{v} f.-on olvasható:

„Explicit prima pars sive medietas biblie scripta post secundam in vigilia beati luce ewangeliste. Utraque per Bernhardum incepta, per Temlinum vero finita in Castro Strigoniensi Anno Domini m^{o} nongentesimo quarto. Laus domino Amen."

A Collegium Christi possessorbejegyzése az explicit alatt olvasható.[96] Csapodi Csaba kutatásai szerint 1686-ban a kötet a budai várban volt, onnan került Bécsbe.[97] Ez a kódex több feltevésnek lett kiindulópontja. Knauz Nándor a következőket tartotta róla: „a 152. lapon (az utólagos lapszámozás szerint!) a beírás szerint a könyv Esztergomban készült, a bécsi (!) Krisztustársulat növendékeinek engedték át. Későbbi kéztől: Collegii Christi Strigoniensis."[98] Temlinusnak még egy kódexe található Bécsben. Wien, ÖNB Cod. lat. 2146. (Rec. 88.) Johannes Occam: *Directorium iuris* c. munkájának másolója volt. Ez a kötet is csonka. A 340^{v} f.-on olvasható: „finitum in castro Strigoniensi. Amen dicitur scriptor nec maledicatur Thomas vocatur nec Temlinus denegatur." A kötetben possessorbejegyzés nincs.[99] A Temlinus által másolt *Biblia* (ÖNB Cod. lat. 1215.) alapján, amely a Collegium Christi tulajdona

[92] Székely György: *Fakultät, Kollegien* i. h. 66–67.

[93] L. 62. jegyzet.

[94] A kódexeket több esztergomi kódexszel együtt Csapodi Csaba fedezte fel Bécsben. Tanulmánya most van megjelenés alatt. Kutatásainak eredményei alapján foglaltam össze a kódexek Bécsbe kerülését: A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház középkori könyvtárának sorsa. Bp. 1979. MTA Könyvtárának közleményei új sorozat 7. 30–33., ill. 78–83. jegyzet. Az adatok rendelkezésemre bocsátásáért ismételt köszönettel tartozom.

[95] Unterkircher, Franz: *Die datierten Handschriften der ÖNB.* Wien, 1969. Bd. I. Teil 1. 42. Teil II. Abb. 67. MTAK. Mf. 1151/1.

[96] Uo. 37. „Besitzeintragung (16. Jh.)" Abb. 241. l. 86. jegyzet.

[97] Csapodi Csaba: *The Corvinian Library.* History and Stock. Bp. 1973. 400. 715. tétel.

[98] Knauz jegyzetei. *Esztergomi vonatkozású kéziratok a bécsi könyvtárban.* MTAK Ms 4543/5. f. 1.

[99] MTAK Mf. 4617/IV.

volt, ezt a kötetet is a kollégium tulajdonának tekintették, a másolót pedig a kollégium tagjának.[100] Azonban a Biblia tulajdonbejegyzése Knauz szerint sem egykorú, így mind a két kötet az esztergomi iskola másolótevékenységének terméke. Ugyanezen az alapon tulajdonította Csontosi János a Collegium Christi tulajdonának az OSZK Clmae 410 jelzetű *Tractatus*át. (Egykor Wien, ÖNB Cod. lat. 4723.)[101]

Ugyanígy a kötetnek csak másolója, és nem a kollégium tagja az a Philippus de Daczycz, aki a bécsi domonkosoknál a Cod. Praed. 107/73. jelzetű kódex scriptora volt. A kódex Johannes Buridanus: *Questiones librorum Physicorum* c. művét tartalmazza, a XIV./XV. század fordulóján másolták. A f. 41^{r}-on olvasható: „Expliciunt questiones longe Buridiani primi libri physicorum (con)finite ante dominicam Iudica philippus de daczycz." A másoló személyéről semmi többet nem tudunk. Bécsben nincs nyoma az egyetemen, Esztergomban nem szerepel sem a káptalanban, sem az egyházmegye plébánosai között. A kódexben a f. 2^{r}-on olvasható a Collegium Christi possessorbejegyzése, amely Franz Lackner szerint a XV. század első feléből való.[102]

Egykorú a tulajdonbejegyzés a XV. századi kódexekben. ÖNB Cod. lat. 3992. (Rec. 21.) Dinkelsbühl, Nicolaus: *Commentarius in librum Sententiarum* kötetében az előzéklapon található a possessor jelölése: Collegij xpi strigoniensis Liber.[103] A XV. század közepén másolta Symon Darwas de Hanwa az ÖNB Cod. lat. 5051. (Rec. 415.) jelzetű kódexét, amely Commentarius in libros quinque Decretalium. A kötet csonka, a f. 470^{v}-on található a másoló bejegyzése: „. . . . per me Symonem darwas de hanwa, tunc temporis arcium liberalium magistrum . . . anno 1451^{0}." A kollégium tulajdonát bizonyító bejegyzés más kéz írása. A kötet az ambrasi könyvtárból került az ÖNB-be.[104] A bécsi egyetemen 1442. ápr. 14-én iratkozott be Symon Darwas de Hanwa, aki Schrauf szerint a szepességi Szent Annáról származott.[105] Az esztergomi káptalannak ilyen nevű tagját nem ismerjük, nem található az egyházmegye plébánosai között sem, így minden egyéb adat híján nem tarthatjuk a kollégium tagjának.

Pozsonyba került a kollégium két ősnyomtatványa, amelyek közül a *Lactantius: Opera.* Venetiis, Vindelinus de Spira 1472. (HC 9810.) jelenleg a pozsonyi Káptalani Könyvtár Philos. 222 jelzetű kötete. A másik ősnyomtatvány egy *Biblia cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Guillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi et additionibus Pauli Burgensis replicisque Matthiae Doering.* Nürnberg, A. Koberger 1487. (HC 3167. GW 4289. Sajó-Soltész 667.) A kollégium birtokában a mű harmadik kötete volt a XVI. század

[100] MÁLYUSZ i. m. 333—334. p., ill. KÖRMENDY i. m. 20, 22, 32. o. téves indoklással.

[101] CSONTOSI János: *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai.* MKsz 1884. 209. JAKUBOVICH Emil: *Két magyar glosszás bécsi kódex.* M. Nyelv 23 (1927) 35—36. BARTONIEK Emma: *Codices Latini medii aevi.* Bp. 1940. 376. Itt már kérdőjellel szerepel a Collegium Christi mint possessor.

[102] A kötetre MADAS Edit hívta fel a figyelmemet. Köszönöm az ő és Franz LACKNER (Wien, ÖNB) segítségét a kódex adatainak azonosításában. Vö. CZEIKE, Felix: *Verzeichnis der Handschriften des Dominikanerkonvents in Wien bis zum Ende des 16. Jahrhunderts.* Wien, 1952. Gépirat. MTAK. Mf. B 2799/I. f. 105. *Unterkircher, F.: Die Datierten Handschriften in Wien.* Wien, 1981. Bd. V. I. Teil 185—186. 2. Teil Abb. 472.

[103] MTAK. Mf. 1155/1.

[104] L. 87. jegyzet. A mikrofilmen nincs rajta az előzéklap az ambrasi bejegyzéssel.

[105] SCHRAUF: *Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen.* 91—92.

elején, majd a pozsonyi ferences konvent possessor bejegyzése olvasható a XVII. századból. A budapesti belvárosi ferencrendi zárda pecsétje szerint a kötet Pozsonyból a pesti ferencesekhez került, és tőlük 1951-ben az OSZK-ba. (OSZK Inc. 283/b.)[106]

A Collegium Christinek egyetlen olyan tagját ismerjük, aki másoló tevékenységet is folytatott. Budai János magyar viszonyokra dolgozott át egy prágai perrendtartást. Az eredeti *Processus iudicarius Pragensis* valószínűleg 1386-ban készült. Hat darab XV. századi másolatát ismeri a szakirodalom. Három a lipcsei egyetemen, egy a St. Florian kolostorban található. A Göttingenben és az egykori Königsbergben levő példányokról megállapították, hogy azokat magyar mintapéldányról másolták. Az eredeti magyar művet 1396 körül íratta le Budai János Pöstyéni Tamással. Ez sajnos elveszett, így csak a göttingeni és a königsbergi példány tudósít bennünket erről a kéziratról. A göttingeni példány (Göttingen, Egyetemi Könyvtár, Luneb. 48.) több félreértés forrása lett. A tartalomjegyzék 4. pontja:

„Valde utilis et noviter collectus tractatus secundum stilum modernum de processu iudicario magistri de Buda archidiaconi Borsiensis et canonici in ecclesia Strigoniensi."

Kolofonja (f. 126.):

„Finitus est autem iste processus iudicarius secundo die festi beati Martini confessoris, per Thomam de Psychan, collegy pauperum Christi facti per magistrum Joannem de Buda archidiaconum Borsiensem et canonicum in ecclesia Strigoniensi, studente primum deo gratias."

A göttingeni példány másolója a tartalomjegyzék szerint Budai Jánost tette meg szerzőnek, a königsbergi pedig (Königsberg/Kalinyingrád Egyetemi Könyvtár Nro CXIV.) „Thomas de Pueschan (!)"-t. A kódexekkel foglalkozó német szerzők Prágában keresték először a kollégiumot, mivel Budai Jánost és Pöstyéni Tamást megtalálták a prágai egyetemen. Wilhelm Mayer Prágában azonban nem talált ilyen kollégiumot, rájött az esztergomi eredetre, de szerzőnek továbbra is Budai Jánost tartotta. Csontosi János, aki először ismertette itthon a göttingeni kódexet, azt Budai János Bécsben levő, de elveszett *Rationale*ja párjának tartotta.[107] Ez a kódex az egykori bécsi udvari könyvtárban 414. sz. alatt volt található. Kolofonja szerint:

„Anno Domini MCCCCVI die XVII mensis Aprilis completus est iste liber Rationalis ad gloriam Dei mandatum Domini Magistri Johannis de Buda Canonici Ecclesiae Strigoniensis et Archidiaconi Borsiensis."

A kódex fólió nagyságú volt, Szent István, László dekrétumait, Lőrinc esztergomi érsek zsinati határozatait és Kálmán dekrétumainak egy részét tartalmazta. A kötetet Kollár Ádám említette először. Őrá hivatkozva írta

[106] A kötetekre Csapodi Csaba hívta fel a figyelmemet. L. Kotvan, I.: *Inkunabuly kapitulnej knižnice v Bratislave*. Martin, 1959. 40., ill. Sajó—Soltész: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur*. I. Bp. 1970. 218. 667. tétel.

[107] *Vegyes közlemények. Múzeumi Könyvtári tisztviselők buvárlatai 1885-ben.* Csontosi János göttingeni kutatásai. MKsz. 1885. 274. Gábor Gyula: *Adatok a középkori könyvírás történetéhez. II.* Jogkönyvek recepciója hazánkban. 1. A prágai „Processus iudicarius". MKsz. 20 (1912) 308—313.

le Knauz Nándor a Magyar egyház régi szokásaiban, a következő megjegyzést fűzve hozzá:

„E Rationale szó kétes értelmű, némelyek Pectorale-t, csattokat, mások püspöki ruhát értenek alatta. Itt azonban, mint nyilván látjuk, könyvet jelent, még pedig minden esetre egyházi szerkönyvet."[108]

A kódex Kollár után már nem volt található Bécsben. Endlicher szerint a kódexet Kollár eltulajdonította és az ő hagyatékában kellene felkutatni. Bónis György szerint a kódexnek az Országos Levéltárban kellene lennie mint a Kollár gyűjtemény 7/113. kötete. Jánosi Monika azonban nem találta a fenti jelzet alatt a Kollár-gyűjteményben a kódexet. A Budai János féle *Rationalét* a XVIII. században lemásolták Bécsben, mégpedig Kollár Ádám, és ezt a másolatot adta ki Batthyány Ignác a *Leges ecclesiasticae regni Hungariae* II. kötetének 54—68. oldalán. Batthyány még látta a kódexet, de a későbbiekben már csak az ő kiadása alapján tudtak foglalkozni a szöveggel. A Kollár-gyűjteményben van egy másolat, amely a Lőrinc-féle esztergomi zsinat, Kálmán zsidótörvényeinek, Szt. István törvényeinek szövegénél a császári könyvtár meg nem recenzeált 414. sz., 1406-ban írt kódexére hivatkozik, amely egykor az esztergomi egyházé volt. István és Kálmán dekrétumainak szövegénél még a Budai János féle kódex kezdő oldalszámát is feltüntette a másoló.[109] Ebben a kódexben eredetileg az esztergomi egyház possessorbejegyzése volt, ezt külön meg is jegyezte a másoló. Így a Budai János által készíttetett kódexek egyike, Pöstyéni Tamás másolata talán a Collegium Christi könyvtárához tartozott, míg a *Rationale* az esztergomi egyház könyvtárába került.

A Collegium Christi könyvtárával kapcsolatban Mályusz Elemér megjegyzi: „Külföldi példák nyomán bizonyára nem hiányzó kollégiumi könyvtár alapjává lettek a Collegium Christi tagjainak másoló tevékenysége által létrejött kéziratok."[110] A fentiekből azonban láthatjuk, hogy az egyetlen Pöstyéni Tamást tekinthetjük bizonyosan a kollégium másolást is végző tagjának. Meta Harrsennek az a feltevése, hogy az Anjou-legendarium ún. harmadik mestere, aki id. Jakab apostol és László király életét, valamint Szt. Miklós életének töredékét festette, illetve a Nekcsei Biblia XVII—XX. táblájának festője, Esztergomból, a Collegium Christi környezetéből származott volna,[111] a kollégium 1309-es, téves alapítási évszámára épült.

A kollégium könyvtárának jellegére a jelenleg ismert hét kötetből csak következtethetünk. A *Biblia* (ÖNB Cod. lat. 1215. és OSZK Inc. 283b.) minden középkori könyvtárban az alapművek közé tartozott. Thomas de Hibernia *Manipulus floruma* (ÖNB Cod. lat. 1611.) a középkor legolvasottabb és használt, szinte kézikönyvként szolgáló műve volt. A *Commentarius in libros quinque Decretalium* (ÖNB Cod. lat. 5051.) a Liber decretalium, a pápai határozatok, ügyiratok, leiratok gyűjteményének kommentára. Az egyházjogi bírás-

[108] Knauz: *A magyar egyház régi szokásai.* M. Sion VII (1869) 733. Az egyházi szerkönyv csak Guillelmus Durandus (OP 1237—1296, kánonjogász) Ratonale divinorum officiorum-a lehet. Számos nyomtatott példánya is van. L. Sajó—Soltész 1224—1246. tétel.

[109] Jánosi Monika: *A Szt. István törvényeit tartalmazó kódexek.* MKsz 94 (1978) 3—4. 225—231. Másolata OLT 1/7. Kollár gyűjtemény „Weiss. 152 (267)" r. sz. 55.

[110] Mályusz i. m. 334.

[111] Levárdy Ferenc: *Magyar Anjou legendarium.* Bp. 1973. 26., valamint Harrsen, Meta: *The Nekcsei-Lipócz Bible.* Washington, 1949. 1—2., ill. 30.

kodásban nélkülözhetetlen, szintén kézikönyve a középkori jogi irodalomnak. Számos kommentárt írtak hozzá, neves jogászok és névtelen szerzők. A kollégium rendelkezett a középkori teológiai oktatás alapművének számító Petrus Lombardus *Sententiarum libri I—IV.* művének a kommentárjával is (ÖNB Cod. lat. 3992.) a bécsi egyetem tanára, Nicolaus Dinkelsbühl munkájával. Dinkelsbühl a bécsi egyetem korai szakaszának legjelentősebb személyisége volt, Prágai Jeromos egyik ellenfele, Ockam nominalizmusához állt közel. A szentenciák könyveihez írt kommentárjai 1422—24 között keletkeztek. Számos műve kéziratban maradt fenn Bécs, München, Graz, Melk, Subiaco könyvtáraiban. Legalább egy példány, amint látjuk, a középkori Esztergomban is olvasott volt. Szintén a nominalizmushoz kapcsolódott a kollégium egy másik kódexe. Buridanus éppen nominalizmusa miatt jött el Párizsból és Bécsben talált katedrára. Művei nyomtatásban a XVI—XVII. században több kiadásban is megjelentek. A kollégium könyvtárában a *Questiones librorum Physicorum* c. műve, amely a fizika problémáival foglalkozott, volt meg. (Wien, Dominikanerkonvent, Cod. Praed. 107/73.)

A reneszánszban a tiszta és szép latinsága miatt kedvelt Lactantius is helyet kapott a kollégium könyvtárában, műveinek Velencében, Spira nyomdájában 1472-ben megjelent kiadása volt meg. (*Lactantius: Opera.* Venetiis, Spira, 1472. HC 9810. Bratislava, Kapitulna knižnica Philos. 222.) Főműve a *Divinae Institutiones* a kereszténység alapelveinek első latin nyelvű összefoglalása. Érveit a görög-római hitvilágra alapozta, ezért is számított jelentős szerzőnek a reneszánszban. A kollégium könyvtárában levő kötetben ez az első mű. A rendkívül termékeny szerző, úgy látszik, később is hatással volt az esztergomi egyház leendő papjaira.[112]

A fennmaradt kötetek alapján a kollégium könyvtára a felsőfokú oktatás célját szolgáló általános szempontokat figyelembe vevő gyűjteménynek látszik, ha összehasonlítjuk más középkori kollégium könyvtárának állományával. A kollégiumok könyvállománya inkább a székesegyházi iskolák képzési szintjének felelt meg.[113] Így az alapképzéshez szükséges könyvek Esztergomban a székesegyházi iskolában álltak a tanulók rendelkezésére, míg a kollégium könyvtára, a többi kollégiumtól eltérően, a szakképzésben segítette a tagjait. A hét kötet annyira kevés, hogy ebből speciális gyűjteményre vonatkozó következtetést nem vonhatunk le.

A Collegium Christi egykori könyvtárából a meglevő kódexek közül biztosan magyarországi eredetű az esztergomi várban másolt *Biblia* (ÖNB Cod.

[112] LACTANTIUS, Firmianus: *Az egyház harcai és győzelmei.* Ford. Az esztergomi növendékpapság. Esztergom, 1874.

[113] GABRIEL: *The College-System* 27., ill. Uő. *Preparatory Teaching* i. h. 99—113. Az Ave Maria kollégiumban: „De libris existentibus in libraria puerorum et in scolis ipsorum. Vetus logica cum Prisciano minori . . . Noua logica . . . Liber anime . . . Phisica . . . Metafisica . . . Glose super libro Priorum Posteriorum et Anime . . . Sophismata et alia diversa scripta . . . Sofismata in logica et in grammatica . . . Plura scripta in logica . . . Summa Lemberti . . . Dyaletica . . . Grecismum glosatum . . . Doctrinale glosatum . . . Glose et plures questiones grammaticales . . . Omnes predicti libri sunt ligati cum cathenis ferreis.

Computus glosatus . . . Computus recti ordinis; Algorismus glosatus . . .

Item Pater Noster Glosatus; Ars dicandi; Chato glosatus; Quidem Dirimaciones; Cartula; Theodolus glosatus . . . Legeram glosatus; Rustica deflenti; Declinationes quorumde verborum; Facetus in Latino; Facetus in Gallico; Chato in Gallico; Ars Notaria: Omnia ista in uno volumine cooperto de rubeo." L. GABRIEL: *Student Life* 185—198.

lat. 1215.), valamint a Symon Darwas de Hanwa másolta *Commentarius in libros quinque Decretalium* (ÖNB Cod. lat. 5051.). A többi kötetben a possessorbejegyzés későbbi, illetve más kéz írása. Ezeket a köteteket a kollégium tagjai magukkal hozhatták tanulmányaik színhelyéről is. A két ősnyomtatvány lehet külföldi, de hazai vásárlás is. A kollégium könyvtára segítette a felkészülésben a barsi főesperesek közül Albertet, Kozárdi Lászlót, akik az egyházjog doktorai lettek, Budai Gergelyt, az artes magisterét, a kánonjog licenciatusát, Csesztregi Imrét, aki teológiát hallgatott, Pesti Gergelyt, aki az egyházjog licenciátusával rendelkezett.

A fentiek alapján úgy látszik, mintha a kánonista utánpótlást biztosította volna a kollégium.[114] Hitelt érdemlő adataink azonban csak a barsi főesperesekről vannak, és nekik valóban egyházjogi ismeretekre volt szükségük. De a kollégium tagjai között olyanok is voltak, akik csak az artes fakultásán vagy a teológián tanultak, fokozatot nem szereztek, lényeges javadalomhoz nem jutottak, és így forrásainkban nem szerepelnek. A kollégium megközelítően másfél százados működése hozzájárult az egyéb tudományszakok magasabb műveléséhez is,[115] ha nem is mindig sikerült tagjainak a legmagasabb fokozatot megszerezniük.

*

Kéziratom lezárása után Mészáros István szívességéből alkalmam volt megjelenés alatt levő dolgozatát ugyanerről a témáról elolvasni. Mészáros István oktatás- és iskolatörténeti elemzéssel szintén arra a következtetésre jutott, hogy a Budai János által alapított Collegium Christi tényleges kollégium volt, amely tartalmában és formájában is megfelelt a XIV. századi kollégiumoknak.

KÖRMENDY, KINGA

Le Collegium Christi d'Esztergom et sa bibliothèque aux XIV—XVIe siècles

Toutes les trois universités qui ont fonctionné durant peu de temps dans la Hongrie médiévale, celle de Pécs, celle d'Óbuda et celle de Pozsony — ont été fondées à des sièges de chapitre. L'exigence s'est montrée pour les études universitaires à Esztergom aussi; à l'école de la cathédrale il n'y avait qu'une instruction pratique et pas scientifique. Le chapitre d'Esztergom avait pourtant une telle institution aussi qui était liée à l'instruction supérieure: c'était le soidisant Collegium Christi. Il était l'un des collèges européens qui jouaient un rôle important dans l'histoire des universités; outre leurs tâches sociales, ils devaient assurer les conditions des études universitaires aussi. Leur période d'éclat était au XIVe siècle.

Le Collegium Christi a été fondé par János Budai à la fin du XIVe siècle, dans le chapitre de la cathédrale. Bienque son existence soit déjà connue depuis plus de deux siècles, les problèmes y relatifs les plus importants restaient sans réponse. Ce qui a motivé encore l'actualité de ce sujet, c'est que le nombre des sources a peut être augmenté par les livres retrouvés du collège. La présente étude s'occupe à fond des problèmes de la fondation du collège, du personnage de János Budai, des modèles du Collegium Christi et des conditions de son fonctionnement. L'auteur fait des comparaisons entre les collèges d'Esztergom, de Paris et de Freiburg et il publie la liste des membres du collège d'Esztergom. Il s'occupe en détail de la bibliothèque du Collegium Christi et de son sort: à la base des volumes conservés et disparus, il tire des conclusions concernant le caractère de la bibliothèque.

[114] Bónis György: *A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon*. Bp. 1971. 44.
[115] Mezey i. m. (1979) 192.

HAIMAN GYÖRGY—BALLÉR PIROSKA

„Megegyeztetvén a három kollégiumokat..."

Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról

I.

Tótfalusi Kis Miklós, miután 1689-ben hazaérkezett Hollandiából Kolozsvárra, könyvnyomtatói tevékenységét csak négy év múlva kezdte meg.[1] Ez a négy év kiadói, közművelődési programja kidolgozásának, írói, fordítói, szerkesztői előkészületeinek ideje volt, amellett, hogy nyomdáját is be kellett rendeznie.

Előkészületeinek gyümölcsei a már nyomdával is rendelkező kiadó működésének 1694—1696. évi, igen termékeny időszakában értek be. E három évre esik négy kalendárium szerkesztése. Kiadja Increase Mather: *A napnyugati Indiában . . . az új-angliai pogányok között az Evangéliomnak terjedéséről írott levél* c. könyvecskéjét, melyet Országh László az Amerikáról szóló első magyar könyvnek nevez és Tótfalusit tartja a könyv fordítójának. Nagy gonddal, a szerző teljes megelégedésére korrigálta és gondozta a szövegét a tudós Pápai Páriz Ferenc három könyvének, az *Ars heraldica*nak, a *Pax corporis*nak és a *Pax aulae*nak. Szőnyi Nagy István *Magyar oskola* című ábécéskönyvét a *Mentség*ben *Abc* vagy *Synopsis* néven úgy említi, hogy augeálta, azaz jobbította, gazdagította (a szerző munkáját). Újra kiadta Szathmárnémeti Mihálynak 1673-ban megjelent *Mennyei tárház kulcsa* című imádságoskönyvét, bővítve elmélkedésekkel és imádságokkal, amelyeket maga írt, illetve válogatott. Nagy apparátussal vizsgálta felül a heidelbergi káté („Öreg catechesis") korábbi kiadását, amelynek általa javított és nyomtatott példánya, sajnos, nem maradt fenn. Régi kiadásoknak és korabeli kéziratoknak rengeteg hibáját javította ki, többek között az ugyancsak elveszett Alsted-féle *Rudimenta linguae Latinae* „töméntelen vétkeit".

Nem egészen önkényes, amikor itt Tótfalusi kiadói működésének kezdeti szakaszáról beszélünk. Ő maga ugyanis, elsősorban a kiadványok szövegébe, nyelvezetébe, helyesírásába való illetéktelen beavatkozásának vádját visszautasítva, kiadói tevékenységének lényegét e művek kiadástörténeti adataival szemlélteti *Mentség*ében, különösen a 74. lapon.[2] A *Mentség* idézett lapja e korszaknak egy fontos mozzanatát örökítette meg.

„Munkámhoz kezdvén én [tehát kiadói tevékenységének kezdetén], a' *Nostrás* mind Urak, mind Papok együtt lévén, töttem erről szót, hogy megegyeztetvén a' három *Collegium*okat a' *Classicus Author*ok iránt, *corrigál*ják kivált a' *Grammatic*át, melly igen

[1] Az 1694-re kiadott kalendáriumát, amely minden bizonnyal 1693 őszén készült, tekintjük első kolozsvári kiadványának.

[2] *Mentség*, 74. lap. Lapszám-hivatkozásaink a Kner-féle betűhű kiadásra vonatkoznak, szerk. Tolnai Gábor, Gyoma 1940. Idézeteinkben *s*-et használtunk a hosszú ſ helyett.

vitiosè vagyon. Fogadván akkor ö Kegyelmek, hogy meg lészen, azután semmi sem tölt benne. Azonban a' *Scholák* meg-szükülvén, hogy tsak úgy ne menne-ki a' *Grammática*, magamnak úgy kellett hozzá nyúlnom, és sok munkával *reformál*nom. Azt (minthogy annakelötte, a' melly t.i. kéznél vólt, az-az, a' mellyet tanúltak, igen nagyra nevekedett vólt már a' sokszori *additio* miatt) én *abbreviál*tam-is, *auge*áltam-is. Ugy hogy most jóval-is kissebb a' *Grammatica*, még-is több dolog vagyon benne. Kihányván a' szükségtelen *additio*kat, a' szükségeseket beléje töttem."

A 88. lapon újra említi ugyanezt az akciót. Utal itt a kiadás gazdaságosságára, s a három kollégium egyeztetését illetően azt is megtudjuk belőle, hogy Szathmárnémethi Sámuel kollégiumi professzor, Tótfalusi ismert ellenfele, utólag értesülvén róla, rosszallta Tótfalusi kezdeményezését.

„A' *Typographia*nak jóbban való *flore*alására felette szükséges vólna az, és azért adtam elö az Ország vagy a' mi Uraink előtt-is, hogy a *Collegium*ok egyeznének-meg, a' *Classicus Author*ok iránt [.] Mert ha minden *Collegium* külön *Author*t kiván; avagy keveset nyomtat a' *Typographus*, és igy kevésért sok munkát tévén, ki nem jö a' költség belöle. Ha sokat nyomtat; ugy-is tsak romlik: mert rajta vész avagy hever sokáig. Abban pedig (noha akkor igérék) igen kevés tölt mind eddig. Egykor T. Némethi Uram udvartól megjövén, emlitém, mitsoda *discursus*unk vólt ez iránt, mellyért ö Kegyelme még megneheztelt, hogy nála nélkül lött."

A „*Grammatica*", azaz Molnár Gergely: *Elementa grammaticae Latinae* 1698. évi kolozsvári, Tótfalusi-féle (második) kiadásában[3] a tipográfus előszava így utal a kollégiumi professzorok be nem váltott ígéretére s a tervnek saját vállalkozásban való kivitelére:

„... Ad hoc cùm nemo compareret eorum, à quibus id expectari ordinariè poterat; ... coacti sumus audere ipsi, quicquid hoc operis est, pro nostri ingenioli, & experientiae in Grammaticis obtentae modulo, publicae utilitati consecrare." (... Midőn ehhez azok közül, akiktől természetszerűleg elvárható lett volna, senki sem fogott hozzá, ... kénytelenek voltunk arra merészkedni, hogy mindazt, ami e munkához szükséges, saját szerény tehetségünk és a grammatikában szerzett jártasságunk csekély mértéke szerint magunk fordítsuk a közhaszonra. Kulcsár Péter fordítása.)

Egy másik kiadvány azonban már a címlapján expressis verbis tudósít arról, hogy az erdélyi református iskolák megegyezése alapján látott napvilágot:

„Dictionariolum Latinô-Hungaricum, Vulgò Centuria Vocabulorum, ex duodenis scilicet vulgatis Sententiarum Moralium Centuriis, nec non aliis lexicis collectorum: continens omnia vocabula familiaria & fundamentalia linguae Latinae. Nunc *ex consensu Reform. Scholarum Transsylvanicarum*[4] in usum principistarum ad classem rudimentariam destinata."

Ennek a latin szószedetnek eddig csupán a Kolozsvárott, Tótfalusi utóda, Telegdi Pap Sámuel által 1702-ben nyomtatott kiadását ismertük.[5] Előszava — *Ad Praeceptores Principistarum* — Ritoók Zsigmondné fordításában így hangzik:

A principisták tanáraihoz.
Miután az illetékesek beszámolóiból ismeretessé vált, hogy számos kényelmetlenség támad az iskolák különböző és eltérő módszereiből és a kezdőknek szóló latin nyelv-

[3] Sztripszky II. 2684/232. A göttingeni Egyetemi Könyvtár unikum példányának mikrofilmje az OSzK-ban: RMK II. 1921a.
[4] Az én kiemelésem, H. Gy.
[5] RMK II. 2108, MTA Könyvtárának kézirattára RM. I. 8° 656.

könyvek kiadásából e hazában, amely az ilyenfajta eszközökben nem nagyon gazdag — az elmúlt napokban Erdély tekintetes ref. rendjeivel egyetértésben és azoknak meghagyásából három hírneves kollégiumunk tanárai elhatároztak bizonyos összehangolást a latintanítás segédeszközei és a klasszikus szerzők kijelölése tekintetében. A cél az, hogy a három intézmény egymás között, továbbá az alapfokú iskolákkal, amelyekhez hol innen, hol onnan hívnak tanítókat, kölcsönös egyezséget kötve elkerüljék, hogy eltérő módszerrel egymás munkáját lerontsák, és nehogy a különféle szerzőkkel az elméket és a költségeket megterheljék. Elsősorban ezt, a gyulafehérvári iskolában egykor használt *XII. Centuriae Sententiarum*ból (amelyről úgy tartják, hogy a latin nyelvnek valamennyi alapvető szava benne van) összegyűjtött *Dictionarium Vocabulorum*ot ítélték alkalmasnak és méltónak arra, hogy mindenütt az első osztályokban elfogadják, hogy ebből összegyűjthessék mind a dolgok [latin] nevét, mind azt az elégséges szókincset (úgymint a fáknak, köveknek és más dolgoknak csoportját), amelyekkel a főnévragozásban, melléknévfokozásban és az igeragozásban, meg az egyéb szóhajlításokban (mint a szóképzés, stb.) magukat bőségesen gyakorolhassák. Szándékosan elhagyjuk belőle és megrövidítjük a kiadást az említett *XII. Centuriae Sententiarum*mal, amelyek mind, amint említettük, ezekből az egyszerű szavakból tevődnek össze, és amelyek nagymértékben meghaladják az irodalomba frissen beavatott gyermekkor zsenge tehetségét, amikor a nehezebb dolgokhoz érkeztünk, itt is más dolgok vannak, mint régen, mert a fejlettebb előrehaladottak képesek ezt is felfogni. Így megértve szándékunkat nem csodálkoztok azon, hogy megváltoztattuk e könyvecske címét, és hogy az eddig szokásos előszót elhagytuk. Inkább azon legyetek, hogy ezt [a könyvet] célotokhoz hozzáértéssel és okosan alkalmazzátok a botladozó elmék gyakorlására. Ilyen jóváhagyásotokkal nekünk, akik a ti több és nagyobb javatokra törekszünk, [mintegy] lépcsőt emeltek.

Kolozsvárt, az 1694. esztendőben.

A *Mentség* és az előszó adatainak megegyezése önmagában is amellett szól, hogy a szószedetnek első kiadása Tótfalusinál jelent meg 1694-ben, s hogy az előszó változatlan mása a Tótfalusi-féle kiadásnak. Maga a könyv is, minden bizonnyal, többé-kevésbé változatlan utánnyomása Tótfalusi 1694. évi kiadásának. Hiszen Telegdi Pap Sámuelnek, ennek a jól képzett, de elődjéhez nem fogható és kezdeményezéseivel nem jeleskedő nyomdásznak 1702-ben, amikor az új kiadást készítette, sem oka, sem készsége nem volt ahhoz, hogy a régi kiadást átdolgozza.

A Tótfalusi-féle kiadásról tudott Bod Péter is, amikor arról a magyar szótárkiadások múltjáról szólva, a Pápai Páriz-féle szótár 1767. évi, általa szerkesztett szebeni kiadásának ajánlásában így emlékezett meg:

> Circa exitum superioris saeculi, *Nicolaus Kis M. Tót-falusi*, Typographus sine pari; ex annuentia Illustrium, qui tunc Collegiorum in Transilvania res moderabantur Curatorum, collegit & edidit *Dictionariolum Latino-Hungaricum, vulgò Centuriam vocabulorum ex duodenis Sententiarum Moralium centuriis collectorum, continens omnia vocabula, familiaria & fundamentalia Lingvae Latinae. &c.*[6]

Íme, Bod Péter is említi az erdélyi kollégiumok közös elhatározását, továbbá úgy szól Tótfalusiról, mint ennek végrehajtójáról („collegit & edidit").

Sajnos, az erdélyi kollégiumokról szóló munkákban az akciónak nem találtam nyomát. Nem kétséges azonban, ezt már Bán Imre is így tartja nyilván a *Mentség* 1952. évi kiadásában, hogy az akció részvevői a kolozsvári, az enyedi és a gyulafehérvári kollégiumok tanárai voltak.[7]

Ezek után nyugodtan feltételezhetjük, hogy Tótfalusi, amikor a *Mentség*nek ugyanazon lapján, ahol a három kollégium megegyezéséről szól, és a *Centuriát*

[6] Pápai Páriz Ferenc: *Dictionarium Latino-Hungaricum*, újra kiadta Bod Péter, Szeben, 1767. Bod Péter ajánlása Málnási Lászlónak. Felsorolja a latin—magyar szótárkiadásokat (Erdőbényei Deák János Januáját nem említi). A (*) 4 jelű lapon.

[7] 101. jegyzet.

említi, akkor a Dictionariolum Latinô-Hungaricum, vulgò *Centuria* Vocabulorumról szól: „A' *Centuriát accuratè* igyekeztem nyomtatni: hogy senki ne *carp*álhatná." Dézsi Lajos, majd Bán Imre ugyanis a *Mentség* e megjegyzését Mathurin Cordier: *Colloquiorum Centuria* c. művére vonatkoztatták.[8]

Dézsi ennek ellenére is tudott Bod Péter megemlékezéséről és az ő nyomán szólt az ismeretlen Tótfalusi-kiadásról is, a *Magyar iró és könyvnyomtató* c. művének Pápai Páriz Ferencről szóló iker-fejezetében.[9] Dézsi közlésére támaszkodott Melich János, kimutatva, hogy a szószedet 1702. évi kiadásának forrása Erdőbényei Deák János *Januája*.[10] Megállapításait a *Janua* 1654. évi váradi kiadására alapozza.[11] Melich az F kezdetű szavak készletével, valamint a Z állományából vett példákkal igazolja, hogy az 1702. évi kiadás, melyet Tótfalusiénak ismer el, néhány szó kihagyásával „elejétől végig egyszerű lenyomata" Erdőbényei *Januá*jának. Majd megállapítja, hogy Tótfalusinak „csak az az érdeme e mű körül, hogy benne a magyar szavak helyesírása következetes".

A *Janua* kiadástörténetéről ma már többet tudunk. Szerzője a váradi református kollégiumban tanult, majd Gyulafehérvárott és Marosvásárhelyt tanított. 1634-től I. Rákóczi György fiainak nevelője. 1635-ben tanítványaival Gyulafehérvárott kiadja a *Januát*, amelynek egy teljes példánya az Országos Széchényi Könyvtár birtokában van.[12] A mű címe:

Janua lingvarum bilinguis Latina et Hungarica, sive modus ad integritatem lingvarum compendio cognoscendam maxime accomodatus, ubi sententiarum selectiorum centurijs duodenis omnia fundamentalia, necessaria et frequentiora vocabula semel sineque repetitione comprehenduntur. Praecedente dictionario. Albae-Juliae 1635. (10 + 297 lap.)

A könyvet Rákóczi György és Zsigmond ajánlása vezeti be, melyet a tanulókhoz intéztek 1634. május 3-án, s elmondják benne, hogy a szótárt tanítójukkal szerkesztették. Ezt követi a *Proemium* a mű szükséges és hasznos voltáról, amit Szinnyei szerint[13] Erdőbényei írt. Majd *Ad Lectorem* Erdőbényei tollából, forrásainak, Calepinusnak és Szenci Molnár Albertnek megjelölésével. A bevezető részt *Dictionariolum Latino-Hungaricum . . .* címmel betűrendes latin—magyar szószedet követi az 1—179. lapon. A 180—286. lapokon a *Sententiarium moralium*, azaz az erkölcsökről való szentenciák következnek, tizenkét centuriában csoportosítva. A kötet a 287—297. lapokon közölt appendixszel zárul.

További kiadásai: Lőcse 1641, RMK II. 579, egyezik az első kiadással, teljes példánya az MTA Könyvtárának kézirattárában, Ráth 640. alatt. Ugyanezen évben Klösz is kiadta Bártfán: példánya RMK I. 708c. alatt az OSZK-ban. Egy korábbinak vélt, de címlap nélküli (1635—1641 közötti) lőcsei kiadása RMK I. 1573b. jelzet alatt az OSZK-ban.

[8] Tótfalusi nyomt. Kolozsvár, 1697. RMK II. 1879. Vö. Dézsi L.: *Magyar iró és könyvnyomtató, Misztótfalusi Kis Miklós*, Bp. 1899. 132. lap; Bán Imre kiad. *Misztótfalusi Kis Miklós . . . Mentsége*, Bp. 1952. 100. jegyzet.

[9] Bp. 1899. p. 296.

[10] Melich János: *A magyar szótárirodalom*. Bp. 1907. 148. lap.

[11] RMK I. 899 azaz RMK II. 819. MTA Könyvtárának kézirattára RM. I. 8° 877, első 8 lapja hiányzik.

[12] RMK I. 644a; ismertette Fazakas József, OSZK Évk. 1959. 182. lap. RMNY 1613.

[13] Magyar írók élete és munkái I. 876. lap.

Tótfalusi feltehetőleg a már említett, hozzá időben legközelebb eső és leginkább hozzáférhető 1654. évi váradi kiadást használhatta, amely lapról lapra azonos az első, gyulafehérvári kiadással egészen a 286. lapig. Az appendix szövegét a váradi kiadásban szűkebbre tördelték, de azon sem változtattak. Tótfalusi, amint az 1694. évi előszó is közli, megváltoztatta a könyv címét, előszavát, elhagyta a szentenciák tizenkét csoportját, tehát csupán a szószedetet adta ki.

Eddigi feltevéseink arra utaltak, hogy az 1694. évi kiadás valóban létezett, hogy annak kezdeményezője, szerkesztője, kiadója, előszavának írója és nyomdásza Tótfalusi volt, s hogy az 1702. évi Telegdi Pap Sámuel-féle kiadás többékevésbé pontos mása az ismeretlen 1694. évi Tótfalusi-féle kiadásnak. Ezek az előzmények jogossá és szükségessé tették, hogy az 1702. évi kiadást összehasonlítsuk Erdőbényei *Januá*jával, annak érdekében, hogy Tótfalusi szerkesztői munkáját tartalmi és helyesírási vonatkozásban is igazoljuk. Ezt az összehasonlítást, amelyhez az eredeti Tótfalusi-kiadás helyett az 1702. évi Telegdi Pap-féle kiadást használtuk, Ballér Piroska végezte el, ezért a következőkben az ő megállapításait közlöm.[14]

Megvizsgálva az Erdőbényei Deák János 1654-es kiadású *Janua linguarum*-ában levő magyar—latin szótárt s ennek 1702-es, feltehetően Tótfalusi Kis Miklós által készített változatát, választ kerestem arra, hogy van-e különbség a két kiadás között, s az 1702-es változatlan utánnyomása-e az 1654-esnek; továbbá lehetséges-e, hogy az 1702-es változat Tótfalusi Kis Miklós munkája.

A következő megállapításokra jutottam: a két kiadás különbségei arra engednek következtetni, hogy az 1702-ben megjelent változat kiadója szóelemzőbb helyesírásmóddal és pontosabb, következetesebb fordítási technikával dolgozott, továbbá a Tótfalusi helyesírási elveit tükröző munkák és az 1702-es kiadású szószedet összehasonlítása számos olyan rokon vonást jelez, amelyből Tótfalusi keze munkájára lehet következtetni.

Következtetéseim az első kérdést illetően négy, a másodikat illetően pedig három csoportra bomlanak, amelyeken belül több alcsoport bevezetésére volt szükség.[15]

1.1. A szótárak magyar helyesírási sajátosságai.

1.1.1. Az 1654-es kiadásban a *c* jele *cz*, a *cs*-é *cs*, az *ö*-é ô vagy *eö*, az ü-é ů; az 1702-es változatban e jelek rendre: *tz*, *ts*, *ö*, *ü*. Az *ő*, *ű* egyik kiadásban sincs jelölve. *Chorea:* Táncz (1654). Tántz (1702), de: *Cancellárius:* Kanczellarius (1702). *Fistula:* Síp, csô (1654). Sip, tsö (1702), de: *Delibero:* Tanátskozom (1654 és 1702). *Congressus:* Eöszve gyůlés (1654). Öszve-gyülés (1702), de: *Comparo:* Öszve hasonlitom, szerzem (1654). *Levis:* Kônyů (1654). Könnyü (1702). A *dzs*-nek nincs külön jele. *Lancea:* Dárda, láncsa (1654). Dárda, lántsa (1702).

1.1.2. Az 1702-es kiadásban a befejezett melléknévi igenév képzője mind magánhangzó, mind mássalhangzó után *-tt*, az 1654-esben *-t*. *Accuratus:* Szorgalmatossággal csinált (1654). Szorgalmatossággal tsináltt (1702). *Perfectus:* Tôkélletes, el-végeztetet (1654). Tökéletes, el-végeztetett (1702).

1.1.3. Az *-ít* képző az 1702-es kiadásban következetesen *i*-vel, az 1654-esben *i*-vel szerepel. *Devotus:* Ahitatos (1654). Áhítatos (1702). *Emendo:* Meg-jobbitom, emendálom (1654). Meg-jobbítom, émendálom (1702).

1.1.4. A középfok jele magánhangzó után az 1702-es kiadásban *-bb*, az 1654-esben többnyire *-b*. *Extimus:* Leg-utolsob, kůlsôb (1654). Leg-utólsóbb, külsőbb (1702). *Providus:* Gondviselô, továbra gondolo (1654). Gondviselö, továbbra gondoló (1702). *Amplius:* Bővebben, továb (1654). Bövebben, tovább (1702), de *Minuo:* Kisebbitem (1654). Kisebbítem (1702).

[14] Az együttműködést az ELTE részéről Adamik Tamás és V. Kovács Sándor támogatták, amiért itt mondok köszönetet.

[15] Példáinkban itt is *s*-et alkalmaztunk a hosszú ſ helyett.

1.1.5. A szóvégi *-ó, -ú* az 1702-es kiadásban jelölt igékben, melléknévi igenevekben, melléknevekben és főnevekben egyaránt hosszú; az 1654-es kiadásban a hosszúság nincs jelölve. *Fur:* Lopo (1654), Lopó (1702). *Eruditus:* Tudos (1654). Tudós (1702). *Convexus:* Domboru (1654). Domború (1702). *Flo:* Fuvom (1654). Fúvom (1702). *Fores:* Ajto (1654). Ajtó (1702). *Calcar:* Sarkantyu (1654). Sarkantyú (1702).

1.1.6. Az *-l* határozórag, illetve képző előtti *u* az 1702-es kiadásban hosszú, az 1654-esben rövid. *Intempestive:* Alkalmatlanul (1654). Alkalmatlanúl (1702). *Erubesco:* Megpirulok (1654). Meg-pirúlok (1702). *Prodeo:* Elő-járulok (1654). Elö-járúlok (1702).

1.1.7. Az *-n* határozórag előtt az *-s* melléknévképző az 1654-es kiadásban a legtöbb esetben megkettőződik, az 1702-esben nem. *Argutè:* Okosson, eszessen (1654). Okoson, eszesen (1702). *Expostulo:* Erőssen kérem, panaszolkodom (1654). Erösen kérem, panaszolkodom (1702).

1.1.8. Latin vagy görög eredetű szavak átvételekor az 1702-es kiadás a magyar helyesírás szerint jelöli a hangalakot, az 1654-es megőrzi az eredeti formát. *Praeda:* Praeda, ragadomány (1654). Préda, ragadomány (1702). *Gehenna:* Gehenna (1654). Gyehenna (1702). *Charta:* Papyros (1654). Papiros (1702).

1.1.9. Előfordulnak az 1654. és az 1702. évi kiadást megkülönböztető nyelvjárási alakváltozatok is. *Presbyter:* Üdös, tanito vén ember (1654). Idös, tanító vén ember (1702). *Encomium:* Dicsiret (1654). Ditséret (1702). *Lurco:* Nagy ehető, tobzodo (1654). Nagyehető, dobzodó (1702). *Mapalia:* Galyiba (1654). Kalyiba (1702). *Porjicio:* El-vetem, hagyitom (1654). El-vetem, hajítom (1702). *Balista:* Számszerigy (1654). Számszer-ij (1702). *Amphibologia:* Bizonytalan beszéd (1654). Bizontalan beszéd (1702). *Desuper:* Onnan felül (1654). Onnan-felyül (1702). *Excedo:* Fölyül mulom, ki-megyek (1654). Felyül-mulom, kimegyek (1702). *Futilis:* Főcsögő (1654). Fetsegö (1702). *Parvipendo:* Kicsinre bőcsülöm (1654). Kitsinyre betsülöm (1702). *Penicillum:* Ruha-söprő, képfestő ecsetecske (1654). Ruhaseprö, kép-festö etsetetske (1702).

1.1.10. Megfigyelhető, hogy az 1702-es kiadás helyesírása etimologikusabb, mint az 1654-esé (vö. még 1.1.7.). *Gravitas:* Nehesség, emberség (1654). Nehézség, emberség (1702). *Platea:* Ucza (1654). Utsza (1702). *Praeses:* Tisztarto, Helytarto (1654). Tisztartó, helytartó (1702). *Attendo:* Reá halgatok (1654). Reá-hallgatok (1702). *Circus:* Kerengő, keregdédség (1654). Kerengö, kerekdédség (1702). *Cuncti:* Minnyájan (1654). Mindnyájan (1702). *Protinus:* Mindgyárást (1654). Mindjárást (1702). Ugyanígy az *Illico* és *Extemplo* címszavakban, de *Evestigio:* Mindgyárást (1654 és 1702). *Consensus:* Eggyet értés (1654). Egyet értés (1702). Ugyanígy a *Concordia, Consentio, Consonus, Congredior, Conscisco* szavak fordításakor is, de *Compatior:* Eggyűtt szenvedek (1654). Edgyüttszenvedek (1702). *Designo:* Meg-jedzem, el-jedzem (1654). Meg-jegyzem, eljegyzem (1702).

1.1.11. A kötőjelek használatát, illetve az egybe- és különírást vizsgálva föltűnő, hogy

1.1.11.1. az 1702-es kiadás szorosabban kapcsolja az igekötőt az igéhez: ahol az 1654-es kiadás külön írja az igét az igekötőtől, ott az 1702-es kötőjelet alkalmaz. *Compingo:* Öszve kötöm (1654). Öszve-kötöm (1702). *Flecto:* Meg hajtom (1654). Meg-hajtom (1702). Ahol az 1654-es kiadás kötőjelet ír, ott az 1702-es az igekötőt az igével egybeírja. *Appendo:* Fel-függesztem (1654). Felfüggesztem (1702). *Debenero:* El-fajulok (1654). Elfajúlok (1702).

1.1.11.2. a számneves szókapcsolatokat és az összetett számneveket az 1702-es kiadás kötőjellel vagy egybe, az 1654-es külön írja. *Quadrans:* Negyed resz (1654). Negyed-rész (1702). *Quadriennium:* Négy esztendő (1654). Négy-esztendö (1702). *Quingenti:* Öt száz (1654). Ötszáz (1702).

1.2. A két szótár szókészlete.

1.2.1. A csak az 1654-es kiadásban előforduló szavaknak két csoportja van.

1.2.1.1. Ritkán előforduló vagy görög eredetük miatt zárványoknak ható köznevek. *Gradarius equus:* Poroszka-ló. *Peripetasma:* Kárpit, fedel. *Psitta:* Tengeri halacska. *Parergon:* Valami csinálmány mellé ékességnek okáért adatot dolog.

1.2.1.2. Tulajdonnevek, melyek szintén nem tartoznak az alapszókincshez. *Lycambes:* Neobules attya. *Pontus:* Asiának Arméniatul fogva a' Ponticum tengerig-valo tartománya.

1.2.2. A melléknevek semlegesnemű alakjának főnévi értelemben is lehetséges használatát az 1702-es szótár nem tünteti föl, az 1654-es kiadás viszont a melléknévi alakot és jelentést hagyja ki. *Bonum:* Jó dolog (1654). 1702: —. *Bonus:* Jó (1702). 1654: —. *Incertum:* Bizontalan dolog (1654). 1702: —. *Incertus:* Bizonytalan (1702). 1654: —.

1.2.3. Az 1702-es kiadás nem közli a melléknevek rendhagyó közép- és felsőfokait. *Major:* Nagyob, őregeb (1654). 1702: —. *Pessimus:* Leg-roszab (1654). 1702: —. *Plus:* Többen [sic!] (1654). 1702: —. Az adverbiumi használatot viszont az 1702-es szótár is föltünteti: *Minus:* Kevésbé (1654). *Minùs:* Kevésbé (1702).

1.2.4. Az azonos alakú szavakat egyik szótár sem különíti el egymástól következetesen. *Populus:* Nép, kőzség, nyár-fa (1654). Nép, község, nyár-fa (1702). *Decido:* Le-metszem, végét vetem, le-esem (1654 és u. így 1702). Előfordul azonban ilyen megkülönböztetés (s úgy tűnik, az 1702-es szótár e tekintetben következetességre törekvőbb): *Educo:* Ki viszem; *Educo:* Fel-tartom, nevelem (1654). *Educo, -is:* Ki-viszem; *Educo, as:* Feltartom, nevelem (1702). *Hic:* Ez, itt (1654). *Hic:* Ez; *Hìc:* Itt (1702).

1.3. Eltérések a latin szavak írásmódjában.

1.3.1. Az adverbiumokat az 1702-es kiadás a legtöbb esetben külön jelöli. *Parum:* Kicsinnyé, kevessé (1654). *Parùm:* Kitsinnyé, kevéssé (1702). *Magis:* Inkáb (1654). *Magìs:* Inkább (1702).

1.3.2. Némely szót az 1702-es kiadás többes számban ad meg. *Lachryma:* Kőny hullatás (1654). *Lachrymae:* Könyhúllatás (1702). *Corrigia:* Saru kőtő (1654). *Corrigiae:* Saru kötö (1702).

1.3.3. Az 1702-es szótár igen ritkán vonzatot is megad. *Pudet me:* Szégyenlem (1702). *Pudet:* Szégyenlem (1654). (A „szégyenlem" fordítás csak az előbbi esetben helyes.)

1.3.4. Sorrendi különbséget két esetben vettem észre. A *Bubalus* szó az 1702-es szótárban a helyes ábécé-rend szerint következik, az 1654-esben négy szóval később található; az *Intus* pedig az 1654-es kiadásban az *Intro* és az *Intuor* szavak után, az 1702-esben pedig ezek között szerepel.

1.4. Fordítási jellegzetességek.

1.4.1. Az írásjelek léte vagy nem léte jelentés szempontjából sem mindegy; az 1702-es kiadású szótár ebben a kérdésben minden esetre pontosabbnak tűnik.

1.4.1.1. A szinonimákat vesszővel különíti el. *Psalmus:* Sóltár ének (1654). Sóltár, ének (1702). *Peregrinus:* Idegen jövevény (1654). Idegen, jövevény (1702).

1.4.1.2. A kötőjel használata a szószerkezetből szóösszetételt teremt. *Bubulcus:* Ökör pásztor (1654). Ökör-pásztor (1702). *Hypodidascalus:* Tanito társ (1654). Tanító-társ (1702). *Hinnulus:* Vad kőlyök (1654). Vad-kölyök (1702).

1.4.1.3. Más esetben a kötőjel jelöli a jelentésszerkezetben a közvetlen összetartozást. *Diploma:* Függő pecsétes levél (1654). Függö-pecsétes levél (1702). *Calamus:* Nád, nád sip iro penna (1654). Nád, nád-sip, iró-penna (1702).

1.4.2. Az 1702-es szótár inkább törekszik a félreérthetőség elkerülésére, mint az 1654-es. *Libum:* Mézes sajtos béles, czipo (1654). Mézes-béles, sajtos-béles, tzipó (1702). *Postridié:* Másod nap (1654). Másod napon (1702). *Puteo:* Bűdős, nehéz szagu vagyok (1654). Büdös vagyok, nehéz-szagú vagyok (1702).

1.4.3. Az 1702-es kiadás általában tágabban értelmezi a szavakat, több jelentést rendel hozzájuk. *Ducatus:* Herczegség (1654). Herczegség [sic!], formás arany (1702). *Hedera:* Folyo borostyán (1654). Folyó-borostyán, tzégér (1702). *Peplum:* Fő-hálo konty (1654). Fö-háló, konty, fátyol (1702).

1.4.4. Az 1654-es szótár pontatlan fordításait az 1702-es legtöbbször kijavítja. *Cum:* Veled (1654). Véle (1702). *Diaeta:* Etelben való szabad rend-tartás, Ország gyűlése (1654). Ételben való szabott rend-tartás, Ország-gyülése (1702). *Parens:* Szűléink (1654). Szülö (1702).

1.4.5. Jellemző különbség végül, hogy az 1654-es kiadás a cselekvésnek nem az irányát hangsúlyozza, hanem a végpontját. *Despero:* Kétségben esem (1654). Kétségbe-esem (1702). *Illaqueo:* Tőrben ejtem (1654). Törbe-ejtem (1702). *Lethargia:* Mély álomban ejtő betegség (1654). Mély álomba ejtö betegség (1702).

Ezek tehát az 1654-es és az 1702-es kiadású szótár közötti legfontosabb különbségek.

2. Lehet-e az 1702-es kiadás Tótfalusi Kis Miklós kezének munkája? Megnéztem ebből a szempontból Tótfalusi *Apologia Bibliorum*ának harmadik részét, a *Mentség*et, valamint — Melich János adata alapján — Tsétsi János *Observationes* . . . címen megjelent helyesírási szabály-gyűjteményét.[16]

2.1. Az *Apologiá*ból két olyan szabályt kell megemlítenem, amelyeknek a kérdés szempontjából jelentősége van.

2.1.1. Regula II. „. . . Erössen *scribitur vulgo per geminum s . . . sed unde est alterum horum? . . . Neq; tantùm in litera s fit talis non-necessaria geminatio ed etiã in . . . talibus:* miképpen . . . &c pro miképen, *sicut* szép szépen. *Quia radix est* kép . . ." Az „Erössen" szóhoz vö. pl. 1.1.7. A „Miképpen"-nel kapcsolatban ilyen példák fordulnak elő (1702):

[16] MELICH i. m.; Johannis TSÉTSI: . . . *Observationes Orthographico-Grammaticae* . . . in *Dictionarium Hungarico-Latinum* . . . , ed. F. PÁPAI PÁRIZ, Lőcse, 1708. RMK I. 1746.

Qualitercunque: Akar-miképen. *Quomodo:* Miképen, hogyhogy. *Quodammodo:* Valamiképen. (Az 1654-es kiadásban következetesen *-pp* szerepel.)

2.1.2. Regula III. „*Verba Qualitativa (scil quae qualitatem inferunt rebus, de quibus dicuntur) in* ítek, ítem . . . item űlök, űlök . . . *formantur ab Adjectivis Qualitatis, adjutis ad ea terminationib' dictis Verborũ Formativis Ítek&c, ut:* tág-ítom, tág-úlok, . . . éh-ülök . . ." (l. 1.1.3. és 1.1.6.).

2.2. A *Mentség*ben számos olyan példa akadt, amely beleillik az 1702-es kiadásban megfigyelt helyesírási rendszerbe. P. 24: segittessenek (vö. 1.1.3.); p. 53: elfordúlt (vö. 1.1.6.); p. 54: erösebben (vö. 1.1.4.); p. 55: tsak, bútsút (vö. 1.1.1.); p. 57: tapasztalhatóbb (vö. 1.1.4. és 1.1.5.); p. 84: forgó (vö. 1.1.5.); p. 87: elkészül, megfurta (vö. 1.1. 11.1.); p. 14: rántja és p. 16: hallgató (vö. 1.1.10.). Vannak viszont olyan példák is, amelyek nem ebbe a rendszerbe illenek bele. P. 10: kivánnya (vö. 1.1.10.); p. 38: exiliumban megyek (vö. 1.4.5.); p. 45: Debreczeniek (vö. 1.1.1.); p. 53 és 59: elfordult (mint melléknévi igenév; vö. 1.1.2.).

2.3. Az *Observationes*ben — amelyben Tótfalusi Kis Miklós helyesírási elveit foglalta össze Tsétsi János — négy szabály érdekes a föltett kérdést illetően:

2.3.1. Regula I.2. „*Loco c scribenda est* tz" (vö. 1.1.1.). Valamint uo. 1. alatt: *Diphtongi Latinae ae, oe per e exprimendae sunt*" (vö. 1.1.8.).

2.3.2. Regula I.7. „Ts *accuratiùs exprimitur per* ts *quam per* cs, *idem ferè imitantibus etiam Belgis*" (vö. 1.1.1.).

2.3.3. II. Regula III. „*Nomina Comparativi Gradus a Positivo formantur addito* b *vel* bb. *Si deinat vox in Con onam, additur* b . . . i *in Vocalem,* bb." (vö. 1.1.4.)

2.3.4. II. Regula VI. „*Adverbia Qualitatis scribuntur per* an *aut* en." Ut szorosan . . . erősen . . . non erössen. *Patet hoc ex* szépen c. (vö. 2.1.1.).

Az ismeretlen 1694. évi Tótfalusi-féle kiadás példánya után kutatva, az egyetlen lehetséges támpontot az ún. „marosvásárhelyi töredék" nyújtotta. A töredék eredetije a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtárban van. Az Országos Széchényi Könyvtárban található fényképmásolatra Soltész Zoltánné hívta fel figyelmemet.[17]

A töredék címlapja, előszava és 1—2. lapja hiányzik, megvan azonban a szószedet 3—164. lapja. A címlap szerinti azonosításra eszerint nem volt lehetőség. Megállapítható azonban, hogy a szószedet szókészlete lényegében azonos az 1702. évi Telegdi Pap Sámuel sajtóján nyomtatott *Centuria Vocabulorum*éval. Szedésében előfordulnak bizonyos, nem jelentős eltérések az 1702. évi kiadáshoz képest. Ilyen az igekötők egybeírása: bémegyek, felkeresem, megtiltom, meghagyom stb., szemben az 1702. évi bé-megyek stb. írásmóddal. E tekintetben mindkét kiadás eljárása tudatosnak tűnik. A *c* és *cs* írásmódjában következetlenségekkel találkozunk. A töredékben tzímer, 1702: czímer. A töredékben csupor, 1702: tsupor. Ha e nem túl gyakori eltéréseket egybevetjük a *Mentség* szövegével, ott is találunk hasonló következetlenségeket, ahol a *c* írásmódjában mind az *utza*, mind a *czikkely* példái előfordulnak. A *cs* hanghoz azonban leginkább a *ts* jelölést használja.

Megvizsgáltuk a két kiadás tipográfiai sajátosságait is. A két kiadást közel azonos lapméretű papírra nyomtatták. A szedéstükör szélessége mindkettőnél ugyanaz, a magassága is megközelítőleg azonos. Mindkét kiadást Tótfalusi antikva, illetve kurzív betűjéből szedték. Amíg azonban a töredék egy lapján 31 sort helyeztek el 11 pontos betűből, addig az 1702. évi kiadás egy lapján 34 sor helyezkedik el, 10 pontos betűből szedve.[18] Ennek megfelelően a töredék szó-

[17] Az OSzK jelzete RMK. I. 1650b, mikrofilmje FM2—3465.

[18] A marosvásárhelyi töredéknek az Országos Széchényi Könyvtárban levő fényképmásolata nem hiteles méretű, kisebb, mint az eredeti könyv mérete. Itt mondok köszönetet Jakó Zsigmondnak, akinek segítségével meg tudtam állapítani a könyv helyes méretét. Csak így vált lehetővé a két kiadás tipográfiai összehasonlítása.

66 CENTURIA

Hilaris	*Vidám, víg.*
Hinc	*Innét.*
Hinnulus	*Vad-kölyök.*
Hio	*Nyilok, fámat tátogatom.*
Hircus	*Ketske-bak.*
Hirſutus	*Borzas, ſertés.*
Hirundo	*Fetske.*
Hirudo	*Nadály.*
Hiſco	*Szuſogok.*
Hiſpidus	*Borzas, ſertés.*
Hiſtoria	*Hiſtória, lott dolgoknak emleke-*
Hiſtrio	*Alakos, komédia játſó* (zeti.
Hiulcus	*Haſadozott, repedezett.*
Hodie	*Ma.*
Holocauſtum	*Egéſ áldozat.*
Holoſericus	*Selyemből való, bárſony ruha.*
Homerus	*Egy híres Görög Poéta.*
Homagium	*Ember dija, Urunk hüségére való eskütés.*
Homicidium	*Ember-ölés, gyilkoſság.*
Homilia	*Gyülésben való beſéd.*
Homo	*Ember*
Honeſtus	*Emberséges, tiſztes*
Honos	*Tiſzteſség, betsület.*
Hora	*Ora.*
Hordeum	*Árpa.*
Horologium	*Ora-ütö, óra-mútató.*
Horreum	*Tsür, pajta.*
Horror	*Iſzonyodás.*
Hortor	*Intlek.*
Hoſpes	*Gazda, vendég.*

Hoſpi-

1. kép. A *Centuria Vocabulorum* 1694. évi kiadásának egy lapja, Tótfalusi 11 pontos betűjéből szedve. Mérethelyes reprodukció a marosvásárhelyi töredék fényképmásolatáról. (A kétszeres reprodukálás miatt a betűk némileg torzultak.)

szedete 164 lap terjedelmű, míg az 1702. évi kiadás apróbb betűs szószedete 149 lapon fért el. Ez is a két kiadás közel azonos szókészletét igazolja: a két különböző tipográfiai kivitel egyeránt kb. 5000 szó befogadására alkalmas.

A töredék 11 pontos betűje, illetve az 1702. évi kiadás 10 pontos betűje

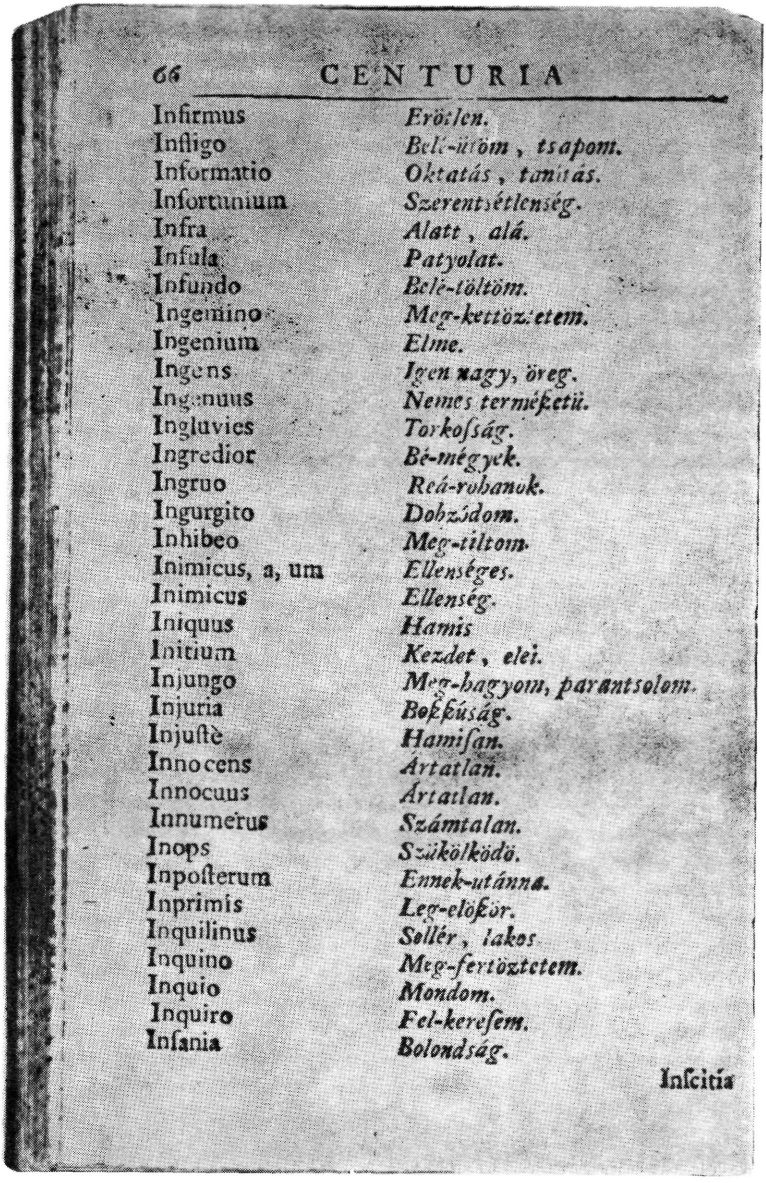

66 CENTURIA

Infirmus	*Erőtlen.*
Infligo	*Belé-ütöm, tsapom.*
Informatio	*Oktatás, tanitás.*
Infortunium	*Szerentsétlenség.*
Infra	*Alatt, alá.*
Infula	*Patyolat.*
Infundo	*Belé-töltöm.*
Ingemino	*Meg-kettőz.etem.*
Ingenium	*Elme.*
Ingens	*Igen nagy, öreg.*
Ingenuus	*Nemes terméketü.*
Ingluvies	*Torkoſság.*
Ingredior	*Bé-mégyek.*
Ingruo	*Reá-rohanok.*
Ingurgito	*Dohzódom.*
Inhibeo	*Meg-tiltom.*
Inimicus, a, um	*Ellenséges.*
Inimicus	*Ellenség.*
Iniquus	*Hamis*
Initium	*Kezdet, elei.*
Injungo	*Meg-hagyom, parantsolom.*
Injuria	*Boſzúság.*
Injuſtè	*Hamiſan.*
Innocens	*Ártatlan.*
Innocuus	*Ártatlan.*
Innumerus	*Számtalan.*
Inops	*Szükölködö.*
Inpoſterum	*Ennek-utánna.*
Inprimis	*Leg-elöször.*
Inquilinus	*Sollér, lakos*
Inquino	*Meg-fertöztetem.*
Inquio	*Mondom.*
Inquiro	*Fel-kereſem.*
Inſania	*Bolondság.*

Inſcitia

2. *kép.* A *Centuria Vocabulorum* 1702. évi kiadásának egy lapja, Tótfalusi 10 pontos betűjéből szedve

Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus c. munkám 41. lapján látható betűmintákkal, valamint a könyvben látható több Tótfalusi-nyomtatvány hasonmásával megbízhatóan azonosítható volt.[19]

[19] HAIMAN György: *Tótfalusi Kis Miklós, a betűművész és a tipográfus*, Bp. 1972. Példák Tótfalusi Kis Miklós nyomtatványaiból: 139—293. l.

Felmerül a kérdés, hogy a marosvásárhelyi töredék nem származhat-e későbbről, nem lehet-e az 1702. évi kiadást követő utánnyomás? Ezt a kétséget eloszlatja a töredék betűkészletének igen jó állapota és tiszta nyomása. Tótfalusi utódainak nyomtatványaiban, már Telegdi Pap Sámuelnél is, a betűk megkülönböztethetően kopottabbak, elhasználtabbak voltak és a nyomtatás tisztasága is elmaradt a Kis Miklós nyomdájából kikerült nyomatokhoz képest. Ismeretes, hogy az utódok közül Páldi Székely István volt az egyetlen, aki méltó módon újította fel Kis Miklós betűit, de az ő öntését a betűközök szűkítése miatt meg lehet különböztetni az eredeti Tótfalusi-betűktől.[20]

Arra a kérdésre, hogy vajon volt-e már 1694-ben, nyomtatói működésének első évében 11 pontos betűje Tótfalusinak, igennel felelhetünk. Ebből a betűből szedte például Johannes Clauberg: *Logica contracta*, Increase Mather: *A napnyugati Indiában* vagy Valentinus Radecius: *Disciplina ecclesiastica* c. munkáit is.[21]

A kiadástörténeti adatok, a tipográfiai ismérvek és a nyelvészeti vizsgálat alapján bizonyítottnak tekintjük, hogy a *Dictionariolum Latinô-Hungaricum vulgò Centuria Vocabulorum*, a három erdélyi református kollégium Tótfalusi által kezdeményezett akciójának egyik terméke, e formájában először Tótfalusi Kis Miklósnál jelent meg 1694-ben Kolozsvárott, mégpedig a kiadó által önállóan szerkesztett, javított, nyelvi és helyesírási szempontból korszerű kiadásban. Felsorolt érveink alapján a marosvásárhelyi töredéket az 1694. évi kiadás példányának tekintjük és megállapíthatjuk, hogy ezzel ismét eggyel szaporodott a tetten érhető Tótfalusi-kiadványok száma.

A marosvásárhelyi töredékre vonatkozó adatok egy részéhez azonban csak a legutóbbi időben jutottunk hozzá, s ezért munkánk során az 1702. évi kiadást használtuk, erre hivatkozunk tanulmányunkban is. Utóbb kiderült, hogy ezzel nem követtünk el nagyobb hibát, lévén az 1694. évi kiadás megközelítőleg azonos az 1702. évi kiadással.

A *Mentség* 74. lapjáról közölt idézetünk a három erdélyi református kollégium megegyezése kapcsán a (Molnár Gergely-féle) *Grammatica*nak Tótfalusi-féle kiadásáról is szól. Az akció e másik fontos mozzanata külön vizsgálatot igényel, amire más alkalommal kívánunk visszatérni.

[20] Uo. Páldi 1755. évi nyomtatványa: 91. kép a 126. lapon.
[21] Uo. 9.2; 11 és 14.2 példák.

FRIEDRICH ILDIKÓ

XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága

A népnek írott egészségügyi orvosi könyveket forgatván, felmerül a kérdés, vajon milyen mértékben használták ezeket a kiadványokat: kik vásárolták és kik olvasták őket? Eljutottak-e a köznép, az „együgyű" parasztok, az orvos nélkül szűkölködők kezébe, volt-e tudomásuk arról, hogy léteznek anyanyelven írott, egészségügyi tanácsokkal szolgáló, mérsékelt árú könyvek?

Az olvasásszociológia modern eszközei: pontosan kimutatható példányszámok, könyvárusi és könyvtári statisztikák, szociológiai felmérések egy-egy mű, műfaj olvasottságáról, egyes művek népszerűségének felmérése egy adott társadalmi rétegben vagy osztályban természetesen nem állnak rendelkezésére annak, aki a XVIII. század olvasási szokásait, kultúráját, egy társadalmi osztály esetleges érdeklődését, tájékozottságát vagy tájékozatlanságát szeretné utólagosan felmérni egy meghatározott témakörben.

A XVIII. századi egészségügyi könyvek olvasottságának kérdését mindenekelőtt az írni-olvasni tudás, valamint a korabeli könyvkiadás és könyvkereskedelem tükrében kell vizsgálni — e megközelítési módszerek természetesen csak hipotéziseket eredményezhetnek.

Az orvosi témával szolgáló könyvek szerzőit egy jellegzetesen felvilágosult szándék késztette írásra: a társadalom széles körében, az eddig elhanyagolt és figyelembe nem vett parasztság soraiban is terjeszteni az egészségügyi tudnivalókat, a kor szintjére emelni a köznép alacsony színvonalú higiéniai-orvoslási szokásait, tanítani, felvilágosítani, a babonától a racionalizmus útjára irányítani minden rendű és rangú tagját az országnak.

A felvilágosodás idealista prakticista jegyeit hordozta azonban nemcsak a szándék, a cél, hanem a mód is: könyvvel, a betű erejével akarták a megrögzött szokásokat, a hibás gyakorlatot, a hátrányos társadalmi-gazdasági helyzetből fakadó életmódot megváltoztatni. Könyvet nyújtottak a társadalom legelesettebb, legműveletlenebb osztályának, bár többnyire maga a könyvet író szakember is sejtette, hogy segítő szándéka megfeneklik az analfabetizmus, az együgyűség, az értetlenség és a közöny zátonyán.

A felsorolt okok közül mindenekelőtt a nép nagymértékű analfabetizmusa akadályozta meg a könyvek által nyújtott ismeretek elterjedését. A tudatlanság a korabeli népoktatás primitív, megoldatlan helyzetéből eredt „A magyarországi oktatás azonban egészében alacsony színvonalú és a nemzeti érdekektől idegen volt, a polgárosodó magyar könyvkultúra olvasói bázisának kialakításához kevéssel járult hozzá."[1]

[1] FÜLÖP Géza: *Közönségszervezés és magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* Bp. 1974. 52—53.

Az elemi ismeretek terjesztése az iskolák feladata volt, a XVII. századi népiskolák azonban alig tudták ellátni ezt a feladatot — gazdasági és kulturális tényezők akadályozták működésének eredményességét. Az iskolaépületek rozoga állapota vagy hiánya, a tanítók szakmai képzetlensége, az iskolai tanításból szinte teljességgel hiányzó tervszerűség, a szűk keresztmetszetű tananyag csak nagyon alacsony szintű tudásanyag terjesztését tette lehetővé.

A tanítók esetleges buzgalmának azonban gátat vetett a nép közönye is: „Somogy megyének 138 iskolája közül 47 iskola teljesen üres: »a jobbágyok barmok módjára nevelik gyermekeiket« — tehát nyilván nem taníttatják őket."[2] Ugyancsak Somogy megye korabeli jelentéséből derül ki, hogy 5135 iskoláskorú gyermekből csak 1244, tehát 22,4% járt iskolába.[3]

„Vajon lemérhető-e, hogy milyen hatásfokkal működött ez a XVIII. századi iskola? Az eddigi kutatások alapján részletekre menően nem, de annyi nyilvánvaló, hogy nem sokban bővítette vagy módosította a hagyományos paraszti műveltséget. Egyáltalán, hogy állt a parasztság az írás olvasással? . . . Ahogy az iskolák száma csökkent, az ország közepétől a szélei felé, úgy csökkent azoknak a száma, akik le tudják írni a nevüket. . . . Országos átlagban a községi elöljárók (tehát a paraszti elit) legföljebb 14%-a értett a betűhöz. A paraszti tömegek közt ez az arány még alacsonyabb kellett, hogy legyen."[4]

A XVIII. századi iskola nem válik a korszakot uraló eszmének, a felvilágosodásnak terjesztőjévé, hatása nem mutatható ki sem az alfabetizáció, sem a paraszti műveltség terén. A helyzet Európa-szerte azonos — a népi olvasmányok jellegét és elterjedését kutató Rudolf Schenda kimutatta, hogy Nyugat-Európában a XVIII. század végén a parasztságnak legfeljebb 10%-a tudott olvasni.[5]

Tovább vizsgálva a magyarországi népiskolák színvonalát, szembetűnő az a tény, hogy a protestáns tanítók rangos helyet vívtak ki maguknak a nemzeti jellegű népoktatásban — a teológiát végzett lelkészjelölteknek ugyanis papi hivataluk betöltése előtt tanítaniuk kellett. A protestantizmus a magyar nyelvű népiskolák létesítésével és működtetésével biztosította az újonnan felnövekvő — írni, olvasni tudó, a hit dolgaiban eligazodó hívők táborát.

A tanüggyel kapcsolatos első állami intézkedés Mária Terézia nevéhez fűződik, aki 1769-ben összeíratta a helytartótanáccsal a szűkebb értelemben vett (Erdély és a határőrvidék nélküli) Magyarország papjainak és tanítóinak számát. A helyzet a Dunántúlon volt a legkedvezőbb, ahol egyes vidékeken minden falura jutott tanító.

A tanítóképzés megoldatlansága és az alacsony jövedelem szintén hozzájárult a tanítói pálya lejáratásához. A királynő idejében fölállított ún. normális iskolák, melyek eredetileg tanítóképzésre szolgáltak, nem váltották be a hozzájuk fűzött reményeket — a primitív silabizálásnál itt sem jutottak tovább, nem szerepeltek a tantárgyak között a mezőgazdasági ismeretek, a reáliák oktatása teljesen háttérben maradt, bár a Ratio Educationis többek között súlyt helyezett az egészségügyi ismeretek tanítására is. Tessedik joggal ejtett bíráló szavakat ezekről az új iskolákról, ahol

[2] Finánczy Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában. I. köt. 1740—1773.* Bp. 1899.

[3] Benda Kálmán: *A felvilágosodás és a paraszti műveltség a XVIII. századi Magyarországon.* Valóság, 1976. 19. évf. 4. sz. 55.

[4] Uo. 56.

[5] Idézi Benda Kálmán uo. 56—57.

„még mind eddig kevés valóságos vitetik-végbe, kivált a' falusi ifjusággal . . . de gondoljuk és fontoljuk meg: mi történt még eddig Magyar országban leg inkább a' falusi oskolabéli gyermekeknél a' rend-szerént való ételnek [Kónyi a Diätik szót fordítja „étel"-nek, holott itt kizárólag életmód értelemben használja Tessedik a kifejezést.] tanitása eránt? És hol is szükségessebb a' rend-szerént való ételnek módja, mint a' faluban, hol az Emberi-Nemnek leg-nagyobb és hasznossabb része az orvosoktul és orvosságoktul távol lévén, a' rendetlen ételnek ezerféle balgatagságai által, ... segedelem nélkül ragattatik-el a' haláltul gyakorta az Ifjuságnak leg szebb virágjában?"[6]

Szóvá teszi még Tessedik, hogy az oktatás

„a' valóságtól elvonyatott; a' Paraszthoz, az ő gondolkodásának módjához és szükségeihez nem igen szabattatott. Leg elsőben ki-kell tanulnunk a' Parasztot, az ő gondolkodásának módját, tselekedetét, szokását, erköltsét, bal-itéletét, (ezt pedig a 18dik században még egy Oskolában sem tanulják) igy osztán, de bizonyára nem előbb kezdünk lenni jó és alkalmatos Község-Tanitók."[7]

A népoktatás reformja, a jobbítás szándéka nemcsak az egyes „gondolkodó elmék"-et foglalkoztatta, hanem a felvilágosult abszolutizmus uralkodóit is tettekre ösztönözte. A század hatvanas éveiben kezdik megérteni kormánykörökben, hogy a nép szellemi szintjének emelése politikai és gazdasági szempontból egyaránt szükséges — a tudatlanok tömegétől ugyanis nem lehet kívánni sem politikai állásfoglalást, sem az adófizető képesség fokozását.

Ellentmondások találkoznak ellentmondásokkal. Az államilag megszervezett egészségvédelem a század folyamán teszi meg kezdő lépéseit — egyszerre kellene megoldania az egészségügy napi és távlati gondjait. A kollégáktól, hivatalos közegektől elszigetelten élő tanult orvos türelmetlenül és nyugtalanul figyeli a fejlődés alig tapintható érverését. Egymaga akar segíteni a már-már katasztrofálissá váló egészségügyi helyzeten: nem tud kórházat építeni, nem tud egyetemet alapítani, nem képes egymaga bábákat képezni és távoli falvak betegeit személyesen ellátni — ehelyett alapfokú ismereteket taglaló könyvet ír. A felvilágosult filantropizmus jellegzetes megnyilvánulása volt ez, mely valójában nem számolt a társadalmi realitással: könyvet adott az analfabéta nép kezébe, lehetőséget, mellyel nem tudott élni az, aki kapta.

Az egészségügyi tudatlanság szerves része volt a kor általános szellemi elmaradottságának, felszámolása csak úgy lett volna lehetséges, ha egyidejűleg megoldják az oktatás, az alfabetizáció s a tudati elmaradottság számos más kérdését is: a babonák, a hibás nevelési elvek, a mindennapi életvitel problematikáját.

A felvilágosodás hívei, s maguk a felvilágosult abszolutizmus uralkodói is programjukba iktatták az állati körülmények között élő néptömegek életmódjának megjavítását: az úrbérrendezés, a tanügyi reform, az egészségvédelem, az árvákról, szegényekről való gondoskodás mindezen törekvéseknek egy-egy vetülete volt.

Ha egyes kiadványtípusok olvasottságát, elterjedését, esetleges keresettségét, népszerűségét próbáljuk számba venni, nem csupán a könyv és az olvasó közvetlen kapcsolatát kell megvizsgálnunk, hanem magának a nyomtatvány létrejöttének feltételeit, a korabeli könyvkiadás mennyiségi és minőségi jel-

[6] Tessedik Sámuel: *A' paraszt ember Magyar országban, Mitsoda és mi lehetne . . .* Ford. Kónyi János. Pécs, 1786, Engel János betüivel. 41—42.
[7] Uo. 84—85.

legzetességeit, valamint a könyvkereskedelem helyzetét is, hiszen egy kor könyvkultúráját mindenekelőtt a kiadás és a terjesztés színvonala, lehetőségei, törekvései határozzák meg.

A könyvnyomtatás a XVIII. századi Magyarországon anyagi és szellemi érdekek függvénye volt; fejlődésére gátló tényezőként hatott az ország szegénysége, a szellemi elmaradottság és a politikai reakció.

A könyvnyomtatás volt az első olyan iparág, mely figyelembe vette a tömegszükségleteket is, és üzleti érdekből alkalmazkodott ennek jellegéhez. „Ahol nincsenek tudományos központok, ott nem nyomnak és árusítanak tudományos könyveket. Ilyen helyeken a könyvnyomtatás a nép szükségleteihez kénytelen idomulni, ha boldogulni akar."[8]

A népnek nyomtatott könyvek kiadásánál két szempontot kellett figyelembe venni: az anyanyelvűséget és a tartalmat. Tartalmilag ez időben a nép körében az ábécés- vagy iskolakönyvek, a kalendáriumok, a vallásos művek voltak népszerűek, de közkedveltek voltak a kevésbé hasznos — éppen ezért kicsit megvetett — népies szépirodalmi olvasmányok is. Az ún. hasznos könyvek csoportját bővítették az egészségügyi ismeretekkel szolgáló művek is — kiadásukat nemcsak a XVIII. századi „kiadói politika", hanem a kormányprogram is szorgalmazta.

A hasznosság elvének növekvő érvényesülését figyelhetjük meg a korai felvilágosodástól, tehát az 1760-as évektől kezdve a század végéig.

A könyvkiadás változó arculatáról és törekvéseiről vall az a két nagyon jelentős és egymással szerves összefüggésben álló tény is, hogy a vallásos irodalom mennyisége a század végére több mint a felére csökken, a „megvetett" szépirodalom viszont 20%-kal növekszik.

Az 1712—1800 közötti időszak magyar nyelvű kiadványait tartalmilag öt csoportra osztotta a témával foglalkozó kutató: 1. vallásos irodalom, 2. jog és politika, 3. történelem, földrajz, államismereti irodalom, 4. természettudományok és orvosi könyvek, mezőgazdasági és műszaki ismeretek — a tipikusan hasznos könyvek csoportja, és végül 5. szépirodalom versben és prózában.[9] Bár a szerző vitathatónak érzi ezt a felosztást, a csoportok durvák és általánosak. A *Magyarország Könyvészete* 5. kötetének címanyaga alapján nem lehetett pontosan tisztázni a könyv tartalmát, és a kizárólagosan magyar nyelvű művek számbavétele bizonyos mértékben torz képet ad a könyvkiadásról. Ennek ellenére ez a felosztás mégis tükrözi a korabeli könyvkiadás bizonyos tendenciáit, és segítségével könnyűszerrel meg lehet figyelni a változó kor változó ízlését, igényét: a vallásos, a „hasznos" és a szépirodalmi művek arányának megváltozását.

A XVIII. század elején kiadott magyar nyelvű könyvek 2%-a volt természettudományos, mezőgazdasági és műszaki témájú. A század közepén napvilágot látott anyanyelvű kiadványok közül már 9% tartozik ebbe a kategóriába, a későbbi évtizedekben pedig 10%. Az ötszörös növekedésben a felvilágosodás hazai hulláma mellett szerepe volt annak a bécsi politikának is, mely szorgalmazta Magyarország ésszerűbb, kulturáltabb mezőgazdaságát, valamint a jobb egészségügyi ellátást — mindkettőt természetesen az osztrák birodalom

[8] GÁRDONYI Albert: *Magyarországi könyvnyomdászat és könyvkereskedelem a 18. században.* Bp. 1917. 3.

[9] BENDA Kálmán i. m. 57.

érdekében. „. . . . Az 1760—70-es évektől kezdve megszűnik a vallásos irodalom kizárólagos uralma, hogy helyét a korábban alig képviselt szakmáknak, köztük műszaki és természettudományi munkáknak adja át. Nyilván nem alap nélkül következtetünk ebből a felvilágosodás hatására."[10]

A magyar nyelvű nyomtatványok száma észrevehetően az 1740-es években kezdett megnövekedni — a nyomdák szaporodásával párhuzamosan. A század elején 7, a végén 40 nyomda működött az országban.[11] „Fel kell figyelnünk arra, hogy a válságok megszakította fejlődés első csúcspontja a hatvanas-hetvenes években, azaz a korai felvilágosodás időszakának végén következett be a kiadványok száma, az anyanyelvűség és a művelődés utilitarisztikus vonulata szempontjából egyaránt."[12]

A felvilágosodás eszméinek terjedését elsősorban a nyomtatott betű minden eddiginél nagyobb hatalma biztosította — szaporodtak a könyvnyomtató műhelyek, új kiadványtípus jelentkezett, a hírlap — elsőként a *Magyar Hirmondó*. A hasznos könyvek számát gyarapították az első ismeretterjesztő művek: a nép számára írt tanító, oktató — elsősorban természettudományos jellegű könyvecskék.

A példányszámok a század végére ugyancsak megnövekedtek. Az 1780—1790 közötti időszakban 709 latin és 651 magyar nyelvű nyomtatvány jelent meg — vagyis a kiadványok 36,8%-a volt latin, s 33,8%-a már anyanyelvű.[13] Éppen ebben az időszakban vált tudatossá az anyanyelvűség politikai, nemzetmegőrző ereje, s ez a tudatosság feszült neki II. József germanizációs, beolvasztó törekvéseinek. Bessenyei tudós társaságot alapító szándéka voltaképp nyelvteremtő és nemzetmentő igyekezet volt. Az 1790-től kezdődő időszakban a latin—magyar könyvkiadás aránya döntően megváltozik: az anyanyelvű kiadványok javára billen a mérleg.

De a nyomdákból kikerülő könyvek terjesztése még korántsem volt megoldva. Vitkovics Mihály 1821-ben még mindig azt panaszolta a *Tudományos Gyüjtemény*ben, hogy nincsenek magyar könyveink. Ennek oka szerinte az volt, hogy a magyar olvasóközönség többnyire mezővárosokban, falvakban lakott, ott pedig csak a könyvkötők foglalkoztak könyvárusítással, többnyire ájtatos és iskolai könyvekkel, kalendáriumokkal bajlódva.

A magyarországi könyvkereskedelem fő jellegzetessége azt volt, hogy *nem magyar*. Az idegenből bevándorolt kereskedők többnyire német műveket terjesztettek. A nemesség nagy része elnémetesedett, a városi polgárság is jobbára német ajkú lévén, a germán kultúra és irodalom népszerűségnek örvendett.

Néhány könyvkereskedői és könyvkötői hagyatéki lajstrom átnézésekor helyt kell adnunk annak a panasznak, hogy „magyartalan Könyvárosaink a' más nyelven írott könyveket inkább iparkodnak eladni mind azért, mivel . . . több hasznot és hamarább látnak ezekből".[14]

[10] Uo. 58.

[11] Némedi Lajosné: *A magyar nyelvű könyv a „deáktalanok" szolgálatában*. Bp. 1964. 164.

[12] Dankanits Ádám: *A XVIII. század helye a könyvtörténetünkben*. Korunk, 1972. 31. évf. 8. sz. 1252.

[13] Némedi Lajosné i. m. 167.

[14] Vitkovits Mihály: *A' Magyar Könyvek' Terjesztésérül*. Tudományos Gyüjtemény, 1821. IX. köt. 38.

A fent említett lajstromokban igen gyéren szerepelnek a magyar nyelvű orvosi munkák is. Müller Jakab pesti könyvkötő 1775-ben bekövetkező halála után jegyzéket készítettek a raktáron levő könyveiről, kb. 150 kötetről. A fűzött könyvek között szerepel 2 példányban Csapó József *Uj füves és virágos magyar kert* c. műve. A pozsonyi Landerer által szállított nyomtatványok között szerepelt egy Pápai Páriz-kötet is, ezt a hagyatéki leltárban már nem találhatjuk meg — valószínűleg megrendelésre kérte, tehát eladta. Hogy a *Pax Corporis* volt-e a megrendelt könyv vagy Pápai valamely más műve, nem derül ki a számlából.[15]

1787-ben Köppf pesti könyvkereskedő özvegye és Weingand nevű üzlettársa jelentették meg nyomtatásban a cég által árusított orvosi, sebészi és kémiai könyvek jegyzékét. A magyar nyelvű orvosirodalmat két mű képviseli a Köppf-féle állományban, mindkettő németből való fordítás. A Dombi Sámuel fordította bábakönyv betűhív címleírását érdemes idéznünk annak illusztrálására, hogy milyen áthághatatlan akadályt jelentett a német ajkú könyvárusoknak a magyar nyelv kiejtése, helyesírása, elsajátítása — és nem nehéz belátni, hogy a nyelvismeret hiánya lehetetlenné tette a kereskedő számára az idegen nyelvű kiadványok terjesztését. A magyar könyv mostoha sorsát idézi a Köppf-katalógus leírása is: Motsi (Carol) *a' Bába Mesterségnek elji* [*!*] *mellyek a' Magyar Bábáknak szamarakra* [*!*] *fordittattak magyarra* Pesten 1785.[16]

A Köppf-katalógus megemlített még egy magyar nyelvű orvosló könyvet, amelynek eredetije Störck: *Medicinisch praktischer Unterricht für Feld- und Landwundärzte des österreichischen Staaten* c. munka volt. A kétkötetes szakkönyv jellegű kiadványt két magyar orvos is lefordította ugyanabban az időben: Milesz József, a debreceni főiskola tanára, Hatvani professzor veje, és Rácz Sámuel, a pesti orvosegyetem tanára s a magyar nyelv lelkes pártfogója, művelője.

Lindauer János budai könyvkereskedő 1795-ben közzétett könyvjegyzékében is meglehetősen gyéren szerepel az anyanyelvű orvosirodalom, holott ebben az időben már nem számított ritkaságnak a magyar nyelvű orvosló könyv. A jegyzéken megtalálhatjuk Lange Márton *Leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos asszonyjok* (1791) c. művét 5 példányban, Grant angol nyelvű munkájának Benkő Sámuel által való fordítását *A fekete epés mértékletnek . . . leírása* címmel (1791) 2 példányban, valamint Vásárhelyi Sámuel *Az egészséges hoszszu életről való . . . elmélkedések*-et (1792) 6 példányban.[17]

A magyar nyelvű kiadványoknak tehát mostoha sorsuk volt mind az olvasóközönség közönye, mind a könyvárusok nyerészkedési vágya miatt. Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz* c. — a magyar nyelvet istápoló munkájában szóvá tette, hogy a kompaktorok és a könyvkereskedők „még zöldellő füvében megfojtyák a' magyar Tudósoknak hazájok hasznára intézett igyekezeteket", mert huszonöt-harminc százalékos haszonra törekednek, felcsapják a könyv árát „s ekképpen mind neki, az irónak mind a közönségnek ártalmára vagynak".[18]

[15] Gárdonyi Albert: *Régi pesti könyvkereskedők.* Bp. 1930. 12, 13, 16.

[16] *Allgemeines Verzeichnis medizinisch-chirurgisch-chemischer Bücher, die in Pest und Kaschau bei G. Köpff Witwe und Compagnie . . . zu haben sind.* Pest, 1787. 33.

[17] Gárdonyi Albert: *Régi pesti könyvkereskedők.* Bp. 1930. 52—53.

[18] Decsy Sámuel: *Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv.* Bécs, 1790. Trattner János. 116—117.

Míg a könyvkiadásban kimutatható az 1770-es, 1780-as évektől kezdődően egy egyre erősödő jellegű törekvés az anyanyelvű irodalom felkarolására, a könyvkereskedelem viszont elsősorban üzleti okokból nem fordított elég figyelmet e kiadványok terjesztésére. Elképzelhető-e azonban, hogy a különböző nyomdák számításon kívül hagyták volna az eladhatóság szempontját, nem törődtek volna azzal, mi érdekli az embereket? Nyilvánvalóan nem, hiszen a nyomdák is az eladott könyvekből éltek!

Noha a könyvkereskedői katalógusokban megdöbbentően kevés a magyar orvosi kiadvány, elgondolkoztató az a tény, hogy a század 70-es, 90-es éveiben megjelenő népszerűsítő jellegű orvosi munkák közül nem egyet kétszer, háromszor, netán többször is kiadtak bővített, átdolgozott, esetleg rövidített formában. A több kiadást megért művek számbavétele éppen azt bizonyítja, hogy az újrakiadásnál elsősorban az üzleti szempont, a kelendőség érvényesült, nem pedig a szakmai-tartalmi érték; a nem orvosok által írott füveskönyvek (Juhász Máté, Nedeliczi Váli Mihály, Szentmihályi Mihály) négy-öt kiadása mellett Weszpréminek, Marikowszkinak, vagy Vásárhelyi Sámuelnak meg kellett elégednie az egyszeri megjelenéssel. Az egyes művek újabb kiadásaiból következtethetünk arra, hogy melyek voltak az 1700-as évek legismertebb, legnépszerűbb anyanyelvű orvosi könyvei.

Mindenekelőtt a házi recepteket tartalmazó orvosságos könyveket lehet több kiadásban megtalálni. Csapó József *Uj füves és virágos Magyar Kert* c. munkája kétszer jelent meg Pozsonyban Landerer Mihály betűivel. Juhász Máté minoritarendi szerzetes és Szentmihályi Mihály boczonádi plébános és egri kanonok házi orvosságos könyvei minden bizonnyal a XVIII. század legtöbb kiadást megérő nyomtatványai közé tartoznak. Juhász Máté *Házi különös orvosságok* c. munkája hat kiadást ért meg húsz egynéhány év alatt, valamennyi Kolozsvárott jelent meg.

Szintén a gyógynövények hasznosításáról, a házi orvosságok készítésének módjáról szól Nedeliczi Váli Mihály, gróf Erdődy György háziorvosának könyve, a *Házi orvos szótárotska* — a címlap tanúsága szerint 1759-ben készült el a munka, először azonban csak 1792-ben jelent meg Streibig Józsefnél Győrben. A több évtizedes késedelem okáról Weszprémi István tájékoztat, aki leírja bibliográfiájában, hogy Erdődy gróf — akinek Váli Mihály a művét ajánlotta — elküldte azt Torkos János orvosdoktornak, nézze meg, érdemes-e kiadni. Torkos fölfedezte, hogy a mű szövege azonos a debreceni Melius Juhász Péter *Herbáriumával*, melyet 1578-ban nyomtattak Kolozsváron. „S másban nem is különbözik egyik a másikától, mint hogy a növénygyűjtésnél és az érvágásnál lehetetlen asztrológiai megfigyeléseket ad hozzá." Erdődy előzte a plagizátort udvarából. Weszprémi hozzáteszi még, hogy „az idegen kézzel összetoldott mű azonban mindmáig kiadatlan maradt".[19]

Népszerűek voltak — a többszöri kiadást tekintve — azok a művek, melyek az egészséges életmódra, a hosszú élet titkára tanítottak, így a német Hufeland, Kiss József, Mátyus István és Weszprémi munkái.

Kiss József *Egészséget tárgyazó Katechismusa* 3 kiadást ért meg. Sopronban jelent meg 1794-ben, majd 1796-ban. Forgalomban volt még egy rövidített kiadás is, amely 1797-ben jelent meg a kolozsvári Hochmeisternél — ez utóbbi

[19] Weszprémi István: *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza.* 3. száz, I. és II. tized. (IV. köt. Bécs, 1787.) Ford. Vida Tivadar. Bp. 1970. 633.

kiadást csak Szinnyei könyvészete jelzi, Petriké nem. A vizsgált kiadványok közül ez volt az első rövidített kiadás és talán túlzás nélkül állítható, hogy egyúttal az első tudatos törekvés is egy könyvnek népkönyvvé, olcsó áron megvásárolható tudománnyá tételére.

Hochmeister egy másik orvosi munkát is kiadott rövidített változatban: *Az emberi élet meg-hoszszabitásának mesterségét*. A német Hufeland által írott kétkötetes munka 1798-ban jelent meg Pesten, Kováts Mihály fordításában. Még ugyanebben az évben kiadta Hochmeister 81 oldalas terjedelemben — a 360 és 480 oldalas vaskos kötetek helyett előállított egy vékony kötetet, melyet nyilván lényegesen olcsóbban lehetett megvenni. Hochmeister ez irányú tényked ését mindenképpen ügyes „üzleti fogás"-nak kell nyilvánítanunk, de a könyv kelendősége — és éppen a szegényebb rétegben való kelendősége szempontjából — hasznosnak és szükségesnek is.

Hufeland műve 1799-ben ismét megjelent (Pest, Patzkó) és megint csak két kötetben, a 3. „kiadat" már a XIX. században, 1825-ben látott napvilágot Budán, Landerer Annánál.

Kétségkívül Mátyus István erdélyi főorvos volt az első, aki anyanyelven írt „a' jó egészség' meg-tartásának módjá"-ról. A kétkötetes *Diaetetica* Kolozsváron jelent meg 1762, ill. 1766-ban. Húsz év múltán, 1787-ben újra kinyomtatták a mű első kötetét. Mátyus nagy vállalkozásba kezdett: „A' maga előbbi Diaeteticajá"-t bővebben ki magyarázta." A 6. kötet 1793-ban lett készen a pozsonyi Füskuti Landerer nyomdájában. A mintegy 3000 oldalas munka ékes cáfolata annak a panasznak, hogy a magyar nyelv nem eléggé pallérozott, s alkalmatlan a tudományok művelésére. A nagy munkára az ösztönözte a szerzőt, hogy előbbi *Diaeteticá*jának „minden Exemplumai" elkeltek. „Jó Uraim, Barátim annak ujjabb ki-nyomtattását sok felől sürgették . . ."[20]

E témakörbe tartozik még Weszprémi István könyvecskéje: *Az egésségnek fenn-tartására, és a' hoszsu életnek megnyerésére tartozó szükséges reguláik*. A regimen sanitatisok mintájára készült orvosi tanácsokkal szolgáló munka kétszer jelent meg, mindkét alkalommal Weszpréminek egy másik munkájával egybekötve, kolligátumként. Első ízben *A' kisded gyermekeknek nevelésekről* c. könyvvel együtt látott napvilágot 1760-ban Kolozsvárott, majd a *Pannoniae Luctus* c. munkával egybekötve 1799-ben Pozsonyban.

Az 1739-es pestisjárvány alkalmával írta Debrecen város főorvosa, Buzinkai György oktató jellegű könyvét: *Miképpen kellessék magunkat Isten' segitségével jó Praeservativák által a' Pestis ellen védelmezni*. A debreceni nyomdász, Margitai János még ugyanebben az évben újra megjelentette a pestistraktátust.

Három kiadást ért meg a németből fordított *Szükségben segitő könyv*, amely nemcsak orvosi, hanem gazdasági és háztartási tanácsokkal is szolgál. Kiadásának évei 1790, 1792 és 1822.

Bár nem egy XVIII. századi egészségügyi kiadvány több kiadásban is megjelent, néhány közülük fel-felbukkant még a XIX. században is, a felvilágosodás írói, a magyar nyelv ügyével, kérdéseivel foglalkozók, de az utókor is egyértelműen azt állította, azt panaszolta, hogy a magyar könyv nem kell senkinek, nincs rá igény — Magyarországon a XVIII. század végére sem alakult ki jelentős olvasóközönség.

[20] MÁTYUS István: *Ó és uj Diaetetica* . . . Pozsony, 1787. Füskuti Landerer Mihály. Az Olvasóhoz I.

A paraszti művelődés reménytelen helyzete ugyancsak jól illett ebbe az összképbe. A XVIII. századi orvos-szerzők, akik anyanyelven írott könyveikkel igyekeztek kulturáltabb, higiénikusabb életmódra nevelni a népet, eleve kudarcra ítéltnek érezték törekvéseiket, ismervén a körülményeket: „Tizenkilenc huszaduk — ez kétségtelen — soha meg sem fogja tudni, hogy ez [a könyv] létezik; sokan el sem fogják tudni olvasni; s még többen lesznek olyanok, akik nem fogják megérteni, bármennyire egyszerű is" — írta Tissot francia nyelvű orvosló könyve előszavában.[21] E sorokat a németre fordító Hirzel, s a magyar Marikowszki is hűen visszaadták — az analfabetizmus, az együgyűség és az érdektelenség Európa-szerte azonos volt.

A XVI., XVII., XVIII. századi európai irodalom már zömmel nyomtatott könyv formájában jelent meg, de még a XVIII. század folyamán is csak nagyon szűk társadalmi körben terjedt el. Európa legkevésbé írástudatlan országában, Angliában a legnagyobb könyvsikerek a Pamela, Joseph Adrews sem értek el néhány ezres példányszámnál többet. Az írott kultúra, a literatúra egy szűk arisztokráciának íródott.

„A XVIII. század utolsó harmadában az olvasmányszükségletet hirtelen sürgetni kezdték a különböző eszmeáramlatok — a metodista tan Angliában, az enciklopédizmus, majd a forradalmi szellem Franciaországban, és kisebb mértékben az Aufklärung Németországban, — amelyek ugyan ellentmondásosak voltak, de egyként arra törekedtek, hogy elterjesszék a könyvet a nép között."[22]

Hozzátehetjük még ehhez: hogy kiszélesítsék a könyv fogalmát, mely az alsóbb társadalmi osztályoknál a vallásos világnézet által megszabott szűk körre korlátozódott; elsősorban a bibliát és a különböző hitbuzgalmi műveket forgatták, silabizálták. A világi jellegű kiadványok közül pedig mondhatni kizárólagos jelleggel a kalendáriumokat vásárolták, olvasták. A magyar nyelvű könyvek közül e két fajta kiadvány jutott el a parasztsághoz — a felvilágosodás eszméinek egyik sem volt a hordozója.

Ha számba vesszük ezenkívül a nagyfokú analfabetizmust, el kell vetnünk azt a feltételezést, hogy a falvakban vagy a tanyákon közkézen forogtak az anyanyelvű orvosi kiadványok vagy másfajta „tudós" művek. A történészek sem optimisták e kérdésre adott válaszaikban: „. . . a felvilágosodás eszméi a XVIII. század folyamán a nyomtatott irodalom révén sem érték el a magyarországi paraszti társadalmat."[23] — írja Benda Kálmán, s ugyanezen a véleményen van a francia Robert Mandrou is: „Nyilvánvaló tény viszont az, hogy a falvak lakosságának túlnyomó többségéhez nem jutott el a felvilágosodás: a régi, többé-kevésbé babonás hiedelmek érintetlenül fennmaradtak csakúgy, mint a hit . . ."[24]

Ha ellenben a könyvkiadás oldaláról közelítjük meg a kérdést, meglepődve vesszük tudomásul, hogy számos egészségügyi kiadványt újra meg újra megjelentettek a nyomdák. Buzinkai pestistraktátusát elsőízben 1025, majd

[21] Tissot: *Avis au peuple sur sa santé, ou traité des maladies les plus fréquentes.* 2. ed. Paris, Didot, 1763. [Bevezetés] XLIII.

[22] Escarpit: *A könyv forradalma.* (La révolution du livre. Ford. Vigh Árpád.) Bp. 1973. Gondolat, 132.

[23] Benda Kálmán i. m. 59.

[24] Duby, Georges—Mandrou, Robert: *A francia civilizáció ezer éve.* (Histoire de la civilisation Française. Ford. Ádám Péter, Pataki Pál.) Bp. 1975. 378.

másodszor 1000 példányban adták ki[25] — e példányszám tekintélyesnek mondható. Mindezek a tények a nyilvánvalóan létező igényekről és érdeklődésről tanúskodnak.

Feltételezésünk szerint e kiadványok olvasói mindenekelőtt a papság és a nemesi családok nőtagjai lehettek — az orvoshiány következtében elsősorban rájuk hárult a család, a környék népének gyógyítása. Számításba jöhetnek még a tanítók, bírák, a városok módosabb, kulturáltabb — tehát olvasni tudó polgárai, gazdái. Lényegében egy vékony értelmiségi elitről van szó — ezen keresztül jutottak el az egyes ismeretek, így pl. a szakszerű gyógyítási eljárások a nép különböző rétegeibe. Ez a folyamat természetesen bizonyos fázis-eltolódással zajlott le. Hozzávetőlegesen azt mondhatjuk, hogy a századfordulón, vagy még inkább a XIX. század második felében érett be Magyarországon a felvilágosodás „vetése".

FRIEDRICH, ILDIKÓ

Die Belesenheit der ungarischsprachigen medizinischen Bücher im XVIII. Jahrhundert

Die Belesenheit der hygienischen Bücher des XVIII. Jahrhunderts kann — aus Mangel an anderen zeitgenössischen »Messungen« und Statistiken — hauptsächlich im Spiegel des Lesen- und Schreiben-Wissens und der zeitgenössischen Buchausgabe und Buchhandel untersucht werden. Der verbreitete Analfabetismus und der Rückstand des Volksunterrichts waren die grössten Hindernisse der Verbreitung der hygienischen Kenntnisse und der Aufklärung. Obwohl die Nummer der ungarischsprachigen Publikationen, parallel mit der Verbreitung der Aufklärung eine zunehmende Tendenz zeigt, doch kann man es in der Verbreitung, im Buchhandel kaum wahrnehmen. Darüber bezeugen auch die zeitgenössischen Buchhändlerkatalogen, die ungarischsprachige Werke kaum erhalten. Doch, am Ende des XVIII. Jahrhunderts, erreichten einige medizinische Publikationen popularisierenden Charakters mehrere Ausgaben. Die Berücksichtigung und die Analyse dieser erfolgreichen Werke kann uns mit der Lehre dienen, daß in gewissen Kreisen — hauptsächlich wahrscheinlich bei der Intelligenz — war doch eine ziemliche Interesse für die ungarischsprachigen medizinischen Werke.

[25] BENDA Kálmán—IRINYI Károly: *A 400 éves debreceni nyomda. 1561—1961.* Bp. 1961. 343.

KÖZLEMÉNYEK

Szemtanú levele az 1501-es Úrnapi szabadtéri színjátékról Budán. Mielőtt az olasz nyelven írt beszámolót magyar fordításban közölném, összefoglalom azokat az adatokat, melyek egyrészt kiegészítik és korrigálják a levéllel kapcsolatos problémákat, másrészt rávilágítanak az esemény művelődéstörténeti értékére.

A levél írója Thomas Dainerius, aki rendszeresen küldi beszámolóit Ferrarába Hercules hercegnek, Ferrara uralkodójának. A modenai levéltárban található levelek egy részét Cesare Foucard adta közre a *Descrizione dell'Ungheria nei secoli XV. et XVI.* című, Budapesten 1881-ben megjelent könyvben. Ugyanaz év szeptemberében Nemzetközi Földrajz-Kongresszus volt Velencében; ekkor tartott előadást Foucard mint a modenai Archivio di Stato igazgatója. Ezért olvasható a főcím alatt: Edita nell'Occasione del Congresso Geografico Internazionale a Venezia. Ugyanezen kiadványnak van egy magyar címe is: *Modenai és velencei követek jelentése Magyarország földrajzi és culturai állapotáról a XV. és XVI. században.* Thomas Daineriustól több levél található a kiadványban, de ezek közül csupán az alább közölt, 1501. augusztus 8-án Budán keltezett levélről szerzett tudomást a szakirodalom. De — mint látni fogjuk — erről is csak kivonat készült felületes fordításban. Ti. 1891-ben Szamota István közreadásában a *Régi utazások Magyarországon és a Balkán-félszigeten* c. kötet 497—498. lapja érinti a budai körmenetről szóló beszámolót a fent említett olasz nyelvű kiadvány alapján, és a kutatók eddig — a jelek szerint — nem az eredeti teljes szöveget használták, hanem Szamota magyar változatát. Ő pedig nem említette, hogy csak egyes részeket fordított le a 480 évvel ezelőtt írt jelentésből. Ennek tudható be, hogy a legfontosabb művelődéstörténeti adatot nem szó szerint, hanem csak feltételesen és körülírva emlegetik. Ez az adat pedig egyértelműen bizonyítja, hogy még az olasz szemtanú számára is óriási élmény volt a nép közreműködésével lezajlott szabadtéri „játék", „reprezentáció", templom előtt rendezett „spektakulum" (misztériumjátékhoz hasonlítható jelenet).

A történelmi tabló hitelességének kedvéért röviden összefoglaljuk a legfontosabb adatokat. Az uralkodó II. Ulászló; — Mátyás király 11 éve halott, de fényes, reneszánsz pompával felépített udvartartása még érintetlenül áll és bűvöletbe ejti a külföldi követeket. Ennek egyik tanúja épp e levél írója, Thomas Dainerius, aki neve alá eredeti foglalkozását is leírja: „phisicus". Az 1881-ben megrendezett kongresszuson bemutatott egyéb beszámolóiból kiderül, hogy különösen érdekelte őt, de a ferrarai uralkodót is a csillagászat, — a budai udvarban ekkor még használták az előbbi évtizedekben készített csillagászati eszközöket („cose astrologiche"). Hercules herceg utasítja követét, hogy ezekről pontosan számoljon be és szerezzen be műszereket, ha kell, Krakkóból is . . . Természetesen a herceget elsősorban a legégetőbb kérdésről tájékoztatja, Magyarország törökellenes magatartásáról, a nép hangulatáról. A budai epizód előtti hónapokban csatlakozott a magyar király VI. Sándor pápa és Velence 1499. ápr. 15-én kötött törökellenes szövetségéhez. II. Ulászló ezt 1501. május 12-én ünnepélyes keretek között hir-

dette ki Budán. Az ország határán garázdálkodó, a lakosságot kegyetlenül kínzó, életüket, vagyonukat nem kímélő török hadsereg ellen ádáz gyűlölet vett erőt a lelkekben. A védekezés és támadás jegyében indultak útnak épp ezekben a hónapokban (tavasztól novemberig) a magyarországi csapattestek Szerbiába Somi Józsa főkapitány, ősszel pedig Corvin János herceg horvát bán vezetésével. Egyik hadisiker követi a másikat; ekkor még úgy tűnik, hogy sikerülni fog a török kiűzése esetleg a Balkán egész területéről. A későbbi belső anarchiának csírái még lappanganak . . .

1501. augusztus 8-ára esett az Úrnapja, melyen ősi szokás szerint részt vettek a király, a kormányzat, az ország előkelőségei, a külföldi uralkodók követei, — és a n é p ! Lássuk, mi történt a körmenet után; ime a levél eredetiben és magyar fordításban. A címzett:

La festa del Corpus Domini, a Buda

Illmo ac Excell^{mo} Principi Domino Herculi, Duci Ferrarie etc, Domino meo observan^{mo} etc.

Ferrarie,

Ill^{me} ac excell^{me} Princeps et Domine mi observan^{me} etc. Il di del Corpo de Christo, in signo de alegreza de la liga facta, fece Monsig^{or} mio R^{mo}, manti a la casa de la sua habitatione, che è su il cimiterio de la giesa magior, quando era reportata la sacratissima Eucharestia ala prefata giesa, acompagnata da la maiestate del Re et da tuto il popolo, uno spectaculo over representatione, il cui subiecto era questo: fingeva, anzi intendo che fu il vero, che stava una profetia, che alhora la fede Maumetana serebe destructa, quando larcha Maumeto ruinasse; mo dicono che la saeta la percosse e fecala ruinare ne quello tempo che il Catholici Re de Spagna presono Granata. Hora, nanti la casa nostra, era fincta la Moschea de Maumeto et dentro larcha sua, che stava pendula ne laere et intorno stava il Garn Turcho in genochiono, cum una multitudine de Bassa et altri Turchi. Ecco apuncto, quando giunse ne dicto loco questa Ma^{tá} cum la processione se spicò da alto uno gran raggio de fuocho, in similitudine de uno fulgure, et percossa la dicta archa, la qual era congeniata cum raggi, tal che brusò gran parte de epsa et dicti Turchi circunstanti. Il residuo autem che restò, che non puote brusiare, fu da gran moltitudine de Ungari circumstanti, che stavano a vedere, assalita, come da cani arabiati; et chi li bateva cum legni, chi li gietava pietre, chi cum mane, chi cum denti li straciava, tal che de la Moschea, archa et Turchi, non li restò peccio de la quantità de uno palmo. Era cossa incredibile et de gran piacere vedere cum quanto impeto irruerano in quelli, quasi come facessene una lor gran vendicta. Di poi uscasu uno tabernaculo, molto bane ornato, uno vestito in similitudine de Sibilla, qual, facto signo de silentio, cum gran legiadria, dixe certe parole latine, exponendo dicta profetia in persona de questa Ma^{tá} che li stava presente. Ultra di questo era congiegnata in megio del piazale una fontana molto pulita, che tutto il giorno e la nocte sequente gietò uno optimo vino. Dio volesse ala capsa del iubileo fusse stata frequentia de le persone che era a quello vino, qual cum pinte, qual cum pignate, chi cum lo proprio capello et chi cum la bocha aperta, beato chi ne poteva hever meglior parte. Non se vedeva se non spingere, urtarse et gietarse per adosso bochali e pentule. Non fu mai la magior festa. Molti ebrii stravachati li dormevano acercha, in similitudine de quelli custodi del monumento de Christo, multi, presi per mane e pedi, arene portati ale case lor. E cossa stupenda il piacer se detono tuto quello giorno. Agiungeva ale lor rixe, che dale fenestre nostre tutavia, quando li era mai magior calcha, erane gietati giu caponi, papari et pizoni, dove li concorreva tanti a pigliarli che erane discerpti in cente parte, uno non se ne haveva integro. Et questo basti pur troppo de la predicta festa.

Ex Buda Hungarie, die 8. Augusti 1501.

Eiusdem Dominationis V. Ill^{me}

Servitor Thomas Dainerius,
phisicorum minimus.

Ferrarie,

Fenséges Herceg, legkegyelmesebb Uram! Úrnapján a szövetség megkötése feletti öröm jeleként, főtisztelendő Uram háza előtt, mely a Nagytemplom közelében fekvő temetőnél van, a következő jelenetnek voltam szemtanúja a körmenet végén, amikor a Legszentebb Oltáriszentséget visszavitték a templomba a király Őfelsége és az egész nép kíséretében. Ennek (a spektákulumnak) következő volt a témája: ismeretessé vált — és ez igaz is —, hogy a mohamedán vallásról egy jövendölés azt állítja, hogy akkor szűnik meg, ha Mohamed koporsója megsemmisül. Bár azt mondják, hogy ez már egyszer megtörtént, amikor ugyanis a spanyol király Granadát ostromolta: villám vágott a koporsóba. Most itt (Budán) házunk közvetlen közelében újból felállítottak egy mecset-szerűséget, melyben lebegett Mohamed koporsója, körülötte pedig térden állva voltak láthatók a Szultánnak és a török basáknak figurái (bábuk). Épp abban a pillanatban, amikor a menet Őfensége, a Király elé ért, egy tűzcsóvát dobtak a magasból arra (az elkészített mecsetre), teljesen olyan volt, mint a villám és azonnal kigyulladt és leégett majdnem az egész, a benne lévő török-bábukkal együtt. Ami azonban megmaradt, azt a körmeneten részt vevő magyarok, mint dühödt ebek megrohanták; voltak, akik fával, kővel, mások puszta kezükkel verték szét, — sőt láttam olyanokat is, akik fogukkal szaggatták az el nem égett darabokat, ugy hogy Mohamed koporsójából, a törökökből, (összeszerkesztett) mecsetjükből semmi sem maradt. Hihetetlen élmény és igen nagy öröm volt nézni, milyen dühvel rohantak rá; olyan volt ez, mintha óriási bosszút álltak volna (a törökökön). Ezután egy feldíszített emelvényen Sibillához hasonló férfi jelent meg és csendre intett, majd könnyedén latin szavakkal a Király Őfensége nevében elmondta az előbb említett jövendölést. Ezen kívül láttam egy szépen kitisztított kutat a téren felállítva, melyből egész nap és még a következő éjjel is igen finom bor folyt. Isten adná, hogy annyian tolonganának a jubileum perselyénél, mint ahányan e bor körül forgolódtak: ki bögrével ki, lábossal, ki kalapjával, ki pedig tátott szájjal fogta fel a finom bort. Csakúgy lökdösődtek és verték egymást, na meg a bögréket és fazekakat. Soha nem volt ennél nagyobb ünnep! Sokan részegen aludtak a földön elterülve, mint annak idején Krisztus sírjának őrzői. Ezeket kezüknél, lábuknál fogva cibálták haza. Bámulatos volt nézni egész nap a nép örömét. Aztán nagy tülekedés támadt, amikor kappanokat, libákat, galambokat dobáltak az ablakainkból; mindenki rohant, hogy elkapjon belőlük valamit. Persze darabokra téptek szét mindent! De legyen elég ennyi eme ünnep leírásából.

Kelt Budán, Magyarországon, 1501 augustus 8-án. Fenséged szolgája:

Thomas Dainerius, phisicorum minimus."

A levél második sorában találjuk azt az utalást a szerződéskötésre, melynek ünnepélyes kihirdetése szentesítette a törökellenes harcok megindítását (alegreza de liga facta). Ezzel magyarázható, hogy ez az úrnapi körmenet más volt, mint a többi. A kormányzat népünnepélyt kívánt rendezni és ennek szerves része volt ez a látványosság; és ezt a levél írója azzal a szakkifejezéssel jelöli meg, melyet a színháztörténelem a Commedia dell'arte kategóriájába sorol. Az eredeti szöveg ismerete ebből a szempontból lényeges; ti. végre találunk egy olyan adatot, mely vitán felül áll és nem kell erőltetve belemagyarázni az előadás megrendezését és tényét. Ha ezt a „spektákulumot" összehasonlítjuk pl. Kardos Tibor sokat vitatott ún. Gritti-játékával, akkor még élesebben domborodik ki Dainerius beszámolójának jelentősége. A különbség önmagában a két adatban rejlik. Míg ui. *La festa del Corpus Domini, a Buda* néven közölt levélből nem tudunk meg semmit a „representatio" szerzőjéről, de még rendezőjéről sem, addig hírt kapunk a szereplőkről, sőt még a helyszínről is (Mátyás templom? előtti tér). A király és a nép együtt jelenik meg a „színpadon", mely akarva, nem akarva csupán jelképpé zsugorodik. Hiszen valójában maga a történelem, az élő valóság válik spektákulummá.[1] Mohamed koporsóját és a szul-

[1] Színjátszás vagy történelem? című tanulmányomban részletezem a kérdést, — (sajtó alatt).

tán alakját 1501-ben csak jelképesen sikerült megsemmisíteni, — és nemsokára a bosszú visszájára fordul: 30 év múlva a Mátyás templomban személyesen jelenik meg a török szultán, kidobatja az Eucharistiát és felgyújtatja a várost. Valódi „drámát" látott a ferrarai fizikus; és épp a nép közreműködése, statisztálása miatt kiáltott fel, hogy ilyet még nem látott. Ez nem írott, irodalmi mű, hanem a magyar történelemnek, drámának egy felvonása. A valóságnak és a színházi mutatványnak ezt a soha nem tapasztalt eggyéolvadását érezte a követ döbbenetesnek (cosa incredibile . . . stupenda). A nép azonnal tudta, hogy miről van szó, — ezért vált mindenki „színésszé". Ez valóságos és adattal igazolható „ludus magnus", — míg a Gritti-játék bizonyítatlan.[2]

BARLAY Ö. SZABOLCS

Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában. ZSÁMBOKY János [trans.]: Demetrii Phalerei de epistolis doctrina. Item rhetoricae, dialecticaeque svmma Ioan[nis] Sambvci P[annonii]. Antverpiae, MDLXVII. Plantinvs.
A—B^{7+1} = [30] fol. — 16^0 — 1 ins., init.

Zsámboky János (Sambucus) Demetrius [Phalereus?]-fordításáról, a hozzá csatolt kis értekezésről és a nyomtatvány latin verseiről nem tud a Szabó—Hellebrant által szerkesztett *Régi Magyar Könyvtár*,[1] létezéséről nem tudósít a Plantin-nyomtatványokat számba vevő múlt századi monográfus, De Georg sem.[2] Meglepetésünk még inkább fokozódik, hogyha a Zsámboky által 1583-ban megjelentetett Önbibliográfiát[3] vesszük szemügyre: még a szerző felsorolásából is hiányzik ez a tétel. Igaz, ezen kívül is tudunk még néhány olyan Zsámboky-műről, ami itt szintén nem szerepel,[4] magyarázatot azonban ez a körülmény sem ad, sőt fokozza a hiány felett érzett tanácstalanságot. Mindez arra figyelmeztet, hogy számítanunk kell még néhány teljesen ismeretlen vagy csak címből ismert Zsámboky-auktorkiadás és önálló mű felbukkanására, melyekkel tovább gazdagodik majd XVI. századi hungarica nyomtatvány-gyűjteményünk.

Szerzőnk e művét tudomásunk szerint mindmáig csupán egyetlen forrás, az 1615-ben, Antverpenben megjelent *Index librorvm* jelezte: „DEMETRII PHALEREI *De Epistolis doctrina: item, Rhetoricae Dialecticaque summa* IOANNIS SAMBVCI, in 16."[5] Egy másik

[2] *A Gritti-játék keletkezése* c. tanulmányt KARDOS T. többször is közreadta; vö. KARDOS T.: *Az emberség műhelyei*. Bp. 1973. 511. — Felfogásának bizonyítatlanságát l. SZÉKELY György szövegmagyarázata in: SZERÉMI György: *Magyarország romlásáról*. Bp. 1979. 389 l.

[1] SZABÓ K.—HELLEBRANT Á., *Régi Magyar Könyvtár III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent, nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve*. 1. rész Budapest, 1896. A továbbiakban: *RMK III.*

[2] L. DE GEORGE, *La maison Plantin a Anvers*. Paris, 1886[3].

[3] BORSA G.—J. E. WALSH, *Eine gedruckte Selbstbibliographie von Johannes Sambucus*. Magyar Könyvszemle 81 (1965) pp. 128—133.

[4] Itt ragadom meg az alkalmat, hogy kutatótársaim figyelmét felhívjam ezekre. Ime néhány ma ismeretlen Zsámboky-kiadás vagy mű: „*Epitheta Graeca*", „*Carmina Ethica*", „*Tabula de LXX discipulis Christi ex Cod. Vetustiss.*", „*Expositio simplex Orationis Dominicae*", „*Bornii Salae de Patientia, ad mortem praeparatione*", „*Hephaestion Grammaticus*". Cfr. N. P. COMNENUS, *Historia Gymnasii Patavini vol. 2.*, Venetiis, 1726, p. 244. Nem ismerünk példányt az *Önbibliobráfiá*ban említett Hésziodosz-, illetve Homéroszkiadásból sem: „*Haesiodi opera & dies cum Batrachomyomachia*. Ferrar. 1557." Cfr. BORSA G.—J. E. WALSH, *op. cit.* p. 132.

[5] *Index librorvm qui ex typographia Plantiniana prodiervnt*. Antverpiae, Ex Officina Plantiniana, Apud Viduam filios Io. Moreti, MDCXV. p. 44.

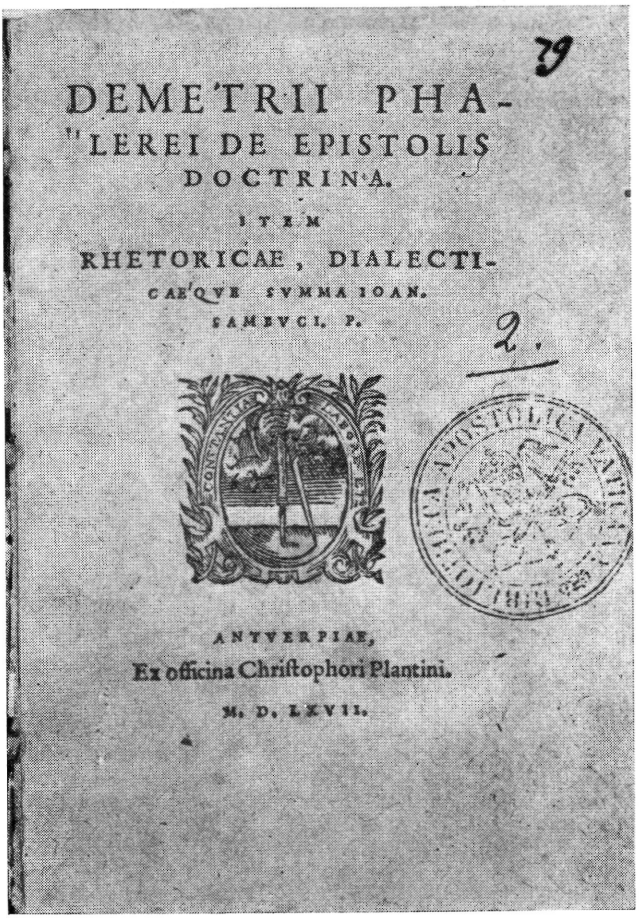
DEMETRII PHA-
LEREI DE EPISTOLIS
DOCTRINA.
ITEM
RHETORICAE, DIALECTI-
CAE QVE SVMMA IOAN.
SAMBVCI. P.
ANTVERPIAE,
Ex officina Christophori Plantini.
M. D. LXVII.

1. ábra

kiadványból viszont az olvasható ki, hogy már a XVI. században is nagy zűrzavar uralkodott e kis nyomtatványok számontartásában. Az a nevét eltitkoló fordító ugyanis, aki 1614-ben Libanius és Demetrius Phalereus ars epistolandiját adta ki, az első szerzőről úgy nyilatkozik, mint akit elsőként ő fordított le (holott Zsámboky jó néhány évtizeddel megelőzte őt ebben)[6] és csupán a másodiknál jelzi, hogy tolmácsolása újabb vállalkozás.[7]

[6] Cfr. Borsa G.—J. E. Walsh, *op. cit.* p. 130. Zsámboky előszava arról tanúskodik, hogy Libanius Sophista *Ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες* című művét 1551-ben, Párizsban fordította latinra. Ugyanitt készítette el egy évvel később Demetrius [Phalereos?] *Τύποι ἐπιστολικοὶ* című munkájának latin fordítását. Ezeket az *ars epistolandi* témakörét tárgyaló műveket más, hasonló témájú alkotásokkal együtt 1552-ben jelentette meg a bázeli Ioannes Oporinusnál (Cfr. *RMK III. 403).*

[7] *ΛΙΒΑΝΙΟΥ Σοφιστοῦ ἐπιστολιμαῖοι χαρακτῆρες Libanii Sophistae characteres (hoc est) Notae, & formulae Epistolarum. Nvnc primvm cvm latina Interpretatione editae: & Commentariis illustratae. Accesserunt duo Libelli eiusdem Argumenti; Demetrii Phalerei, & Philostrati Lemnij, cum noua interpretatione.* Lvgdvni, MDCXIIII.

Demetrius írásaival korábban már Zsámboky olasz barátja, Pietro Vettori is behatóan foglalkozott.[8] Nem lehet puszta véletlen, hogy az addig csak görögül ismert mű[9] fordítására elsőként épp e magyar szerző vállalkozott, még ha nem is a teljes opust ültette latinra. Sarkallhatta erre a munkára a birtokában levő kézirat is.[10]

Figyelemre méltó a kiadvány megjelenésének időpontja és az ajánlás címzettje is. A címlapot követő ajánlólevél Bécsben, 1567. február 13-án kelt és ifjabb Coloman Egererhez íródott. Ez a bizonyos Colimannus Egerer Ivnior nem más, mint Zsámboky későbbi sógora. Ismeretes, hogy szerzőnk 1567. augusztus 4-én vette feleségül Christina Egerert, a tehetős bécsi kereskedő, Coloman Egerer lányát.[11] Kálmán és a Zsámboky ajánlólevelében testvérként említett Sebestyén egyaránt az új atyafisághoz tartozott.[12] A füzetecske alkalmi jellegét sugallja a Christina Egererrel tervezett házasság közelsége. Arra gyanakodhatnánk, hogy a csinos kis nyomtatvány ajándék, egyfajta tisztelgés a jövendőbeli ara rokonságának. Ha azonban fellapozzuk Zsámboky egykori könyvtárának Gulyás Pál által közzétett jegyzékét, akkor kiviláglik, hogy sejtésünk a műre vonatkoztatva igaz lehet, a kiadásra értve azonban nem. A könyvjegyzékből ugyanis kiderül, hogy Zsámboky ezt a művet Bécsben is megjelentette, mégpedig a Plantin-kiadással egy évben. A Caspar Steinhoffer nyomdájából kikerült műből valamikor két példány is volt Zsámboky birtokában, ma sajnos egyetlen példányt sem ismerünk belőle.[13] Úgy gondoljuk, hogy ez a bécsi kiadvány tölthette be az alkalmi szerepet (talán előbb is látott napvilágot), míg a Plantin-féle a tudományos világnak szánt kiadványét. Biztosat azonban csak a Steinhoffer-nyomdában megjelent nyomtatvány megkerülése esetén mondhatunk majd.

A füzet szerény terjedelme fordított arányban áll tudományos jelentőségével. Fontosságát jelzi az a tény, hogy bár Zsámbokytól eddig is több, dialektikával foglalkozó írást ismertünk, a puszta címen kívül mást nem is tudunk róluk.[14] Ez a most előkerült munkácska lehetővé teszi számunkra, hogy részletesebben is vizsgálat alá vessük Zsámbokynak a retorika és a dialektika mibenlétéről, összefüggéséről alkotott nézeteit. Howell feltételezését például, mely szerint Zsámboky feltehetően követte Ramus új, alkalmazott

[8] Cfr. P. VETTORI, *Commentarii in librum Demetrii Phalerei De elocvtione*. Florentiae 1552, 1562.

[9] Vitatott, hogy a *De elocutione* címen is idézett *Περὶ ἑρμηνείας* az Arisztotelész iskolájához tartozó Demetrius Phalereus alkotása-e avagy egy másik Demetrius művéről van szó. Cfr. P. K. KROH, *Lexicon der antiken Autoren*. Stuttgart, 1972. pp. 158—159.

[10] Gerstinger a 189. tételszám alatt jelzi ezt a kéziratot: [Demetrius Phal.] e. a., „Opera rhet. var.". Előző tulajdonosa egy bizonyos Joannes Baptista Posthumus de Leone volt. Érdemes lenne megvizsgálni, hogy ez a Zsámboky-kódex nem azonos-e a *Vindobonensis cl. IV (phil. et philol.) 60* jelzet alatt számon tartott bécsi Demetrius-kódexszel. Zsámboky 1554-ben, azaz Vettori kommentáros kiadása után két évvel tett szert erre a kéziratra. Cfr. H. GERSTINGER, *Johannes Sambucus als Handschriftensammler*. in: Festschrift der Nationalbibliothek in Wien 1926, p. 366.

[11] Cfr. H. GERSTINGER, *Die Briefe des Johannes Sambucus 1554—1584*. Wien—Graz—Köln, 1968, pp. 17—18., 336—337.

[12] Valószínűleg az a „Jacobus Egerer Vien[nensis]" is Christina rokona, aki 1550. október 13-án iratkozott be a bécsi egyetemre Sebestyénnel együtt. Cfr. *Die Matrikel der Universität Wien, III. Band, 1518 (II-1579) I.*, Ed. F. GALL, Graz—Köln, 1959, p. 92.

[13] „(2329) Demetrij Valerij (r. Phalerei) de Epistolis doctrinae. Item Rhetoricae Dialecticaeque summa Joan[nis] Sambuci [Pannonii]. Viennae Austriae, Caspar Steinhöffer. 1567. in 8° solut." (GULYÁS P., *Bibliotheca Joannis Sambuci. Sámboky János könyvtára*. Budapest, 1941. p. 346.)

[14] Cfr. BORSA G.—J. E. WALSH, *op. cit.*

logikáját,[15] e kiadvány elemzésével máris alátámaszthattuk.[16] E helyütt csupán a nyomtatvány felosztását és vázlatos tartalmát ismertetjük.

Az ajánlást ($A1^r$—$A2^r$) követi a levélírás művészetéről szóló latin fordítás ($A2^r$—$A3^v$). Zsámboky Demetrius *De elocutione* című művének azt a kis szakaszát[17] fordítja, amely kifejezetten a levélírásról szól. Ezután a retorika tárgyát, célját és a dialektikával való kapcsolatát stb. tárgyalja. Erről szólnak a *Rhetorice, dialecticaeque svmma*, a *Quid est Rhetorica?*, a *Quis finis?* ($A4^r$), a *Quomodo id consequimur?* és a *Circa quid praecipue versatur?* című fejezetek ($A4^v$). A retorika és a dialektika összefüggését behatóbban is vizsgálja a *Quae inter se horum affinitas?* szakaszban ($A5^v$). A *Quid a Grammatica & Dialectica differt?* ($A5^v$) kérdését, vagyis azt, hogy a retorika mennyiben tér el a grammatikától, illetve a logikától, már korábbi munkáiban is előszeretettel fejtegette.[18] A *Quae parteis Oratoris?* című részben a szónoklat néhány technikai vonatkozásáról szól, majd a szónokkal szemben támasztott erkölcsi követelményeket érinti ($A5^v$—$A6^r$). Ezt követően a nyilvános szónoklat azon neméről értekezik ($A6^v$—$A8^r$), melynek legkiválóbb művészét Demetrius Phalereusban látta a reneszánsz által oly nagyra becsült Cicero.[19]

A *De dialectica* címet viselő fejezet a másik tudományág mibenlétét tárgyalja. Itt előbb a logika tanításának pedagógiájáról, módszertanáról beszél és csak aztán tér rá a tudományág fő részeinek meghatározására ($B1^v$). Szót ejt a diszciplína eszköztárába tartozó „analysis", „translatio", „enthymema" és „syllogismus" ($B2^v$), majd pedig a retorikában is nagy szerepet játszó „exercitatio" fogalmairól ($B3^r$—$B4^v$).

Mindezek után jön Zsámboky meditációs fohásza, a *Precatio Sambvci*, melyben a keresztény világot sújtó bajok — éhség, pestis, tűzvész, rablás, török csapás — elhárítását kéri Istentől ($B5^r$—$B5^v$).[20]

A nyomtatvány az *Ad mensam precativncvla cvm accedis* és a *cum recedis* című asztali imádságokkal ($B7^r$), illetve az *Adde orationem Domine* utasítással bevezetett latin versikével zárul ($B7^v$).

Az előkerült mű egyetlen ismert, teljesen ép (vizsgálatunkig felvágatlan) példányát Racc. I. V. 743(int. 2) jelzet alatt őrzi a Biblioteca Apostolica Vaticana.

Roma *Bibl Apost Vat* ① Budapest *Nat* phot.

TÉGLÁSY IMRE

[15] W. S. HOWELL, *Logic and Rhetoric in England 1500—1700*. Princeton, New Yersey, 1956. p. 132.

[16] Zsámboky rámizmusának mibenlétével részletesen foglalkozik a szerző *Humanista nyelv- és irodalomelmélet Magyarországon a XVI. század derekán* című kéziratos disszertációjában (Szeged, 1982.).

[17] *Incip.* „*Ἐπεὶ δε καὶ ὁ ἐπιστολικὸς χαρακτὴρ . . .*" *Expl.* „*. . . καὶ ὅμα περὶ τοῦ χαρακτῆρου τοῦ ἰσκνοῦ.*" Cfr. DEMETRII Phalerei *De elocutione*. Ed. L. Radermacher, Lipsiae, 1901, pp. 47—49., 223—235. Újabb kiadása: *On style*. The Greek text of Demetrius *De elocutione*. Ed. after the Paris manuscript by W. R. Roberts. (Az 1902-es cambridge-i kiadás utánnyomása:) Hildesheim, 1969.

[18] Cfr. ZSÁMBOKY J., *Ars poetica Horatii et in eam paraphrasis . . .* Antverpiae, 1564. Plantin, p. 88., ZSÁMBOKY J., *Emblemata*. Antverpiae, 1564. Plantin, pp. 142—143.

[19] Cfr. M. T. Cicero, *De officiis*. I. 1, 3.

[20] Ez a meghatóan szép meditáció némi stilisztikai javítással és bővített címmel — *Precatio hisce temporibvs accommodata et usibus: Sambuci*. — Zsámboky 1568-as Bonfini-kiadásának *Appendix*ében is megjelent (*RMK III. 570* pp. 794—795).

Egy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról. Salamon Ferenc a *Budapesti Szemle* 1886. évi 47. számában érdekes Zrínyi-dokumentumra hívja fel a figyelmünket.[1] Ez a dokumentum egy addig ismeretlen Zrínyi-gyászbeszéd szövege, amelyet a müncheni Szent Miklós-templomban tartott 1664. december 6-án, Miklós napkor a sarutlan karmeliták rendjébe tartozó Andreas von Santa Theresia szerzetes, Bécs császári székváros rendes hitszónoka. A beszédből kiderül, hogy András barát Zrínyit személyesen ismerte, s őt csáktornyai birtokán meg is látogatta.

Salamon figyelmét a pap beszédére Kazinczy Ferenc egyik levele hívta fel, amelyben Kazinczy említi, hogy birtokában van egy Zrínyi-gyászbeszéd, bizonyos András karmelitáé.[2] Salamon Kazinczy adata nyomán kutatott a gyászbeszéd után, s megtalálta azt az Egyetemi Könyvtárban, András pap prédikációinak gyűjteményes kötetében. A kötet címe:

Tugendriechender Blumen-Büschel / Das ist: Lob-Schuldige Ehren-Predigen / von Christo den Herrn / vnnd denen lieben Heyligen / Gottes. Auch allerley andere Canzel-Reden . . . Jetzt . . . vnder die Preß gelegt / vnd in Truck verfertiget hat DER Ehrwürdige P. F. Andreas von S. Theresia / Barfüsser-Carmeliter vnd Ordinari Prediger in der Kayserlichen Haupt- vnd Wonh-Statt Wienn . . . IM Iahr Vnseres ErLösers taVsent seChshVndert neVn VnD sIbentzIg.

A beszédet azonban nem a Kazinczy által jelzett helyen, a 3. lapon fedezte fel, hanem a kötet 830. oldalán. Nyilvánvaló tehát, hogy Salamon egy másik kiadásra bukkant, mint amit Kazinczy olvasott, de kételkedés nélkül elfogadta, hogy a kötetben közölt beszéd mindenben azonos vele. Fel sem tételezte, hogy a két szöveg között eltérés lehet: így a gyűjtemény Zrínyi-gyászbeszédét forrásértékűnek tekintette, az általa fontosnak vélt részleteket ismertette, illetve magyarra lefordította.

Hogy mégis lehetséges másik kiadás, arról Bleyer Jakab *Német siralmas énekek gr. Zrínyi Miklós halálára 1664-ből*[3] c. cikkéből értesülhettünk. Itt több más gyászének és vers mellett pár sorban említett egy bizonyos 1664-ben megjelent, röpirat jellegű kiadást, András pap gyászbeszédét. Nem tulajdonított azonban különösebb fontosságot a beszédnek, mert a prédikációt csak lapalji lábjegyzetben ismertette pár szóval. Hasonlóan érthetetlenül kerülte el Széchy Károly figyelmét is a két különböző kiadás. Zrínyiről írott monográfiája V. kötetének 173. lapján még képet is közöl az első, 1664-es kiadás címlapjáról, idézni viszont mindenütt csak a Salamon Ferenc által ismertetett 1679-es prédikációs kötet gyászbeszédének magyarra fordított soraiból idéz.

András karmelita Zrínyi-emlékbeszéde tehát igencsak egyedi pályát futott be a magyar irodalomkutatásban. *Külön-külön* sok szem látta, de *egy kézben — mindkettőt* — még senki nem tartotta!

Az évtizedekig bujkáló 1664-ben kiadott Zrínyi-emlékbeszédre most sikerült rábukkannom az Apponyi-Hungarica 2068. jelzete alatt. Szerencsére az 1679-es prédikációs kötet most is a Salamon Ferenc által jelzett helyen, az Egyetemi Könyvtárban található, így végre módunk nyílik a két szöveg összevetésére. Mivel a Salamon fordította prédikáció irodalomtörténészeink előtt már ismert, sokat idézett forrás, teljes szövegközlésre pedig egy leírás szűk keretei nem nyújtanak lehetőséget, úgy hiszem, elég, ha a két prédi-

[1] Salamon Ferenc: *Halotti beszéd Gróf Zrinyi Miklós fölött 1664-ben.* Budapesti Szemle 1886. 47. köt. 404—423.

[2] *Kazinczy Ferenc levelezése Kisfaludy Károllyal s ennek körével.* Széphalom. Adalékok a magyar nyelv és irodalom történetéhez. Kiadja Kazinczy Gábor. Pest, 1860. 96.

[3] Bleyer Jakab: *Német siralmas énekek gr. Zrinyi Miklós halálára 1664-ből.* ItK 1900.

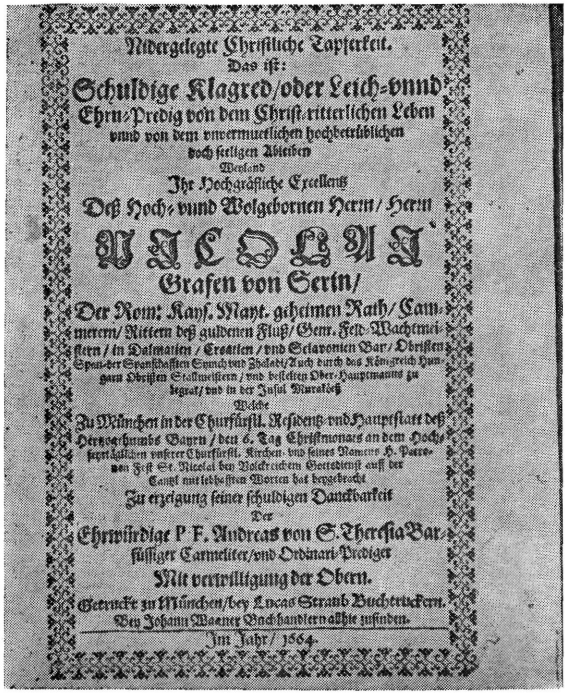

Nidergelegte Christliche Tapferkeit.
Das ist:
Schuldige Klagred/oder Leich-vnnd
Ehrn-Predig von dem Christ-ritterlichen Leben
vnnd von dem vnvermurelichen hochbetrüblichen
doch seeligen Ableiben
Weylond
Ihr Hochgräffliche Excellentz
Deß Hoch-vnnd Wolgebornen Herrn/Herrn
WOLFAI
Grafen von Serin/
Der Rom: Kayſ. Mayt. geheimen Rath/Cammerern/Rittern deß guldenen Fluß/Gem. Feld-Wachtmeiſtern/in Dalmatien/Croatien/vnd Sclavonien Bar/Obriſten Span der Spanſhafften Synnichvnd Zballe/Auch durch das Königreich Hungarn Obriſten Stallmeiſtern/vnd beſtelten Ober-Hauptmann zu Segrat/vnd in der Insul Murakösch
Welche
Zu München in der Churfürſtl. Reſidentz-vnd Hauptſtatt deß Hertzogthumbs Bayrn/den 6. Tag Chriſtmonats an dem Hochfeyrtäglichen vnſerer Churfürſtl. Kirchen-vnd seines Nammens H. Patronen Fest St. Nicolai bey Volckreichem Gottesdienſt auff der Cantzel mit lebhafften Worten hat beygebracht
Zu erzeigung ſeiner ſchuldigen Danckbarkeit
Der
Ehrwürdige P F. Andreas von S. Theresia Barfüſſiger Carmeliter/vnd Ordinari-Prediger
Mit verwilligung der Obern.
Getruckt zu München/bey Lucas Straub Buchtruckern.
Bey Johann Waener Buchhandlern allhie zufinden.
Im Jahr/1664.

1. ábra

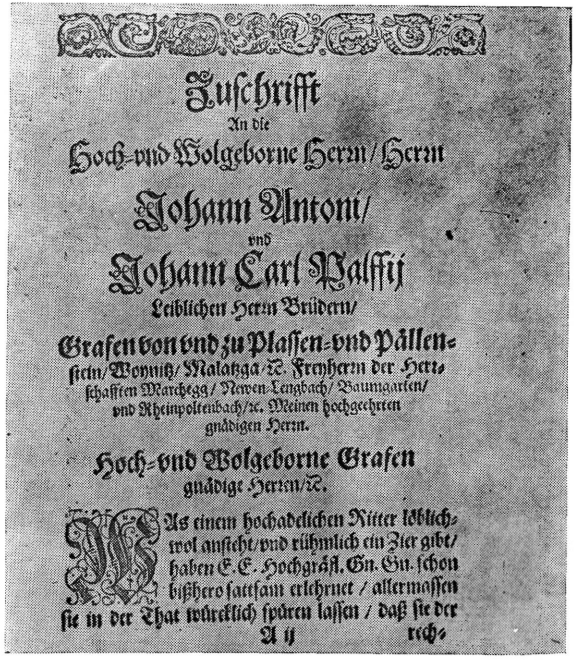

Zuſchrifft
An die
Hoch-vnd Wolgeborne Herrn/Herrn
Johann Antoni/
vnd
Johann Carl Palffij
Leiblichen Herrn Brüdern/
Grafen von vnd zu Plaſſen-vnd Pällenſtein/Voynitz/Malatzga/&c. Freyherrn der Herrſchafften Marchegg/Neven-Lengbach/Baumgarten/vnd Rheinpoltenbach/&c. Meinen hochgeehrten gnädigen Herrn.
Hoch-vnd Wolgeborne Grafen
gnädige Herrn/&c.
WAs einem hochadelichen Ritter löblich-wol anſteht/vnd rühmlich ein Zier gibt/haben E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. ſchon bißhero ſattſam erlehrnet/allermaſſen ſie in der That würcklich ſpüren laſſen/daß ſie der
A ij
rech-

2. ábra

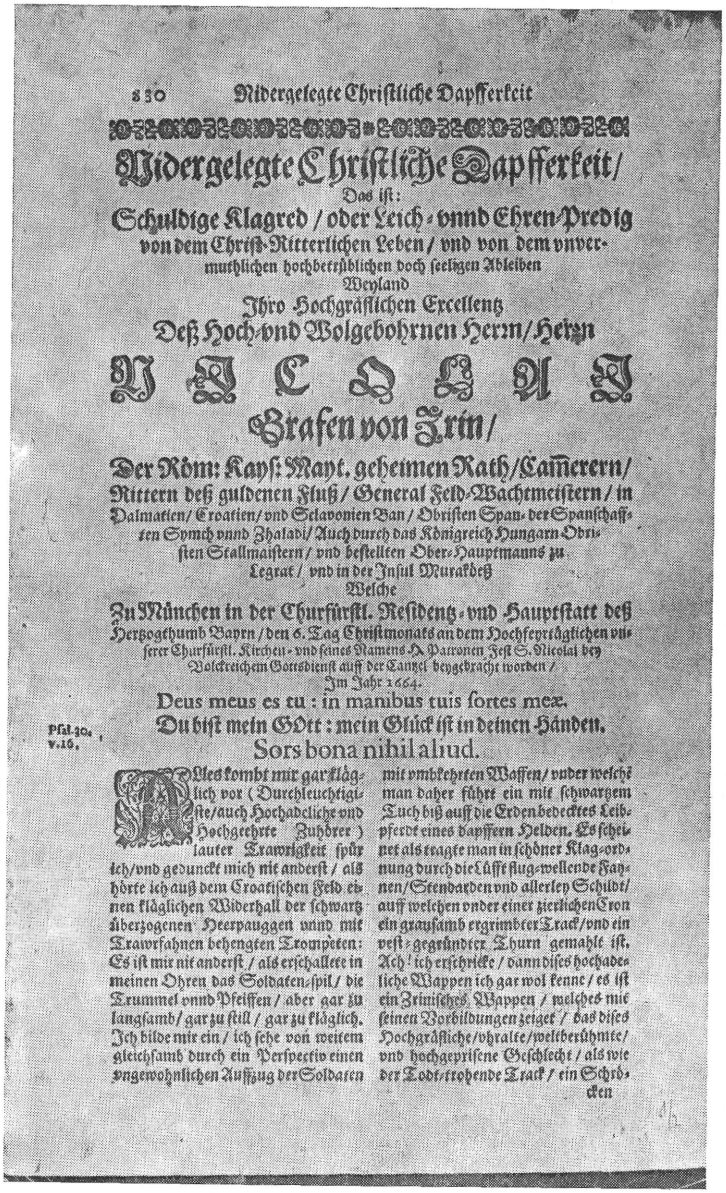

830 Nidergelegte Christliche Dapfferkeit

Nidergelegte Christliche Dapfferkeit/

Das ist:

Schuldige Klagred / oder Leich- vnnd Ehren-Predig

von dem Christ-Ritterlichen Leben / vnd von dem vnvermuthlichen hochbetrüblichen doch seeligen Ableiben

Weyland

Jhro Hochgräflichen Excellentz

Deß Hoch- vnd Wolgebohrnen Herrn/ Herrn

NADASDY

Grafen von Frin/

Der Röm: Kayſ: Mayt. geheimen Rath/ Cämmerern/ Rittern deß guldenen Fluß / General Feld-Wachtmeistern / in Dalmatien/ Croatien/ vnd Sclavonien Ban / Obristen Span- der Spanischaffen Symch vnnd Zhaladi/ Auch durch das Königreich Hungarn Obristen Stallmaistern / vnd bestellten Ober-Hauptmanns zu Legrat / vnd in der Insul Murakdeß Welche

Zu München in der Churfürstl. Residentz- vnd Hauptstatt deß Hertzogthumb Bayrn / den 6. Tag Christmonats an dem Hochfeyrtäglichen vnserer Churfürstl. Kirchen- vnd seines Namens-H. Patronen Fest S. Nicolai bey Volckreichem Gottsdienst auff der Cantzel beygebracht worden / Im Jahr 1664.

Deus meus es tu: in manibus tuis sortes meæ.

Pſal. 30. v. 16. **Du bist mein GOtt: mein Glück ist in deinen Händen.**

Sors bona nihil aliud.

Alles kombt mir gar klägLich vor (Durchleuchtigiste/auch Hochadeliche vnd Hochgeehrte Zuhörer) lauter Trawrigkeit spür ich/vnd geduncket mich nit anderst / als hörte ich auß dem Croatischen Feld einen kläglichen Widerhall der schwartz überzogenen Heerpauggen vnnd mit Trawrfahnen behengten Trompeten: Es ist mir nit anderst / als erschallete in meinen Ohren das Soldaten-spil/ die Trummel vnnd Pfeiffen / aber gar zu langsamb/ gar zu still / gar zu kläglich. Ich bilde mir ein / ich sehe von weitem gleichsamb durch ein Perspectiv einen vngewohnlichen Auffzug der Soldaten mit vmbkehrten Waffen/ vnder welchē man daher führt ein mit schwartzem Tuch biß auff die Erden bedecktes Leibpferdt eines dapffern Helden. Es scheinet als tragte man in schöner Klag-ordnung durch die Lüfft flug-wellende Fahnen/Stendarden vnd allerley Schildt/ auff welchen vnder einer zierlichen Cron ein grausamb ergrimbter Track/vnd ein vest-gegründter Thurn gemahlt ist. Ach! ich erschricke / dann disses hochadeliche Wappen ich gar wol kenne / es ist ein Zrinisches Wappen / welches mit seinen Vorbildungen zeiget / das disses Hochgräfliche/vhralte/weltberühmte/ vnd hochgeprisene Geschlecht / als wie der Todt-drohende Track / ein Schröcken

3. ábra

káció-változatnak csak azon közös elemeit emelem ki, amelyek ismételt idézését elengedhetetlenül fontosnak tartom a szövegek közti különbség megértéséhez. A zárójelben közölt számok közül az első az 1664-es kiadás lapszámát jelöli, a második az 1679-es prédikációs kötetben található beszéd helyét.

A címlap

A két prédikáció címe tartalmilag azonos. Az 1664-es kiadás címe:

Nidergelegte Christliche Tapferkeit. Das ist: Schuldige Klagred / oder Leich- vnnd Ehrn-Predig von dem Christ-ritterlichen Leben vnnd von dem vnvermuetlichen hochbetrüblichen doch seeligen Ableiben Weyland Ihr Hochgräfliche Excellentz Deß Hochvnnd Wolgebornen Herrn / Herrn NICOLAI Grafen von Serin / Der Rom: Kays. Mayt. geheimen Rath / Cammerern / Rittern deß guldenen Fluß / Genr. Feld-Wachtmeistern / in Dalmatien / Croatien / vnd Sclavonien Ban / Obristen Span- der Spanschafften Symch vnd Zhaladi / Auch durch das Königreich Hungarn Obristen Stallmeistern / vnd bestelten Ober-Hauptmanns zu Legrad / vnd in der Insul Muraköeß.

Az 1679-ben megjelent prédikációs kötetbe fölvett gyászbeszéd címe:

Nidergelegte Christliche Dapfferkeit / Das ist: Schuldige Klagred / oder Leich- vnnd Ehren-Predig von dem Christ-Ritterlichen Leben / vnd von dem vnvermuthlichen hochbetrüblichen doch seeligen Ableiben Weyland Ihro Hochgräflichen Excellentz Deß Hoch- vnd Wolgebohrnen Herrn / Herrn NICOLAI Grafen von Zrin . . .

Természetesen mindkét kiadáson más nyomdász és más kiadó dolgozott. Az 1664-es kiadás impresszuma: „Getruckt zu München/bey Lucas Straub Buchtruckern. Bey Johann Wagner Buchhandlern allhie zufinden." Az 1679-es prédikációgyűjtemény megfelelő adatai: „München / Getruckt vnd Verlegt / durch Johann Jäcklin / Churfürstlichen vnd Hochfürstl. Freysing. vnd Regenspurg. Hoffbuechtruckern." A kötetben megjelent gyászbeszéd nem tartalmazza az 1664-es kiadás nyomdai-kiadói adatait. Ebből, valamint a betűtípusok különbségéből következik, hogy a két prédikációváltozat szövege tipográfiailag is más elemzést kíván. A címlapok ismertetik a gyászbeszéd előadatásának körülményeit, de tartalmilag már apró eltérések mutatkoznak. Az 1664-es kiadásban ezt olvashatjuk:

„Zu München in der Churfürstl. Residentz- vnd Hauptstatt deß Hertzogthumbs Bayrn / den 6. Tag Christmonats an dem Hochfeyrtäglichen vnserer Churfürstl. Kirchen- vnd seines Namens H. Patronen-Fest St. Nicolai bey Volckreichem Gottsdienst auff der Cantzl mit lebhafften Worten hat beygebracht Zu erzeigung seiner schuldigen Danckbarkeit Der Ehrwürdige P F. Andreas von S. Theresia Barfüssiger Carmeliter / vnd Ordinari Prediger."

A kötetben megjelent gyászbeszéd tömören csak ennyit közöl:

„Zu München in der Churfürstl. Residentz- vnd Hauptstatt deß Hertzogthumb Bayrn / den 6. Tag Christmonats an dem Hochfeyrtäglichen vnserer Churfürstl. Kirchen- vnd seines Namens H. Patronen Fest S. Nicolai bey Volckreichem Gottsdienst auff der Cantzel beygebracht worden / Im Iahr 1664."

Bár ez lényegtelen apróságnak látszik, hiszen a mondat így is értelmes, az olvasó hangulatát azonban tudat alatt minden bizonnyal befolyásolja a személyes hang hiánya.

Az ajánlás

A prédikációs kötetben közölt gyászbeszédnek külön címlapja nincs, a szöveg folyamatos: a címet nyomban a prédikáció követi. Ezzel szemben az 1664-es kiadás címlapját előbb ajánló szöveg követi, amely a kötetbe fölvett beszédből hiányzik. Címzettjei Pálffy Pál nádor fiai, az ekkor 22 éves *János Antal*, Pozsony leendő főispánja és a 19 éves *János Károly*, a későbbi tábornagy.[4] A szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a pap és a Pálffyak személyes ismeretségben álltak, hiszen a prédikáció megírásához is ők adtak a papnak felhatalmazást!

„. . . die Danckbarkeit will erzeigen gegen dem in GOtt ruhenden lieben Herrn Grafen von Serin / deme ich zu ehren dise gleichwol geringe Leich-Lobpredig hab wollen vermittelst der Zungen vnd Feder / mündlich vnd schrifftlich vnder die Leüth an das Liecht geben / mit der Zuschriftt an E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. zu dem mich veranlast deroselben grosse Gefälligkeit / so sie ob seinen heroischen Heldenthaten allzeit rühmlich getragen haben."

A szövegből kiderül, hogy a Pálffyak András barátot már máskor is megbízták feladatokkal:

„Dessen geben mir auch genugsambe Ursach die (weit über meine Verdienst) sonderbare hoch-Gewogenheiten / mit denen E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. schon etlich Jahr hero mich gewürdigt / vnnd zu beharrlicher Dienstbeflissenheit vilfältig verpflichtet haben. . ."

András pap a Pálffy-fiúk elé példaképül állítja Zrínyit és a nádort, éreztetve, hogy a magyarországi főurak közül őket tartja a legkülönbeknek, épp hogy nem a legmagyarabbaknak!

„Weil nun der Hochgräfliche Palffische Namen von der Tapferkeit in dem gantzen Königreich Hungarn allzeit nach Verdiensten hoch ist geprisen worden / vnd E. E. Hochgräfl. Gn. denselbigen im geringsten nicht vermindern / sonder hauptsächtlich vermehren wollen / können sie zu disem grossen Helden-Gebäw keinen bessern Abriß vnd Vorbild haben (neben ihrem hochgeehrtisten Herrn Vatter seel.) als den Tugend-tapfern löblichen Wandel deß in GOtt verschidenen Herrn Grafen von Serin mit seinen vnvergleichlichen Heldenthaten / die E. E. Hochgräfl. Gn. Gn. mit allzeit in ihme gelobt / vnd sein Person sehr geliebt haben . . ." /) (3 /

A bibliai idézet

Az ajánló szöveget az 1664-es kiadásban bibliai idézet követi az Ótestamentumból, a Makkabeusok könyvéből. Az 1679-es prédikációs kötetbe fölvett gyászbeszédből ez a példabeszéd is hiányzik! Igen figyelemre méltó, hogy katolikus pap prédikációjában az Ótestamentumból és nem az Újszövetségből idéz! Közlöm a bibliai idézet teljes szövegét:

„Im ersten Buech der Machabäer am dritten Capitl. Judas (Serin) stund auff / vnd sein Bruder stunde ihm bey / vnd führten den Krieg Israel (der Christenheit) mit frewden. Vnd er breitete die Ehr seines Volcks auß: er zohe seinen Pantzer an / wie ein Held / vnd vmbgürtete sich mit seinen Kriegs-Waffen zum Streit / vnd beschürmete das Läger mit seinem Schwerdt. Er ward einem Löwen gleich in seinen Wercken / vnd einem jungen brülenden Löwen in der Jagt. Vnd er verfolgte die Gottlosen / vnnd trachtete ihnen nach: vnd verbrandte die Jenigen mit fewr / die sein Volck betrübeten. Vnd seine feind

[4] Kempelen Béla: *Magyar nemes családok*. Bp. 1914.; Jedlicska Pál: *Eredeti részletek gr. Pálffy család okmánytárához. 1401—1653. Gr. Pálffyék életrajzi vázlatai*. Bp. 1910. 507.

wurden zuruck getriben / dieweil sie sich für ihn fürchteten: Vnnd alle Vbelthäter wurden geschröckt: vnd es glückte wol durch seine Hand / dessen Gedächtnuß wird ewiglih im Segen bleiben."

A bibliai példabeszéd Zrínyi hősiességét, a pogány török elleni küzdelmeit hivatott hangsúlyozni. Kosztolányi István szerint, aki a Makkabeusok könyvéhez fűzött magyarázatot, „A Makkabeusok szerzője csodálattal van eltelve hősei iránt, akik . . . visszaszerezték népüknek a nemzeti függetlenséget".[5] Hogy a bibliai példa politikai aktualitása mindenki számára érthető — és félreérthetetlen — legyen, a szónok szükségesnek érzi a szimbolikus szöveget megmagyarázni. Egyedül Judas Makkabeus testvérének személyét nem nyomatékosítja, („Judas (Serin) . . . vnd sein Bruder" . . .), de minden bizonnyal nem tévedünk, ha úgy gondoljuk, ez a testvér, aki fivérének odaadó híve és társa a pogányság elleni harcban, csak Zrínyi Péter lehet!

A prédikáció

Az 1664-es kiadást a példabeszéd után követi a prédikáció. Ez tehát a szövegkiadás *első* oldala — sem ajánló szöveget, sem a bibliai idézetet semmilyen módon nem jelöli a szerző —, a prédikációs kötetnek pedig a 830. oldalán tartunk.

„Devs meus es tu: in manibus tuis fortes meae. Du bist mein Gott: mein Glück ist in deinen Händen." És alatta Zrínyi jelmondata olvasható: „Sors bona nihil aliud." A Dávid zsoltárából idézett sor indítja a szónok gyászbeszédét. Dávid szavai András pap szerint rímelnek Zrínyi jelmondatával, mintegy egyik magyarázza a másikat. A szónok hosszasan elemzi Zrínyi mottóját, sőt a szavakat egymással fölcseréli, újabb hangokkal helyettesíti be, így más értelmet kölcsönöz a jelmondatnak.

„Bona sors, nihil aliud, gutes Glück / sonsten nichts. Ich aber erkühne mich mit vnderfangung / daß ich einen Buchstaben hier außlösche nemblich das S. an dessen platz ich hinschreibe ein M. vnnd kommet darbey vnser aller glückliche Wuntsch herauß / vnd haist: Bona Mors, nihil aliud, Ein guter Todt / darmit ists genug. Bona Mors, est Bona Sors, dann ein gutes End ist ein gutes Loß / ja das beste Glück / so er verlangte / sintemalen sein Denckspruch mit disen Davidischen Worten überein stimbt: Deus meus es tu: in manibus tuis fortes meae, du bist mein GOtt / mein Loß ist in deinen Händen . . ." (4.; 832.)

A szónok ihletett szavakkal ecseteli mérhetetlen gyászát, mindannyiunk tragédiáját, hogy ez a „bátor hős" már nem lehet köztünk. A beszédnek mindkét kiadása közöl pár soros verset is. Az egyik Zrínyinek állít emléket:

„Der Tag vnd Nacht gantz vnverzagt
Mit Türcken hat gestritten;
Sein Blut vnd Leben offt gewagt /
Vnd nie kein Gfahr gelitten;
Nun ist er hin / der Graf Serin;
Begerstu mehr zuwissen?
Ein wilde Schwein (Ach wie kans seyn!)
Hat ihn endlich zerrissen." (2.; 831.)

A másik verset a szónok Zrínyi Miklós fiának, Ádámnak ajánlja:

„Der Stammen hat noch Wurtzen ins jungen Grafen Faust /
Wir hoffen doch in kurtzen / daß eben wie gegraust /
Den Türcken vor den Waffen Vatters von Serin /
Also nicht werde schlaffen Graf Adams Muth vnd Sinn." (31.; 846.)

[5] *Biblia*, 1976. 526. l. Magyarázat: Dr. Kosztolányi István.

Az Epitaphium

Mielőtt a két prédikáció szövege közti eltérésről beszélnék, szólnom kell a gyászbeszéd végéhez csatlakozó Epitaphium latin nyelvű szövegéről, amelyet a prédikációgyűjteménybe fölvett beszéd szintén nem tartalmaz. Elképzelhető, hogy az epitaphium tüzetesebb tanulmányozása néhány újabb mozzanatra irányítja a Zrínyi-kutatás figyelmét. Csak néhány érdekességre szeretnék itt rámutatni. Az epitaphium 46 soros latin vers. Minden egyes sor kiemelt betűinek összege 1664, vagyis Zrínyi halálának éve. Példaképpen az első három sort idézem:

„hIC sIstIto VIator graDVM, & Lege. = 1664
LVgete eheV pIIssIMa CorDIs ora! = 1664
LatenteIs peCtorIs fVnDIte geMItVs!" = 1664 (33.)

Nem véletlen, hogy az epitaphium éppen 46 sorból áll. András pap értesülései szerint ugyanis Zrínyi halálakor 46 éves volt. „... vnd zwar in seinem gestandenen besten Alter / da er den verwichnen 1. May das 46. Jahr erfültt hat." (2.; 831.) Az epitaphium utolsó oldalán, ami egyúttal a kiadásnak is utolsó, 35. oldala, a befejező három sorban olvashatjuk a szerző nevét, amely hasonló számjáték. A végösszeg most is 1664.:

„sVspIrans posVIt = 12
p.f. anDreas à S. TheresIa. = 501
CarMeLIta. = 1151
1664

A két kiadás szövege szóról szóra megegyezik egymással, eltérés csak két helyen fedezhető fel: ezek igen jellemzőek a két kiadás megjelenési éveire, 1664-re, illetve 1679-re; ebből következően más értelmet is kölcsönöznek a szövegnek. Az egyik Zrínyi Péterrel, a költő öccsével kapcsolatos. Róla olvashatunk a prédikáció 1664-es kiadásában, az 1679-ben megjelent prédikációgyűjtemény gyászbeszédében viszont már nem. 1664-ben ezt olvashatjuk:

„Bey ihr Excellentz dem Herrn Grafen Serin / bedörffte es nichts anders / als nur ein Gelegenheit wissen / dem Feind einen Einfall zuthun / da entlehnet er alsbald den Denckspruch / seines hochgeehrten Herrn Bruders / vnd es heiste gleich: Aut vincere, aut Mori, eintweders überwinden / oder sterben" 13.

A prédikációs kötet gyászbeszédében a mondat így hangzik:

„Bey Ihr Excellentz dem Herrn Grafen von Zrin / bedärffte es nichts anders / als nur ein Gelegenheit wissen / dem Feind einen Einfall zuthun." (836.)

A módosítás szándéka nyilvánvaló: 1679-ben, nyolc évvel Zrínyi Péter és társai kivégzése után sem Zrínyi Péter neve, sem pedig tragikusan találó mottója — „eintweders überwinden / oder sterben" — nyomtatásban nem jelenhetett meg!

A prédikációgyűjteménybe fölvett gyászbeszédből kiderül, hogy András papot Mária Anna, a bajor fejedelem, Ferdinánd Mária édesanyja, II. Ferdinánd császár lánya bízta meg a templomi gyászbeszéd megtartásával. Erről viszont az első kiadásban nem olvashatunk. A kötetben megjelent gyászbeszédből idézek:

„Vnterdessen / was ich dise zweytägige / gar zu kurtze Zeit habe können eylfertig / doch warhafftig auß wochentlichen wolgegründten Nachricht in die Augen meiner Gedächtnuß fassen / will vnnd muß ich auß Befelch Ihr Durchl. vnserer gnädigsten Frawen / der verwittibten Churfürstin / zu Ewren begierigen Ohren mit gebührender Ehrenbietigkeit schuldiger massen ablegen / vnnd mach ein Anfang im Namen vnsers an dem Creutz verstorbenen Heylands Christi Jesu." (831.)

Az 1664-es kiadásban ezt olvashatjuk:

„Vnderdessen / was ich dise zweytägige gar zu kurtze Zeit habe können eylfertig / doch warhafftig in mein gleichwol schwaches Gesicht fassen / will ich zu Ewren begürigen Ohren mit gebürender Ehrnbietigkeit schuldiger-massen ablegen / vnd mach ein Anfang im Namen vnsers an dem Creütz verstorbenen Heylands Christi Jesu." (3.)

A templomi prédikáció minden bizonnyal a fejedelemasszony, pontosabban a *bajor udvar* megrendelésére hangzott el. A prédikáció *kinyomtatását* viszont a Pálffyak rendelték meg a paptól. Ők Zrínyi Miklós emlékére és tiszteletére jegyeztették le a baráttal a gyászbeszéd szövegét, s nem tartották fontosnak megemlíteni a fejedelemasszony nevét.

Ez az adat csak nyomatékosítja a nádor és a bán politikai kapcsolatát, hasonló törekvéseiket. És ebben a kapcsolatban igen érdekes láncszem András karmelita! Minden jel arra mutat, hogy a barát közelről és jól ismerhette a Pálffyakat és a Zrínyi-családot is. Csáktornyai látogatása alkalmával két ízben is említi például Zrínyi feleségét, Löbl Zsófiát, akiről vajmi keveset tudunk. Szól egy levélről, amit Zrínyi írt feleségének.

„Eines absonderlich fallt mir jetzt bey / wie daß er nit vnlängst sein liebste Fraw Gemahlin von Tsackathurn nacher Wienn mit stummen Worten durch Briefe anredet. . ." (18.; 839.)

András barát révén így egy ismeretlen Zrínyi-levélről szereztünk értesülést! Minden valószínűség szerint ismerte Zrínyi gyermekeit is, Ádámot és nyolc éves nővérét, akit ugyan név szerint nem említ, de csak Mária Katalin lehet.[6]

„Welche vnzeitige grosse Niderlag vns allen / absonderlich aber seiner new verwittibten mit zwey lieben Leibs-Erben (einem zweyjährigen jungen Herren un achtjährigen Fräwlin) hinderlassenen Fraw Gemahlin . . ." (2—3.; 831.)

Többször hangsúlyozza a barát, hogy Zrínyi szívesen imádkozott a karmeliták bécsi templomában:

„. . . so ein Schutzfraw . . . ist . . . GOttes Maria / dero wunderthätigen Gnadenbilder er aller Orten fleissig verehret / vnder welchen auch eines in vnserer Carmelitischen Kirchen zu Wienn ist auff einem Kayserlichen Altar . . ." Dannenhero kommet mit desto grösserm Vertrauen Herr Graf von Serin . . . zu disem Marianischen Gnadenbild vmb Hülff vnd Beystand anzuhalten / wohin er allzeit sein Zuflucht gehabt hat / bevorab in hochwichtigen Verrichtungen vnd Feldzüg." (25.; 842.)

Beszédében hosszan fejtegeti, hogy Zrínyi Szent József tiszteletére Münchenbe, a karmeliták templomába küldene bizonyos, a töröktől zsákmányolt zászlókat, amelyek már úton vannak Bécsből a bajor fővárosba.

„. . . nechster Tagen zwey grosse mit dem Türckischen Blut gefärbte / alte Constantinopolitanische zimblich zerrissene / vnd eben darumb desto sighafftere Fahnen allhier in diser vnserer Churfürstlichen Kirchen erscheinen werden; die ich vor vier Monat von disem vnüberwindlichen Helden begehrt hab / darauff er mich anfänglich hat wissen lassen / daß er den allerersten Fahnen / so er dem Türcken entnehmen werde / hieher wolle schicken zu Ehren deß hochwerthisten heyligen Vatters Joseph. Vnderdessen nach etlich verflossenen Wochen hat er mir widerumb gnädig entbieten lassen / weil ihme die Gelegenheit entzogen seye worden / den Feind seiner Fahnen zuberauben / vnd sich mit newen Sieg zubereichen / könne er seinem Versprechen / wie er geren wolte / nit völlig nachkommen / wolle mir doch von den vorher abgenommenen Türckischen Fahnen ein

[6] Szécsy Károly: *Gr. Zrínyi Miklós. IV. köt.* 49.

paar überschicken / wie es auch ist geschehen bloß einem Tag vor seinem Todt / an deme sie auff seinen Befelch von Tsackathurn nacher Wienn seynd abgeführt worden / vnd würcklich von dannen hieher schon auff dem Weg seynd / den hochgeprisenen heiligen Joseph zubedienen / zu dessen Altar sie nach seinem Wuntsch sollen geopfert vnd auffgesteckt werden . . ." (20—21.; 840—841.)

Szoros tehát a kapcsolat Zrínyi és a karmeliták között. Ennek saját családjában is igen fontos jeleit láthatjuk. Zrínyi elsőszülött gyermeke a keresztségben a Mária Terézia nevet kapta, amely nyilvánvalóan utal Szent Teréz tiszteletére. A kislány 1655-ben született, de csak három évet élt. Második gyermeke Mária Katalin 1656-ban jött világra. Ő az, akit András barát gyászbeszédében is említ, s aki Bécsújhelyen a karmeliták apácarendjébe lépett![7]

A karmelitákról eddig csak azt tudtuk, hogy a jezsuitákkal párhuzamos, de misztifikált katolicizmust képviselnek. Arról nem volt tudomásunk, hogy a politikai életben is fontos szerepet töltöttek volna be. Rendjük Bajorországban volt a legerősebb, legnépszerűbb. Egyik papjukat, P. Dominicust Miksa fejedelem szentként tisztelte. Ferdinánd Mária atyja után „örökölte" a karmeliták tiszteletét. András barátra diplomáciai feladatokat bíz. Megbízatást kapott a Pálffyaktól is. S minden jel arra mutat, hogy fontos kapcsolatban állt Zrínyivel, illetve Zrínyi Miklós András barát közvetítésével a bajor udvarral. Ebben az összefüggésben pedig nem lehet véletlen, hanem komoly fontossággal bíró tény, hogy Zrínyi Miklóst éppen Bajorország fővárosában, Münchenben búcsúztatja a bajor udvar felkérésére és színe előtt Andreas von Santa Theresia sarutlan karmelita barát.

Úgy vélem, Zrínyi Bajorországhoz, illetve a karmelitákhoz fűződő kapcsolata újabb adat a költő és hadvezér politikájának értékeléséhez. Természetesen igen sok a nyitott kérdés, a megoldásra váró feladat. A jövőben is szándékozom e kérdésekkel foglalkozni és rájuk választ találni.

NEMESKÜRTY HARRIET

Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladrámája 1767—1775-ből. Az OSZK kézirattárának Quart. hung. 3651. számú kéziratos gyűjteményére az iskolai színjátszás magyarországi emlékeinek néhány éve megindult tervszerű kutatása hívta fel a figyelmet.[1] A kézirattal a XVIII. századi protestáns iskolajátékok sajtó alá rendezési munkálatai közben kellett behatóbban foglalkoznunk. Ennek során sikerült megállapítanunk mindazt, amit az alábbiakban az 1767. március 13-a és az 1775 közt Ekelen (Komárom megye) játszott hat iskoladrámáról, kéziratának keletkezéséről, tartalmáról mondunk.

A darabokkal kapcsolatosan a kéziratban az előadások címszerű tájékoztatásai kétségtelenné teszik, hogy a drámákat az ekeli református egyház iskolájában játszották.

[7] SZÉCHY i. m.

[1] A kézirat nem szerepel *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiájá*-ban. (Összeállította STOLL Béla. Bp. 1963.) — Az MTA Irodalomtudományi Intézete XVIII. századi Osztályától a kutatás segítésére rendszeresített adatlapokra a *Magyari-Kossa István Vegyes jegyzetei* címet viselő kolligátumból BUSA Margit vette fel az iskolajátékokat. Megállapítása szerint sem a darabokból, sem a kéziratban levő más tárgyú írásokból „nem derül ki, hogy az iskoladrámákat hol, melyik iskolában adták elő". A kézirat eredetére vonatkozólag Szinnyeire hivatkozik, aki szerint „Magyari Kossa István alapított könyvtárat Tápió Szent Mártonban a XVIII. század elején". (*Magyar írók. 8.* 313.) „A kézirat 1954-ben került az OSzK kézirattárának tulajdonába."

Az előadott játékokat a kéziratba az előadás időrendjét követve írták be a következő módon.

1. A Susanna Historiaja Versekbe foglalva, Mely Examini alkalmatossággal actussal producaltatott Ekelben 1767 Esztendőben 13. Martij Melyben beszélgetnek, Két vén Biro, szolgak, Susanna, Daniel, A nép közzül egy és a Hoher. (11a—13b)
2. Más actus a Paraszt emberről és annak oskolaba járo fiárol Mely producaltatott Ugyanaz 1767. Exameni alkalmatossággal Melyben beszélgetnek a Paraszt, a fia, és a tanulo tarsai és egy ökrész (13b—16a).
3. Más actus a Mester emberekről mely 1768dikban producaltatot melyben beszélgetnek két tanulo és némely mester Emberek (16a—21b).
4. 1772dik Esztendőbéli exameni alkalmatossággal valo Productiora keszült actus. Mely is producaltatott akkor Ekelben Melyben beszélgetnek Az Halal, Koldus, Gyermek, Menytske, Katona, Reszeg Ember, és a Kereskedő Ember, Kortsmáros, és a Vén Asszony (26a—31b).
5. A Tekozlo fiurol valo productio Eklen melyben beszélgetnek a Tekozlo fiu, az Attya, a Batya, az Annya, Szolgak, Vendeg fogadós, szakáts, Kelner, Két Damák Drusilla és Theresia (76b—84a).
6. 1775dik Esztendőben Eklen producaltatott melyben Beszélget A biro szolgája, Biro, Harag, Engedelmesseg, Csapodársag, Igaz mondoság, Kevélység. Alázatosság, Reszegség, Jozanság, Igasság (265a—272a).

Az évszám csupán az 5. darabnál nem szerepel. A 3., 5—6. drámánál a cím nem pontosan tájékoztat arról, mikor történt az előadás. A többihez hasonlóan, bizonyára szintén vizsgakor, Ekelen.

Az ekeli iskoláról keveset tudunk. Az egyházközség régi iratai mind elpusztultak az 1831-i nagy tűzvész alkalmával, kivéve a Matriculát, amely az 1713—1803 közti időszak bejegyzéseit (keresztelések, temetések, lelkészek listája, gazdasági bejegyzések, okiratmásolatok stb.) tartalmazza.[2] Ebből megállapítható, hogy Ekelen 1762-től 1774-ig Horváth Ferenc, őt követőleg 1774-től 1783-ig Vajda Péter volt a prédikátor. Az iskola rectora pedig 1767-ben Bökényi János volt. Az általános szokás szerint ő rendezhette az előadásokat, ő írhatta, kompilálhatta a darabokat. A Matriculában ugyan róla az első bejegyzés csak három hónappal később olvasható a vizsgaelőadások időpontjánál. Ez a házasságkötéséről szól: „1767. 19. Julii Bökényi János Oskola Mester copulaltatot Sallos Ersébettel." De ha júliusban ő volt az iskolamester, neki kellett ezt a tisztet betöltenie három hónappal előbb is. A Matriculában Bökényi előtt nem található más tanítóról bejegyzés. Őt követőleg pedig csak 1789. július 11-ről van említés Varga Jánosról, akiről az 1791. június 4-i bejegyzés rectorként beszél. A kétszer előforduló azonos név valószínűleg egy és ugyanazon személy. Bökényi János 1766/67-től legalább 1783-ig iskolamester volt Ekelen. Neve ugyanis sokszor szerepel a Matriculában eddig az esztendeig. Esketésnél kérő vagy kiadó násznagyként tizenötször. Először 1769. április 25-én, utoljára 1783. június 11-én. Keresztapaként helybeli kis- és középnemesi családoknál, Horváth Ferenc gyermekeinél stb., összesen harmincnyolcszor. Először 1768. december 14-én, utoljára 1783. június 29-én. Távozásáról vagy elhalálozásáról, temetéséről nincs bejegyzés.

A fentiekből nyilvánvaló, hogy az 1767—1775-ös iskolai előadások éveiben Ekelen Bökényi János működött iskolamesterként, de bizonyára még a következő években is. Feltételezhető, hogy a *Magyari-Kossa István Vegyes jegyzetei*ben olvasható hat játék drámairói, rendezői működésének nem teljes repertoárja. Furcsa lenne, hogy aki 1767 és

[2] Itt mondunk köszönetet Csémy Lajos professzor úrnak az ekeli ref. egyházközségre és iskolára vonatkozó adatok felkutatásában nyújtott segítségéért.

és 1775 között szinte évenként rendezett iskolajátékokat, 1776 és 1783 közt egyet sem játszatott el tanulóival.

Az ekeli református egyházközség iskolájáról a Matricula csupán a gazdasági bejegyzések közt tesz említést. De ezek kétségtelenné teszik, hogy a XVIII. század folyamán Ekelen református iskola működött, az karbantartási, berendezési és renoválási gondoskodásban részesült. Az aránylag rövid időközben bemutatott hat vizsgaelőadás azt mutatja, hogy az ekeli kisiskola Bökényi János rectorsága idején szépen virágzott. Ebben bizonyára része volt Horváth Ferenc prédikátornak és Magyari-Kossa Józsefnek, ebben az időben a komáromi tractus inspectorának, akiről alább még beszélni fogunk.

Az ekeli hat iskolai előadás közül kettő bibliai tárgyú. Így az 1767-es *Zsuzsanna históriája*. Tárgyát Dániel Jövendölései deuterokanonikus függeléke 13. fejezetéből veszi. Bár szövegében ragaszkodik a forrásához, nem szolgai átvétel. In medias res kezdi az esemény megjelenítését: a két bíró az összehívott nép előtt vádolja a rokonsággal együtt odahozatott Zsuzsannát, s halálra ítélik. Zsuzsanna az éghez folyamodik. Ekkor emeli fel a szavát Dániel, és bebizonyítja a két bíró hazugságát. Mint előbb, most is „a nép közül egy" valaki fejezi ki tömören a közhangulatot. A szerző leleménye a Hóhér szerepeltetése. Németes beszédével komikus hatást kelthetett.

A tékozló fiúról szóló productio hat-hét évvel később keletkezett. A történetet Lukács evangéliumának 15. fejezete 11—32. versei tartalmazzák. A példabeszédet a magyar költészetben többen is megverselték, a tékozló fiú esete nálunk is több drámának szolgáltatott témát. Legrégibb magyar nyelvű drámai feldolgozása egy Ferenc-rendi eredetű gyűjteményben maradt fenn.[3] Ennek jelentős részei szövegszerűen egyeznek az unitárius Szentmártoni Bodó János *Az tékozló fiúnak históriája* című versezetével, melyet 1628-ban szerzett.[4]

A feldolgozások közül azért említettük ezt a kettőt, mert a productio szerzője a darab megírásakor belőlük merített. Elsősorban Szentmártoninak népszerűvé vált históriáját használta. Jó érzékkel három mozzanatot ragadott ki belőle: 1. a tékozló fiú távozását az apai házból, 2. az egyetlen jelenetben bemutatott mulatozását, amikor is pénzét szolgái ellopják, 3. hazatérését. Leginkább az első rész emlékeztet szerkezeti felépítésében, előadásmódjában, nyelvezetében Szentmártonira, bár a harmadik rész is közel áll hozzá. Az azonos helyzetben ugyanazokkal a gondolatokkal, ezeknek azonos nyelvi kifejezéseivel találkozunk.

Az 1767. március 13-i vizsgakor Bökényi a bibliai drámán kívül egy mindennapi jelenetet is bemutatott a parasztemberről és annak iskolába járó fiáról. Az apa azt szeretné, ha fia kora tavasztól késő őszig vele dolgozna a mezőn, a gazdaságban, s legfeljebb karácsony táján járna 5—6 hétig iskolába. A fiú meg a pajtásai kérlelik a parasztot, engedje tanulni a fiát, de sikertelenül. A fiú elhatározza, hogy elbujdosik otthonról:

Inkább villa helyett forgatom könyvemet,
Mert az által várom én tisztességemet.

A falusi életképnek felfogható jelenettel az iskolamester bizonyára a tanulást, a rendszeres iskolábajárást akarta propagálni, azért is, mert érdekében állott, hogy minél több tanítványa legyen.

[3] Alszeghy Zsolt: *Ismeretlen magyar dráma a XVII. század elejéről.* EPhK 1935. 34—64. — *Régi magyar drámai emlékek. 2. köt.* Bp. 1960. 5—24: Filius prodigus, Dömötör Tekla gondozásában.

[4] Első nyomtatott kiadása RMK I, 661. Kolozsvár 1636. Kiad. Varga Imre, RMKT XVII. 4. köt. 209. sz. — Vö. Varga Imre: *Adalékok a Tékozló fiú c. drámához.* ItK 1960. 562—574.

A következő 1768-i esztendő vizsgaelőadásának is a tanulás propagálása lehetett egyik célja. Az iskolai év végén a grammatikai osztályt befejező két tanuló azon gondolkodik, hogy a további tanulás helyett valamilyen mesterséget választ. Egymás után jelennek meg előttük a különböző foglalkozások képviselői: a szűcs, a varga, az asztalos, a borbély, a molnár, a fazekas, a mészáros, majd végül egy parasztember. Ki-ki a maga mesterségét dicséri, ajánlgatja. A gyerekek elég gorombán reagálnak szavaikra; nemcsak megbírálják az egyes foglalkozások árnyoldalait, hanem csúfolkodnak is. Végül is a továbbtanulást választják. Minthogy azonban szegények, szolgadiákokként (mendikánsokként) szándékoznak folytatni a tanulást.

Ennek a darabnak utóélete is van. A szomszédos Aranyoson is feljegyezték a játéknak egy rövidebb változatát, melyet valószínűleg az ottani kisiskolában mutattak be. Itt az egyes mesterségek képviselői s a gyerekek rövidebben beszélnek; a molnár és a fazekas nem szerepel. A 356 soros játék 164 sorra csökkent, de így, rövidítve is eljátszható volt. Ezt a változatot az orvos, természettudós, nyelvész Szentgyörgyi József (1765—1832) jegyezte le az ún. *Szentgyörgyi József-gyűjtemény*be[5] (36—43) „Komédia. A' mester emberekről. Oskolában tanult Gyermekek tanátskozása" címmel. Az ő apja 1763 és 1783 között prédikátor volt Aranyoson. Fia még itt láthatta a játékot.

Bökényi két moralitást „producált" az ekeli kisiskolában. Ezek az ott bemutatott darabok között a legérdekesebbek, legsikerültebbek. Az 1772-ben bemutatottnak a magyar énekköltészetben népszerű haláltánc-ének, a halál mindenható voltát érzékeltető misztériumdrámák voltak bizonyára az ihletői. A darab szereplői, a mindennapi életből ellesett alakok életszerűen mozognak, beszélnek a színpadon. A koldus, a gyermek, a menyecske, a katona, a részeges ember, a kereskedő, a kocsmáros, a vénasszony először nem ismerik fel az őket megszólító Halált. Szembeszállnak vele, gorombán fenyegetődznek, el akarják zavarni, meg akarják verni. Mikor a Halál felfedi magát, s látják a közvetlen veszélyt, különbözőképpen reagálnak, sokféleképpen okoskodnak, próbálkoznak. A Koldus pl. pénzt kínál néki, hogy elbocsássa. A Menyecske nem akar meghalni; szeretné „megjobbítani" eddigi feslett életét; szeretne templomba járni az Isten kiengesztelésére. Mivel a Halál hajthatatlan, a Menyecske jóra intő szavakat intéz társaihoz. A gyöngyéletét dicsérő, bátorságával hencegő Katona meg akar harcolni a Halállal. A Részeges, aki mindennap a kocsmát látogatja, az Istentől sem fél, a Halált tartja részegnek kemény korholásáért, és kész inni vele, hogy megbékítse. A Kereskedő sem veszi komolyan a Halált; eladó ökrök, olcsó gabona felől kérdezősködik. A Halál fejére olvassa, hány szegényt megcsalt. A Kereskedő túlságosan is későn ismeri fel elhibázott életét. A Kocsmáros vétkéül is a csalást, a hamis rovásmetszést, a bor vizezését rója fel a Halál. De leghosszabb vitája a Vénasszonnyal van, aki nem restelli sem régebbi kikapós életét, sem mostani kerítő mesterségét. A Halált még arra sem tartja érdemesnek, hogy neki jó szóval szolgáljon, nem hogy szép leányzóval. Csak akkor adja meg magát, mikor a Halál a tettlegességhez folyamodik.

A szereplőknek jól pereg a nyelve; beszédmódjukban kifejező erő van. Valamennyiük egyénített figura. A Halál is szinte alkalmazkodik egyéniségükhöz. Csak a velük folytatott szócsata végződik egyformán, ahogyan a darab befejező részében, az Adhortatioban hallható:

Úr, szolga, szabados, gazdag bár légy szegény,
Gyermek, öreg, ifjú, leány akár legény,
Tisztbeli vagy nem az, — de minden jövevény.
Láttyátok, e világ csak puszta szövevény.

[5] Stoll Béla, i. m. 333. sz.

Az 1775-ben játszott moralitás hasonlóképpen valóságízű, jóllehet szereplői az erények és bűnök megszemélyesítői: a Harag és Engedelmesség, a Csapodárság és Igazmondóság, a Kevélység és Alázatosság, a Részegség és Józanság. A cselekmény falusi környezetben játszódik. A szolga jelenti a falu bírájának a nagy „csetepatéságot", veszekedést, melyet egy közeledő társaság csap. A bírót keresik, hogy igazságot tegyen.

A Harag azért dúl-fúl, mert harminc éves szolgálatából fiával az Irigységgel és unokájával a Gyűlölséggel együtt kitúrta az Engedelmesség. Nem hajlandó egy kenyeret enni vele. Az Engedelmesség sem kívánja a Harag barátságát, a vele való együttlakást. Őt az Isten küldte „rajzataival": a Szelídséggel, Kegyelmességgel, Irgalmassággal együtt, hogy foglalja el helyét gazdája szívében. A bíró elhalasztja az ítéletet.

A Csalárdság, mielőtt panaszát előadná, ajándékkal vesztegeti meg a bírót. Mikor látja, hogy máris megnyerte barátságát, még megtetézi adományát, s ezzel végleg a maga pártjára hajtja őt. A bíró hívatja a bepanaszolt Igazmondóságot, és keményen rátámad. Midőn ez a megvesztegetést szóvá teszi, elkergeti a „vakmerőt".

A Kevélység áll ekkor elő: egy szállásra tették az Alázatossággal. A bíró a Kevélységet a Haraghoz kvártélyozza be, az Alázatosságot meg elküldi az Engedelmességhez.

A Részegség érkezik azzal a panasszal, hogy a Józanság megbecstelenítette, sokak szeme láttára fellökte az utcán mentében. Már mikor mulatni kezdett, akkor intette, s csak akkor állt félre, amikor „jó vastagon megfelelt" neki. A Józanság azzal védekezik, hogy ő senki kisebbségén nem örül, a Részegesen is segíteni akart, de az elkergette a boroskorsóval. A bíró az Igazmondóság mellé áll, s mikor a Részeges részrehajlással vádolja, megpálcáztatja. Hiába fenyegetődzik, tiltakozik, hogy ő nemes ember, a vármegyéhez fellebbez. A játékot a szolga szavai fejezik be. Örül, hogy a Részeges kézbe akadt.

Az ekeli református kisiskolán kívül nincs más oktatási intézményünk, ahol az iskolai színjátszást ilyen gazdagon lehetne dokumentálni. 1767. tavaszi vizsgájától 1775. tavaszi vizsgájáig eltelt nyolc évből hat magyar nyelvű előadás szövege vált ismertté. Ebből az időszakból egyetlen protestáns iskolából sem tudunk ennyi drámaszövegről, de még előadási adatról sem. Csak a század későbbi éveiben szaporodnak az adatok és az emlékek, elsősorban azonban a nagyobb iskolákban, a főiskolákban, mint amilyen volt pl. Losoncon, Sárospatakon, Debrecenben és Erdélyben Kolozsvárott, Marosvásárhelyt, Nagyenyeden. Itt általában a poétai osztály praeceptora írta és rendezte az előadásokat, azokban a poéták szerepeltek. Ekelen az elemi iskolások, a conjugisták, grammatisták játszottak. És a ránk maradt emlékek után ítélve nem is alacsony színvonalú darabokat.

Ezeket egy és ugyanaz a személy írta, feltételezésünk szerint az iskola rectora, Bökényi János. Ugyanarra az egy szerzőre mutat több jelenség. Az előadások címe egybevágóan „productio"-nak nevezi az „actusokat", melyekben „beszélgetnek". A drámák nincsenek részekre tagolva; még olyankor sem, amikor a cselekmény színhelye, a szereplőgárda változik, és az egyes mozzanatok közt nagy az időköz, mint pl. az 5. számú darabban. Hasonlóságot mutat a játékok felépítése. Legtöbb bizonyítékot szolgáltat azonban a drámák stílusa, nyelvezete. Azonos szavak, hasonló kifejezések figyelhetők meg több darabban. A nemkívánatos beszélőt úgy torkolják le, *ne prézsmitáljon, ne papoljon, ne pattogjon*. A nem tetsző dolgokat mondónak *tök az agya, eb agyú, üres tök agyú, eb agyából esett*. A részegeskedők ismételten *rakit* isznak. *Verdung* az űrmértékük, de az észt is *verdung*gal mérik. Ismétlődnek a goromba beszédmód kifejezései. A szerző visszatérő „kedvenc" szavaiból említjük a *pofa, bűz, segg, kurafi, dőre, kápsa* szavakat.

A *Magyari-Kossa István Vegyes jegyzetei* című kéziratban ránk maradt játékokkal Bökényi János az 1760-as, 1770-es évek legtermékenyebb magyar nyelvű iskoladrámaszerzője.

A szóban forgó darabokat Ekelen vagy a szomszédos Aranyoson írták bele a kéziratos gyűjteménybe. Kétségtelen, hogy annak keletkezése, fennmaradása a Magyary-Kossa családnak köszönhető.

Ennek első jelentősebb tagja az a Péter volt (1676—1720), aki hosszú ideig Ekelen, majd Aranyoson prédikátoroskodott, s 1711-től a felső-dunamelléki kerület superintendenseként működött. Ő rendelte el, hogy az egyházközségek anyakönyveket, jegyzőkönyveket vezessenek.[6]

Kéziratunk eredetét illetőleg József nevű fia (1708—1779)[7] és legkisebb gyermekének, Istvánnak (1716—1753) hasonnevű utóda[8] (aki 1751—1793 közt élt) jöhet számításba. Kétségtelen, hogy ez utóbbi 1779. november 1-től 1780. december 25-ig 41 levélfogalmazványt írt be a 280a—295b lapokra. Kézírása hol elsietett, ideges állapotra valló, hol meg nyugodt, kiírt írás. Sok bennük az áthúzás, javítgatás. Tárgyukat tekintve részben családi jellegűek, részben gazdasági vonatkozásúak. Legtöbbjük Aranyoson kelt, ahová István 1779-ben telepedett le, miután a birtokokon Mihály testvérével megosztozott. Ezelőtt más helyeken tartózkodott, leginkább az Alföldön, Tiszaroffon. Ezért is gondolhatunk arra, hogy az Ekelen 1767—1775 közt játszott iskoladrámákat nem ő jegyezte a kéziratba, hanem nagybátyja, József, aki állandóan Ekelen lakott. A drámák írásának jellege némileg különbözik a kétségtelenül Istvántól származó levelekétől, bár ezt megmagyarázhatja, hogy a levelek fogalmazványok, a drámamásolatok meg folyamatosan készült tisztázatok.

Magyary-Kossa József felsőbb tanulmányait Debrecenben végezte. Teológiát tanult. Sokat tett a református egyház érdekében. Kieszközölte pl., hogy Aranyoson, Ekelen a reformátusok templomot építhessenek. Midőn az 1760-i adászteveli kerületi gyűlésen az a határozat született, hogy minden egyházmegyébe „bizonyos inspectorok tétessenek", a komáromi tractus inspectorává Magyary Józsefet tették.[9] A tudományokat szerette, sokat olvasott; nagy becsben tartotta a részint apjától reámaradt, részint maga szerzette könyvtárát. Pártolta az irodalmat, maga is fordított. Őrizte a családi leveleket, iratokat, melyek halála után rövid ideig vejénél maradtak, majd Aranyosra kerültek unokaöccséhez, Istvánhoz.[10]

Ő, mint annak idején apja is, szintén szerette és gyűjtötte a könyveket; a tudományos munkákat és a szépirodalmiakat egyaránt. „Amely könyvet átolvasott István, abból jegyzeteket készített oly formán, hogy a jegyzeteit betűrendbe szedte, a könyvnek, melyből kiírta, illető lapjára hivatkozva, s így mintegy conversations lexikont állított egybe. Ilynemű feljegyzései kötetekre mennek. A tudományos tárgyakon kívül feljegyzett mindent, orvosi recipéket, anekdotákat, verseket, dalokat stb." „Pontos naplót vezetett . . . Ezen napló 1779 januárban kezdődik és 1797 szeptember 29-ikével ér véget." „A fordításokon kívül írt István eredetileg magyarul is, versekben úgy, mint prózában, s ily jegyzetei feles számban maradtak."[11]

A „felesszámú jegyzetek" egyike a drámákat is megörökítő gyűjtemény. A negyedrét alakú vaskos kötet ma 7-től 697-ig terjedő, kézzel számozott lapot tartalmaz. Az elejéről hiányzik tehát 3 levél. De a végén is csonka, amit az utolsó lap őrszava mutat. Jelenleg

[6] Magyary-Kossa Sámuel: *A nagysarlói Magyary-Kossa család története*. Bp. 1925. 29—36.
[7] Uo. 74—78.
[8] Uo. 175—196.
[9] Kúr Géza: *A komáromi református egyházmegye*. Komárom 1937. 246—247.
[10] Magyary-Kossa Sámuel, i. m. 74, 84.
[11] Uo. 178—184. István gyűjteményét Sámuel nevű fia örökölte. Ő is folytatta őseinek könyv- és régiséggyűjtését, a jegyzetelést. A könyvtárat Aranyosról Gyönkre szállíttatta, ahol az új kastélyban egy tágas emeleti szobában helyezte el. Később a gyűjtemény a család történetének írója birtokába került, de csak töredékesen, „mert az értékese és legnagyobb része Magyary Sámuel halála után fraude et dolo idegen kézre került". (108, 211.)

360 gépszámozású levelet tartalmaz. (Utalásainkban mindig ez utóbbira hivatkozunk.) A kéziratot kezdetben betűrendes „lexikon"-nak szánták. Az 1—122. levelek rectójának felső részén az ABC betűi olvashatók az A-tól az M-ig, különböző, háromtól tizenkettőig terjedő levél távolságban egymástól. Az A, B, C, D betűs levelekre írtak is néhány jegyzetet (1a—2a, 10ab, 22a—24a, 33ab). Forrásra utalás nélkül követik egymást a nevek (Aratus, Archimedes, Appianus, Bias, Cyrus, Deus), a fogalmak magyarázatai (Brevitas sermonis, Calamitas, Desperatio, In Deo spes), a közmondások és egyéb jegyzetek (pl. Berengari Epitaphium, Calvini Epitaphium). A D betű után azonban csak a H, L és az M alatt olvasható még egy-egy jegyzet. Hogy a betűrend az M-mel megszakad, mutatja, hogy a kézirat birtokosa lemondott a lexikonkészítés tervéről. Ehelyett egy egész más természetű gyűjteményt hozott létre, melynek vegyes jellegű írásait legnagyobbrészt ő, kisebb részben más kezek írták a vastag füzetbe.

Az első kéz írása először a 34. levélen szakad meg, de csak két lapra terjedőleg. Terjedelmesebb munka a 35b—71a lapokon a „Keresztyén ember Utazása a Sion Városára" című, János apostol Apocalipsisére emlékeztető misztikus próza, melyből az 56b—61a lapokat egy harmadik kéz másolta le. Egy negyedik kéztől a 231—241. levelekre elkezdett „Projecta Adami Francisci Pannoni Neosoliensis . . ." államelméleti munkából a 239a—241b lapok másolata származik. (Nincs végig leírva, a további részek számára hagyták üresen a 342—348. leveleket.) Egy újabb kéz másolta a 273—274. leveleken olvasható, a Hora és Kloska lázadásról szóló „Paraszt oláh Had" címet viselő beszámolót. Idegen kéz írása még máshol is sejthető a gyűjteményben. A drámákat azonban egy és ugyanaz a kéz jegyezte le.

Ez lehetett Magyary-Kossa Józsefé, mivel annak idején, amikor a darabokat Ekelen eljátszották, őneki ott volt az állandó tartózkodási helye. Ha így van, az ő és unokaöccse írása nagyon hasonlít egymásra. Csaknem egyező a betűk dőlésszöge, azok formálása, vonalvezetése, s főleg csak a betűk nagysága, a tinta színe különbözik a kétségtelenül Istvántól származó levélfogalmazványokban. Mivel Józseftől nem ismerünk autográf írást, nehéz eldönteni, írt-e ő egyáltalán valamit a gyűjteménybe, vagy a drámákat is István másolta le Aranyosra költözése után.

A gyűjtemény tartalma nagyon vegyes. Sokkal több benne a magyar nyelvű darab, mint a latin szerzemény. A prózaiművek a lapszámok mennyiségét tekintve túlsúlyban vannak a verses anyaggal szemben, de darabszámra ez utóbbi a több.

A leveleken és az előbb említett három íráson kívül a következő prózai munkákat másolták a füzetbe. Legterjedelmesebb mű a Tejfalvi Csiba Márton *Romano-categorus*[12] című könyvének a 122—230. leveleken olvasható szövege. Számos történeti, politikai tárgyú írás került a gyűjteménybe:

2a—4a: a Helytartótanács 10 tagjának voxolása — „Discursus Ad Benignam Resolutionem in eo emanatam, ut Comitatus Posoniensis per iteratam in Negotio Urbariorum emanatis resolutionibus resistendi audatiam paenae infligendae rerum se effecerit." — 34ab: „Epistola Pontificij Pii VI^ti ad Invictissimum et Christianum Imperatorem Josephum Secundum." — 34b: „Responsoria Imperatoris ad praemissa." — 275a: „Postulata Josephi Secundi Regis Hungariae" — 296b—330b: „Quomodo ultimum bellum cum Prusso inchoatum . . ." (A hétéves háborúról.) — 301b—306b: „Itinerarium Augustissimi Imperatoris Josephi Secundi . . ." (Lengyel- és oroszországi útjáról.) — 307a—312a: „Szent Istvánnak Első Keresztyén Királynak a Magyarokhoz levele . . ." (Szemrehányás jobb kezének — porhamvának — tisztelete miatt.) — 349b—350a: „Decem Praecepta Regni Hungariae Ad montem Budae mense Julij 1790 Hungariae populo tradita." (A Tízparancs travesztációja.) — 350a: „Simbolum Josephi Secundi." (Hiszekegy-paró-

[12] RMK I, 637. (Debrecen 1637.)

dia.) — Tudományos értekezés olvasható a 320a—327b lapokon: „Observationes De Generatione Embryonis." — 7a—9b: „Földinduláskorra való imádságok." (1763-ban nagy földrengés volt a Duna mentén.) —337b—340a: „Nyomoruságaik a Sidók Tizenkét Nemzettségének." (Egy Mantuában kereszténnyé lett zsidó magyarázatai a zsidók szenvedéseiről, mivel Krisztust elárulták, megkínozták.) —46 magyar és 12 latin nyelvű rövid történetet tartalmaz a kézirat 87a—103a lapja. — Egy Alator nevű, Hannoverből jött furcsa prófétáról szól „Ujság" cím alatt a 111b—112a lap. — A 341—345. levelek a gyűjtemény anyagának betűrendes tartalomjegyzékét adják. — Elszórva több helyen találunk recepteket, ecet, tinta stb. csinálásról (2a, 8ab, 249a, 272a, 340b), számolási és kártyatrükk van a 24b lapon, virágmotívumokból díszítő sorok a 25a-n. (A 25b üres!) A 33b-n egy Tabella Censoria (adatlapminta). Íráspróbák és az abécé nyomtatott nagybetűi találhatók a 86b-n; az „Alphabetum Gothicum" a 272a lapon.

Nem mutatnak kisebb változatosságot a gyűjtemény verses szerzeményei sem.

Legnagyobb számmal a szerelmi költészet van benne képviselve. Számuk meghaladja az ötvenet. Tervszerű gyűjtésre vall, hogy általában csoportosan találhatók a kéziratban (104b—110a, 115a—119a, 276a—279a, 351a—358a, 360ab — a kézirat itt megszakad). Más műfajú vers között elszórtan csak egy-kettő akad, mint pl. a 272b: *Mit tagadom, Látom 's tudom . . .*; 300b: *El mehetz már . . .* 340b: *Álnok való́l . . .* Közöttük vannak Amade versvariánsok: *Ah már egyszer . . .* (106b), *El mehetz már . . .* (340b), *Árván sirván . . .* (353a);[13] még a XVIII. század első felében keletkezettek: *El loptak szivemet . . .* (351b—352a);[14] olyan énekek, melyeket Pálóczi Horváth Ádám gyűjteménye száz évesnél idősebb darabjai közé sorolt: *Mi bajom nem tudhatom . . .* (105a), *Ne járj hozzám szivem éjjel . . .* (354b).[15]

Bővelkedik a kézirat az alkalmi költés terméseiben is. Van névnapi köszöntő (31b—32b). Lakodalmi vers: *Nosza Musak, jőjjetek* (6a—7a), Gyöngyösi János verse Gombási István lakodalmára: 319ab. Szép sirató ének a *Jaj, jaj, én gyermekem . . .* kezdetű a 114ab lapokon. Hosszabban siratja Benkő Sámuel, újhelyi prédikátor testvéröccsét (314b—319a). Még hosszabb a Rimaszombat égéséről (1769) szóló ének a 330b—337b lapokon. Az 1782-ben József napján a II. József tiszteletére Pozsonyban tartott istentiszteleten a prédikáció előtti és utáni ének a 84b—85b lapokon olvasható. A szabolcsi földmérők elleni mozgolódásról szól a 312a—314b lapokon található verselmény. A 253a—264a-n olvasható a *Három tizszer fordult az Esztendő elöl* kezdetű 138 strófás pasquillus az 1764-i országgyűlésről. Ez a tárgya a 350a—351a „Speculum moderni Temporis sub Dieta A. 1764 Confectum" címet viselő latin versnek is. A második kéz írásával maradt ránk néhány latin nyelvű, lapidáris stílusban készült gúnyos hangú epitáfium. Egy bizonyos Satzai Jánost, aki 1784. június 28-án vadászás közben halt meg, azért verselnek meg, mert 22 éves korában egy öreg nemes asszonyt vett feleségül. (Ezt kétszer is beírták a gyűjteménybe; a második kéz a 86. levélre, majd más a 329b—330a lapokra.) Ugyanettől a másolótól katolikusok ellen irányuló epitáfiumok is származnak. A 71b—72a lapokon Herman József, győri kanonokot, plébánost támadja, mivel „Fuit ille dum vixit /Pius/ Venerem et Bachum caeteraque his socia Numina / Ore factoque profundissime semper coluit". A 72b—75a oldalakra az „Aliud Epitaphium Jesuitarum"-ot másolták le. (Még egy jezsuitaellenes latin vers olvasható a 103b-n: „Cantio Jesuitarum in qua suam dissipationem deplorat" címmel, *Triste vale dico Musis . . .* kezdettel. A 120ab—121a lapokon pedig két echos vers szól róluk támadó éllel. A zavaros fejű Kalmár György személyéhez fűződik négy rövid vers 1781-ből, a gyűjtemény 328—329. levelein. „Vitéz Nádasdinak versei" címmel Nádasdy Ferenc hadvezért, horvát bánt dicsőíti a 319b—320a lap Faludi Ferenctől származó verse. II. Frigyes, a hétéves háború a tárgya a *Prussianak királya méltán haragszik* kezdetű ötstrófás versnek (118a). De ismert a másoló Nagy Frigyesről egy másik éneket is, melynek azonban csak egy versszakát jegyezte le a 111a-ra, mondván: „A Prussiai király enekenek az utolso verse a mely a Más könyvbe van írva No 1."

[13] Négyesy László: *Várkonyi báró Amade László versei.* Bp. 1892. VIII., CXXI., Gálos, ItK 1940. 287. — Vö. Varga Imre: *Amade-versek kéziratos énekesgyűjteményeinkben.* ItK 1957. 330—331.

[14] A XVIII. század első feléből való *Bajmóci-ék.* 6a.

[15] Bartha Dénes—Kiss József: *Ötödfélszáz énekek. Pálóczi Horváth Ádám dalgyűjteménye az 1813. évből.* Bp. 1953. 131., 130. sz.

A világi versek kisebb csoportját alkotják a tréfás mulatónóták (107ab: *Vagyon egy rosz tetves rongyos va va város . . .* — Pálóczi Horváth Ádám a legalább 100 éves dalok közé sorolta;[16] 113ab: *A gús leg jobb, leg erőssebb tekerve . . .*, 351a: *Hej, hej bezzeg jó hír ez minékünk . . .*); a táncdalszövegek (358b: *Egyszer a cigányok gyűlést hirdetének a Városba . . .* — Pálóczi Horváth Ádám ezt is a legalább 100 éves dalok közé sorolta.[17] *Nyoltzan voltak a mi Ludaink . . .*); a katonadalok (252b: *Böltső, hintó, tzafrangos ló . . .*, 358b—359a: *A nap kerül, hajnal derül . . .*); a németeket, németes kiejtésmódot csúfoló darabok (252b: *Szekény puntra Nemeti Madjar emper nefeti . . .*, 348a: *Halli, halli mint a petsilete Filak . . .*); a 23 esztendős korában baráttá lett szerzetes kesergése (360a: *Ezer hét száz hetven egyben az ezerben Koldulásra . . .*); panaszdalok csalódás, szerelmi bánat, szerencsétlen életsor miatt (75a: *Jaj keserves és bú életemmel . . .*, 104a: *Oh kegyetlen fátum . . .*, 118a: *A szerentse forgása . . .*); búcsúzók az elválás előtt (116a: *Jaj hogy kezdjem bútsúzásom . . .*, 360a: *Mint Biblis könyvében, szivem majd el fogy . . .*).

A panaszversekben, búcsúénekekben megszólal az istenes hang (351b: *Mit használ ez világ . . .*, 352ab: *Nem kívánok mást, tsak halálomat . . .*). De bőven akadnak a gyűjteményben ilyen indítékoktól mentes vallásos énekek is. (4a—5a, 112b—113a, 249b—252b. Ez utóbbi 7 lapon nyolc vallásos ének olvasható egymás után, közülük egy latin nyelvű.) Az istenes énekek közé sorozhatjuk a bűnbánó, penitenciális énekeket is. (119ab: *Mint az álom és hó halom az élet . . .*, 264a: „Olvasztó Gábor úr versei vagy penitencialis Éneke": *Olyan ez világi öröm . . .*, 296ab: „Siralmas Eneke a Váradi Baratnak": *Serkenj fel, lelkem, Álmodból . . .*) A húsz egynéhány vallásos éneknél azonban jóval nagyobb a világi énekek száma.

Az utóbbiak közül megemlítünk még néhány érdekes darabot. Kéziratunk 5a—6a lapjai tartalmazzák a Mária Terézia uralma alatt keletkezett *Oh én szegény pater Marton, magyar királyné rabja . . .* kezdetű éneket, melyet már az 1762-ben összeírt *Szakolczai István-ék.*-ben megtalálunk.[18] A 110ab-n van egy „Vocalisokon valo beszélgetés" című vers; 11 versszakában csupa e, a, ö, o magánhangzós szavakból álló strófák vannak. A 279ab lapokon olvasható *Fennyen tartod a Nagy Orrod kevély Szeben vára . . .* kezdettel „Az erdélyi magyar városokról való ének" hatstrófás változata.[19] Nagy László kutatásai szerint az első kuruc mozgalmak idejében keletkezett, így ez is egyik korábbi darabja a gyűjteménynek.[20] Tartalmazza a kézirat egyik legrégebben lejegyzett balladánkat is, a „Szép Ilonát" — teljes terjedelmében: 359. levél.[21]

Hogy Magyary-Kossa Istvánnak voltak más kéziratos könyvei is, gyűjteményünk is igazolja. Egy erre mutató megjegyzését a 111a lapról fentebb idéztünk. A másik bizonyíték a 71a lapon olvasható. A „Keresztyén ember Utazása a Sion Várossára" IX. része után folytatásként csak ennyi áll a kéziratban: „X. Rész", utána pedig „In alio libro est scriptum" megjegyzés olvasható.

Az itt tárgyalt *Vegyes jegyzetek* keletkezési idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Hogy Pálóczi Horváth Ádámtól százévesnek tartott énekeket, a hétéves háborúról szóló írásokat, 1762-ből, 1764-ből származó verseket is találunk a gyűjteményben, ez a körülmény nem ad tájékoztatást. Mivel az 1767-ben játszott két iskolajáték után folyamatosan következik az 1768-ban és 1772-ben előadott darab, feltételezhető, hogy ezeket egyszerre, legkorábban 1772-ben, illetőleg ezután másolták le. Ez előtt nem kezdhettek az összeíráshoz. A tartalomjegyzék akkor készülhetett, amikor a gyűjteményt már befejezettnek tekintették. Előtte a legkésőbbi dátum 1784 (8a, 330a), 1785 (275a). Igaz, hogy a tartalommutató után 1790-ből datált írásokat is találunk (a 349b-n említetten kívül 348b: „Anno 1790 in Diaeta in Clerum"; klérusellenes hangjának illusztrálására a 25 versszakos pasquillusból elegendő idézni az első sorát: *Scortatores vos potatores Pacis*

[16] Uo. 297. sz.
[17] Uo. 260. sz.
[18] A 99a—101a. lapon.
[19] Kiad. Varga Imre: *A kuruc küzdelmek költészete.* Bp. 1977. 169. sz.
[20] Nagy László: *„Nem jöttünk égi hadak-útján . . ."* Bp. 1982. 247—249.
[21] Kiad. Erdélyi János: *Népdalok és mondák.* Pest 1846—48. I. 371.

osores et turbatores . . .) Ezek a később lejegyzett darabok azonban nem képezték a kézirat törzsanyagát, közülük egy sem szerepel ugyanis a tartalomjegyzékben.

Mindezek alapján megállapítható, hogy a hat magyar nyelvű iskolajáték miatt különösen jelentős kéziratos gyűjteményt a XVIII. század 70-es, 80-as éveiben írták össze Csallóközben, a Komárom megyei Ekelen vagy Aranyoson.

VARGA IMRE

Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa. Az Österreichische Nationalbibliothek magyar vonatkozású kéziratállományának vizsgálatakor kikerülhetetlen segédlet Csontosi Jánosnak *A bécsi udvari könyvtár hazai vonatkozású kéziratai* címen összeállított jegyzéke.[1] Csontosi a *Tabulae codicum manuscriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum* címen 1864 és 1875 között megjelent 7 kötetes katalógust[2] vette alapul és válogatta ki belőle a magyar vonatkozású (elsősorban tartalmilag és nem provenientia szerint magyar) kéziratokat. Összeállítása 879 kézirat leírását tartalmazza a forrásban közölt sorrendben, de megadva az eredeti könyvtári jelzetet is. A közel száz éve megjelent cikk summázatát ma is magáénak érzi minden kutató, aki a bécsi kéziratok között búvárkodik: „. . . a bécsi császári könyvtár még ma is a hazai történetírásnak kimeríthetetlen kincsesbányája, hol a kéziratgyűjtemény alapos átkutatásából . . . egészen meglepő eredményeket várhatunk."[3]

A jegyzék több ritkasága közül a 8799. szám alatt leírt kézirat ugyancsak érdekesnek ígérkezett: a *Scriptores rerum Hungaricarum, item historemata, bullae pontificae litteraeque et acta publica ex mss. codicibus caesareis collecta ordine alphabetico disposita*[4] szintén kéziratjegyzék, összeállítója pedig Kollár Ádám Ferenc, a bécsi könyvtár egyik jelentős vezetője. Kollár 1718-ban született Terhován, 1772-től Bécsben könyvtári felvigyázó és udvari tanácsos, majd a könyvtár igazgatója. 1783-ban halt meg.[5] Munkásságát sokféle szempontból értékelték már, bemutatták kéziratgyűjteményét, leírták könyvtárának katalógusát is.[6] Sokat vitatott alakja volt a történetkutatásnak, főleg ami a magyar rendiség és a Habsburg-ház viszonyát illeti.[7] Kollár könyvtártudósi tevékenységét dokumentálja Lambecius katalógusának kiegészítése és sajtó alá rendezése, valamint több magyar vonatkozású ritkaság, köztük Oláh Miklós munkájának kiadása is.[8]

[1] MKsz, 1884. 157—308.

[2] A mű összesen 11 kötetben jelent meg 1864 és 1912 között Bécsben Gerold—Tempsky—Hoelder kiadóknál.

[3] CSONTOSI i. m. 159.

[4] CSONTOSI i. m. 264.

[5] GYURIKOVICS György: *Kereszténvi Kollár Ádám élete, munkája és kéziratgyűjteménye.* TudGyűjt, 1823. X. 3—26. — Kollár rövid életrajza: KOSÁRY Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980. 292 l.

[6] *Catalogus praestantissimorum librorum nec non rarissimorum manuscriptorum bibliothecae Kollarianae.* [Bécs], 1783.

[7] CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám.* Pannonhalma, 1936. 328 l. (A pannonhalmi főiskola könyvei 5.) — DÜMMERTH Dezső: *Történetkutatás és nyelvkérdés a magyar—Habsburg viszony tükrében. Kollár Ádám működése.* FK, 1966. 391—413. Vitája ugyanott 1967-ben.

[8] LAMBECIUS Petrus: *Commentariorum de augustissima Bibliotheca Caesarea Vindobonensi liber 1—8.* Ed. altera opera et studio Adami Francisci Kollarii. Vindoboniae 1766—1782. 1—8. köt. — OLÁH, Nicolaus: Hungaria et Atila. Ed. Adamus Franciscus Kollarius. Lib. 1—2. Vindobonae ,1763. — Kollár szövegközlő tevékenységéről l. KOSÁRY i. m. 573 l.

A bécsi Nemzeti Könyvtár kézirattárában Cod. 8799 jelzet alatt található kézirat behatóbb tanulmányozása azért is érdekes, mert arról tanúskodik, hogy Kollár milyen mélységekig ismerte és tárta fel a gyűjtemény magyar vonatkozású anyagát. A jegyzék három részből áll (az azt tartalmazó füzet minden második lapja üresen maradt, hogy az esetleges későbbi betoldásoknak helye legyen). Az első rész a szerzőkhöz köthető kéziratokat tartalmazza betűrendben, összesen 76 leírást sorol fel. A két külön címmel ellátott rész *Historemata* és *Bullae, diplomata, epistolae et Acta Publica* címen kronologikus rendben írja le a gyűjtemény szám szerint is nagyobb részét. A leírás végén minden esetben megtaláljuk a mű raktári jelzetét is, ami ugyan már megváltozott, de a könyvtár betűrendes katalógusában visszakeresve Kollár címeit, rövid idő alatt sikerül az általa leírt kéziratokat azonosítani. A Kollár-féle kéziratkatalógus anyaga természetesen sok helyen egyezik Csontosi közlésével, azonban van néhány olyan mű, amelyre Csontosi nem figyelt fel. Feltárásuk elsősorban annak köszönhető, hogy Kollár a gyűjteményes kötetek minden kolligátumát külön és részletesen leírta és a levélszámot is közölte. (Teljes kötet esetén nem ad tartalmi megjelölést.) Dolgozatunkban csillaggal jelöljük meg azokat a tételeket, amelyek Csontosi jegyzékében nem szerepelnek, tehát különleges érdeklődésre tarthatnak számot. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy 1933-ban az ún. velencei egyezmény alapján 37 értékes bécsi kézirat került az Országos Széchényi Könyvtár tulajdonába. (Az átadott művek felsorolását l. Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályainak állapotáról az 1931—1933. évben. MKszle, 1932/34. 103—121.) Ezek a kéziratok a mostani közlésben még mint a bécsi állomány tagjai szerepelnek.

A kéziratkatalógus közreadásával az a célunk, hogy az Österreichische Nationalbibliothek magyar vonatkozású kézirataira ismételten ráirányítsuk a figyelmet és egyben könyvtártörténeti értékű segédeszközt is nyújtsunk a kutatóknak.

Scriptores Rerum Vngaricarum, Item Historemata, Bullae Pontificae Literaque et Acta Publica ex MSS. Codicibus Caesareis collecta.

Balasfy (Thomae) Episcopi Bosnensis, Historia vitae Nicolai Istvanffii, item carmina in laudem eiusdem. Hist. Prof. cod. 462.
Belleardi (Comitis Alexandri) Historia Belli ab Imp. Leopoldo cum Turcis gesti. Hist. Prof. Cod. 455.
Bonfini (Antonii) Praefatio bene longa quam Philostrato suo a se in lingvam Latinam verso praemisit. Hist. Prof. cod. 66.
Brognoli (Benedicti) epistola ad Philippum Callimachum, in qva dolet, de in fortunio, quod incendio consumptis eius rebus simul Historia vitae Regis Ladislai perierit, qvam mirfice laudat. Venetiis XVII. Kal. Octob. 1488. Hist. Eccles. Cod. 75. fol. 264.
Bruti (Michaelis) Rerum Vngaricarum libri tres, sed, qvod dolendem initio et fine mutili. Hist. Prof. cod. 92.

Callimachi (Philippi) De rebus gestis á Vladislao Poloniae et Vngariae Rege. Hist. Eccles. cod. 75. fol. 266. p. 2.
Ejusdem Vita Attilae, cui premittuntur carmina protreptica Ambriaci Poetae cum praefatione. Codex anno 1501. et ac cum praefatione. Codex anno 1561. scriptus. Hist. Eccles. 75. fol. 239. ipsum autem opus incipit. fol. 245.
Ejusdem idem Opus alia manuscriptum sine carminibus et praefatione Qvincti Aemiliani Cimbrici exstat eodem codice fol. 323.
Candidi (M. Pantaleonis) Ipsensis Austrii, Ministri Bipontini, carmen in expeditionem Maximiliani II. Imp. contra Turcas susceptam anno 1566. Hist. Prof. cod. 430. fol. 127.*
Chronicon Rerum Vngaricarum anno 1358. scriptum, variis inauratis picturis exornatum et Ludovico I. Regi. Vng. inscriptum. Hist. Prof. cod. 214.

Chronicon Rhythmicum rerum Vngar. ab eorum ortu usque ad Salamonem Regem, auctore non designato. Dicatum est Ludovico I. Regi. Vngar. Cod. Saeculi XIV. (V. Hist. Eccl. 78.)
Corvini (Aeliae) Poëma heroicum, qvo Joannis Huniadis, Matthiae Regis patris res bellicae celebrantur. Inscribitur Rudolpho II. Imp. Hist. Prof. Cod. 772.

Elisabethae (Sanctae) Landgraviae Thuringiae. Cod. memb. in fol. maximo Sec. XV. Hist. Eccles. cod. I. fol. 243. pag. 2. Vide Thuringi.*

Ferdinandus I. Imp. et Rex Vngaricae. Anonymi Scriptoris Ferdinandi I. Imp. eiusque conjugis Annae liberorum rhythmis acrostichis germanicis enumeratio et descriptio. Cod. Hist. Prof. 914. in 4.*
Item: anonymi rhythmi germanici in natalia et laudem filiorum Ferdinandi I. Rom. Regis et Annae Hungariae Reginae eius conjugis. anno 1554. Cod. Hist. Prof. 817.

Grundelii (Joannis) scepusiensis Historia de se ipso phantastica, ridicula et nugatoria. Cod. Hist. Prof. 687. in 4.

Hvvz (Georgii) Rascinyni, Peregrinatis Hierosolymitana postquam anno 1532 à Turcis captus Constantinopolim atque inde in Aegyptum abductus fuit. Cod. Hist. Eccles. 44. in fol.*

Janiczii (Joannis) electi episcopi Tininiensis Oratio Panegyrica in Ferdinandum II. anno 1630. Kal. Januar. scripta. Cod. Hist. Prof. 1003.*
Illicini (Petri) J. C. Canonici Strigoniensis Oratio ad Vngaros, qvos contra Turcam incitat. Cod. Hist. Prof. 703. fol. 43. in 4.
Ejusdem ad Maximilianum Paranesis de Romani Imperii alieqvendi retinendique rationibus carmine hexametro. Cod. Hist. Prof. 703. in 4.
Ejusdem ad Maximilianum Flebilis Hungaria carmine hexametro. Cod. Hist. Prof. 703. (vel 702) fol. 26. in 4.
Ejusdem in laudem Hungariae Hendecasyllabi. Cod. Hist. Prof. 703. fol. 37. in 4.
Johanna Regina Neapolis. Adversaria qvandam Historica de eadem regina. Hist. Prof. 604. in fol.

Keza (Simonis de) clerici Chronicon Vngariae a gentis exordio usque ad Annum 1342. ad. Regem Ladislaum. III. scriptum. Cod. Hist. Prof. 503.

Ladislaus (Sanctus) Rex Vng. Legenda de S. Ladislao Rege Vngariae. Cod. memb. in fol. max. Hist. Eccles. 1. fol. 237. fol. 4. seculi XV.*
Lambecii (Petri) Itinerarium Budense Bibliotheca Corvinianae causa. Cod. seu fasciculus Hist. Prof. 739.
Lazii (Wolfgangi) Rerum Vngaricarum historia libris in qvatuor comprehensa, seu Rerum Pannonicarum, qvas ab obitu Joannis Vajvodae Ferdinandus I. in Vngariae regno preclare gessit. Cod. Hist. Prof. 78. in fol.
Ejusdem idem Opus, continetque res gestas ab anno 1539. usque ad annum 1552. Cod. Hist. Prof. 157. in fol.
Ejusdem Regni Hungariae Archeologiae libri tres, in qvibus non solum oppida locaque vetustiora, quae florentibus Romanorum rebus posita fuerant, enarrantur, verum etiam tractus terrae, et montes, valles, flumina paludes gentiumque in id qvondam regnum immigrationes historica fide recensentur. Cod. Hist. Prof. 216. in f. Est fragmentum, librum primum dumtaxat complectens. Item: Fragmentum alterum Libri II. eiusdem Archeologiae Cod. Hist. Prof. 121. in fol.*
Ejusdem Descriptio Daciae siue Transilvaniae. Cod. Hist. Prof. 216. fol. 28. in fol.
Ejusdem Descriptionis Transilvaniae fragmentum in qvo est Cap. 1. et pars. capitis 11. et finis capitis VII. Cod. Hist. Prof. 158. in f.
Ejusdem Rerum Austriacarum Decadis Qvintae Liber I. qvi Ferdinandi Caesaris res gestas pro regno Vngariae, cuius haereditatem adierat complectitur ab obsidione praecipuae Viennensi qva a Solymanno anno 1529 pressa fuerat. Item eiusdem decadis Liber 11. — X. Cod. Hist. Prof. 223. a fol. 94.
Item eiusdem Historiae Decadis VI. liber I—X. eodem codice fol. 207.
Ejusdem Adversaria Historicae Austriacae Daciae seu Transilvanicae Descriptionem complectentia. Cod. Hist. Prof. 156.
Ejusdem Oratio in funere Ferdinandi. Imp. Cod. Hist. Prof. 91. fol. 50. et Hist. Prof. cod. 168. in fol.*

Locarni (Jacobi Antonii) Ode Italica, Maximiliano II. dicata, in qva series liberorum nativitatis Ferdinandi I. et Anna coniugium describitur. Cod. Hist. Prof. 1019.*
Ludovicus I. Rex Hung. Historia Neapolitana, qvae incipit circa an 1343. et pertingit itaque ad 1350. qvo idem Rex Adversam in deditionem accepsit. Hist. Prof. 615. Item: Adversarici qvaedam Historica de Joanna Regina Neapolis. Hist. Prof. cod. 604. fol.*

Matthiae Corvini Regis Hung. Res gesta ab anonymo conscriptae ab anno 1458—1490. cui praefigitur inter genealogica eiusdem Regis a Philippo Scaligero Veronensi deducta. Hist. Prof. 219 et. 314. idem codes semel atque iterum per errorem recensitus.*
Matthiae II. Reg. H. Res gestae sive Continuatio Historicae regni Vngaricae ab an. 1607—1618. Hist. Prof. cod. 221.
Maximilianus II. Imp. Litania pro eodem ut Archiduce adhuc contra Turcas moturo. Hist. Prof. 327. fol. 66.*

Nidermayr (Georgii) Historia Turcica, ad an. 1691. perducta. Hist. Prof. cod. 1008. in 4.*

Olahi (Nicolai) chorographica Vngariae Descriptio. Hist. Prof. cod. 217.*
Ottendorfii (Henrici) Itinerarium, hoc titulo: Der Weeg von Ofen auf Griechisch Weissenburg, der alda gelegenen Palanken und derselben ganzen Gegend an 1663. Hist. Prof. 472.

P. Notarii Belae Regis. Hist. Prof. 671.
Portneri (Joan Alberti) Latina Oratio gratulatoria ad D. Leopoldum post domitos Vngariae rebellis. Hist. Prof. 401. in fol.

Ranzani (Petri) episcopi Lucerini, Titulus editionis Epitomes Hist. Prof. 186. fol. 16.
Rubesics (Stanislai) Libellus Patronorum et publicorum insignianum regnorum et familiarum etc. Hist. Prof. 521.*
Rudolphi II. Res gestae ab anno 1575 usque ad 1606. Hist. Prof. cod. 220.
Item: Anonymi Historia bellorum in Vngaria gestorum imperante Rudolpho II. bona fide et praefert inscriptio conscripta et in capita XXXIII. digesta accedunt ad finem nonnulla Acta Publica. Hist. Prof. cod. 214.
Rimaszombathi (Stephani) epithalamium in nuptiis Josephi I. Hung. Regis. Philologicus 27.*
Rosenberg (Nicolai de) Poloni, de situ moribus et diversitate Scythiarum gentium. Hist. Prof. 827.

Sagitz (Joannis) de Haimburg, Descriptio inmanitatis a Turcis in Christianos exercitae item incendium turris et acris Budensis an 1551. Casu exortum, Hist. Prof. 468. in f.*
Sambuci (Joannis) Adversaria Historica tumultuario calamo conscripta a die 18. Julii 1568. usque ad 26. Octobris 1569 qvantum colligi potest. Hist. Prof. 191. fol. 1. et fragmentum eorum fol. 37.
Ejusdem Judicium de Historia Vlloae de Ferdinando I. ad Maximil. II. Hist. Prof. 191. fol. 32.
Ejusdem Genealogicae D. Annae, Aviae Caesaris Maximiliani II. succinta narratio. Hist. Prof. 191. fol. 25.

Ejusdem Genesis filiorum serenissimi Regis Ferdinandi I. ex Anna Regina natorum. Hist. Prof. 191. fol. 23.
Ejusdem Caesares Austrii et Reges Vngaricae ad Maximilian. II. epigrammatibus comprehensi. Hist. Prof. 688.
Ejusdem Epigrammata X. in laudem totidem partim Imperatorum partim Archiducem Austriae. Hist. Prof. Cod. 46. sub fin.
Ejusdem antiquitatum et librorum Inventarium et aestinatio Germanice. Hist. Prof. 191. fol. 45.
Societas Jesu. Brevis qvaedam collegiorum qvae Societati Jesu circa annum 1555. erigebantur descriptio. Hist. Eccles. 33. fol. 18.*
Item: Catalogus Religiosorum Societatis Jesu, qvi in Provinciae Austriae vivebant mense Aprili an 1633. Hist. Prof. 623.*
Stephani (Sancti) Vngariae Regis vitae historia in lectiones divisa, sive Legenda. Hist. Eccles. I. fol. 272. p. 2. et Cod. Theol. 529. fol. 75. p. 2.*
Strigoniensium Archiepisc. Catalog. usque ad 1563 vide Bonfini editionem anni 1158. in fin. Caes. LXIV. B. 4. vel 5.

Thuringi (Theodorici de Appoldia.) Vita et miracula S. Elisabethae Andreae Vngariae Regis filiae, Ludovici Pii Thuringiae et Hassiae Landgravii uxoris. Hist. Eccles. 86. seculi 15.
Ejusdem Sanctae miracula et vita, diversa ab ea, qvam scripsit Theodoricus de Appoldia. Hist. Eccles. 92. fol. 234.

Vaciensis episcopatus. Informatio de statu episcopatus Vaciensis in Pannonia anno 1675 conscripta. Hist. Eccles. cod. 72.
Verzeichnūs und ungeferlicher Überschlag welchermassen unter Erzherzogen Maximilian zu Oesterreich de Gebaw der Ärzgebürge in Ungarn und Beheimb gefördert werden sollen. Hist. Prof. 296. fol. 666.*
Vngaria. Brevis descriptio Officiorum et Magistratum Regni Vngariae cum solite iudiciario processu. Hist. Prof. cod. 222. f. 123.
Item: Catalogus Comitatuum, Civitatum Regiarum et montanarum Salis et auri fodinarum Hungariae et Transilvaniae, nec non Archiepiscopatuum et Episcopatuum Hungariae, Sclavoniae, Croatiae et Dalmatiae, etc. anno 1574. conscriptur. Hist. Eccles. 724.*
Vrsini Velii (Casparis) De Bello Pannonico libri. Hist. Prof. 155.
item: 223 et 224 Meminit eius Lazius in praefatione, in Cod. Hist. Prof. 78. in fol.

Windek (Eberhardi de) Catalogus Principum et Regum, qvi in Vngariae rerum potesti sunt ab Attila usque ad Sigismundum. Hist. Prof. 563. f.
Windek (Eberhardi de) Narratio mortis Alberti, qvae contigit in Langendorff lunae ante Crispins et Crispiniani an 1439. Hist. Prof. cod. 563.
Ejusdem Coronatio Alberti, Sigismundi Imp. generi in regem Bohemiae 1438. Hist. Prof. Cod. 563.
Wladislaus II. Rex Vngar Genealogia illustrium familiarum D'Albret, Foix et Candalles incipiens à Bernardo Domino D'Albret usque ad Claudiam primogenitam filiam et heraedem Ludovici Galliae Regis, qvae nupsit Francisco Valesio Regi Galliae. Hist. Prof. 601. Sec. 16.*
Wolphi (Adami) e Nagy Répen, ad. D. Matthiam II. dum anno 1608 XXII. Octob. Vienna Posonium pro coronatione descenderet carmina varia. Hist. Prof. 952.

Zredna (Joannis de) olim Pronotarii Cancellariae Regis Vngaricae Epistolae, nomine Joannis Hunyadis Gubernatoris ad diversos scripta et a Paulo de Iwanich collectae. Hist. Prof. 531.
Zrini (Nicolai et Petri) Carmen Heroicum Lingua Croatica scriptum a Petro Zrinio, olim Croaticae Bano etc. Nicolaus auctor est, a qvo Hungarice scriptum a Petro Croatice conversum fuit. Hist. Prof. 436.
Zrinii (Nicolai) Epitaphium. Hist. Prof. cod. 263.

Historemata

Narratio mortis Alberti Imp. et Vng. R. qvae contigit in Langendorff lunae ante Crispini et Crispiniani 1439. Hist. Prof. 563. in fol. Vide: Windek.	1439.
Fragmentum rerum gestarum in Vngariae aestate anni 1556. auct. Wolfg. Lazius. Hist. Prof. 157.	1556.
Epitome expugnationis Szigethi factae 1566. Septemb. 7. Cod. Philolog. 79. fol. 60.*	1566.
Nova excastris Seigny prope Beauluc 24. Januar. Alia ex Zagymar die 22. Febr. 1576. de rebus Polonicis. Hist. Prof. 132. fol. 136.*	1576.
Relation und Beschreibung der Niderlag die sich den 8. Octob. 1588. in Ober Ungern begeben. Hist. Prof. 293. fol. 674.*	1588.
Eigentliche Particularitet, wie und auf was Weeg die die jüngste des Bascha in Rossen Niderlag unter Sissiek den 22. Jun. diss. 1593. Jars fürgangen. Hist. Prof. cod. 298. fol. 452.*	1593. Juni.
Discursus aus Wienn von 16. Octob. 1593 die Eroberung Vesprin und Palotta betreffend. Hist. Prof. 298. fol. 189.*	1593. Octobr.
Narratio rerum in superiore Vngariae in autumno anni 1593 gestarum Auctore non expresso. Hist. Prof. 909. in 4.	1593. Octob.

Bericht wie sich die Schlacht bey Weissenburg den 3. Novemb. 1593. ungverlich verlauffen. Hist. Prof. 298. fol. 147.* 1593. Nov.

Descriptio expugnationis arcis Novigraè quae contigit die 10. Martii 1594. manu Tengnagelii exarata. Hist. Prof. 214. fol. 41. 1594. Marti.

Ephemerides Latina expeditionis contra Turcas anni 1595. ab initio inensis Julii usque ad diem 13. Octob. Hist. Prof. 758. in 4. 1595. Julii. 1.

Relation dessen, so sich zwischen den Fürsten aus Siebenbürgen und Sinan Pascha verloffen von 16. Octob. bis auf den 1. Novemb. 1595. Hist. Prof. 300. fol. 932.* 1595. Octob. 16.

Relation, was sich den 25. und 26. Octb. anno 1596. zwischen dem christlichen und Türckischen Kriegsvolck vor Erlau verlauffen aus dem Wälschen ins Teutsch transferirt. Hist. Prof. 301. fol. 167.* 1596. Octob. 25.

Bericht an die Kayserl. Mayt. der Königlichen Würden Erzherzogs Maximilian welcher massen die Schlacht bey Kerestes fürgangen am 1596. Hist. Prof. 301. fol. 144.* 1596.

Anonymi Brevis Relatio rerum in Vngaria gestarum an 1597. Sermone Italica. Hist. Prof. 754. in 4. 1597.

Discursus, was sich in ganzer Belagerung offen anno 1598. zugetragen. Hist. Prof. 303. fol. 751.* 1598.

Narratio Germanica rerum gestarum in Hungaria ducta et auspiciis Archiducis Matthiae anno 1601. Hist. Profan. 336. in fol. 1601.

Descriptio Germanica expeditionis et rerum gestarum Matthiae Archiducis in Vngarica anno 1601. usque ad die 11. Novemb. Hist. Prof. 115. 1601.

Narratio Germanica rerum ab Archiduce Matthia in Vngaria gestarum. Hist. Prof. 114. 1601.

Narratio eorum, qvae sub ductu et auspiciis Archiducis Matthiae a die 24. Julii usque ad diem 24. Nov. anni 1602. gesta sunt. Hist. Prof. 335. 1602.

Anonymi Germanica descriptio et Diarium expeditionis Matthiae in Moraviam et Bohemiam á die 15. Aprilis anni 1608. quo Vienna discessit usque ad diem 26. Junii quo die Legati Caesares ad eum in castra advenere. Est fine mutita. Hist. Prof. 108 et 116.* 1608. April. 15.

Bullae, diplomata, epistolae et Acta Publica

Summi Pontificis literae ad Francorum regem datae, qvibus nunciat Tartaros fine ecclesiae invivasse. cod. Philolog. 61. fol. 78. p. 2. membran. See. 14.* 1240. f.

F. Joannis Ord. S. Francisci dicti die Planocarpini Legatio nomine Pontificis ad Tartariam. Hist. Prof. 651. memb. in 4.* 1245.

Papa regi Tartarorum. Commendat Praedicatores abse ad illum missos. Philolog. 61. f. 27. p. 2. et cod. 305. f. 40. p. 2.* 1245 f.

Ladislai IV. Reg. Hung. Privilegium Cumanis datum. bino exemplo. Hist. Prof. 330. fol. 42. 1279.

Exemplum literarum Transactionis inter Vladislaum Reg. Poloniae, Sigismundum Romanorum regem, et Vgtowdum magnum ducem Lithuaniae, praesertim de Moldavia Principatu. Dat. in Lyblyo 15. Martii. 1412. Hist. Prof. 215.* 1412. Mart. 15.

Brevis descriptio Coronationis Alberti Sigismundi. Imp. generi, in regem Bohemiae 1438. in die Petri et Pauli. Hist. Prof. 563. Autor est Eberhardus de Windek, qvo Sigismundus est usus familiariter vide Windeck. 1438.

Ladislai Posthumi liberae, quibus Georgii de Puecheim possessionem Zylnigdoff vocatam in Soproniensi comitate existenz asolutione Lueri Camerae et omnium taxarum eximit. Dat. Viennae in profesto Mariae Magdalenae 1455. Hist. Prof. 394. fol. 25. et 129. fol. 17.* 1455.

Casimiri Poloniae Regis literae Germanicae deffidationis ad Matthiam Corvinum, eo qvod imuste [?] regnum Vngariae occupaverit sibi juro propinqvitatis debitum. Dat. Cracoviae anno 1471. Hist. Prof. 234. fol. 26. Principio Chronici Austriaci. 1471.

Tabula pacis initae inter Casimirum Poloniae et Matthiam Vngaricae Reges Sermone Latino, sed pluribus in locis hiatus. Hist. Prof. 234. fol. 26. Principio chronici Austriaci. 1474.

Georgii Praepositi Qvinqueecclesiensis ad Autistitem qvendam de Pace, inter Poloniae et Vngariae Reges conciliata. Dat. Kesmark die Lunae ante privicum. 1474. Hist. Prof. 234. fol. 26. Principio chronici Austriaci. 1474.

Muhamedi Turcarum Imp. Denunciatio belli adversus Maximilianum Burgundiae Ducem, data, ut inscribitur, 1475. Hist. Prof. 491. fol. 14. 1475.

Friderici III. Imp. literae ad Bohemiae ordines de coronatione Ladislai Poloni in Regem Bohemiae. data Romae 19. Sept. 1477. Hist. Prof. 327.* 1477.

Ejusdem ad vniversos et singulos regni Bohemiae et Moraviae subditos, Matthiae Vngariae et Bohemiae Regi obedientes, eiusdem argumenti. Dat. Romae apud S. Petrum VIII. Kal. Octob. 1477. Hist. Prof. 327. fol. 2.* 1477.

Ejusdem litera ad universos et singulos regni Bohemiae et Marchionatus Moraviae subditos Matthiae Vngariae et Bohemiae Regi non obdientes de eadem re. Hist. Prof. 327. fol. 2. verso.* 1477.

Sixti Episcopi Frisingensis literarum et cerptum ad Georgium de Tschernemel de rebus Turcicis et Vngaricis. Martis post Matthiae 1478. de impressione Turcarum in Carniolam. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1478.

Rationarium regni Vngariae duorum an novum nempe ab ultima die Januarii anni 1494. usque ad ultimam diem 1495. Hist. Prof. 487. idest. 487. 1494.

Vladislai II. Literae securitatis Gertrudi viduae qvondam Magnifici Ulrici Weispriacher data. Budae feria IV. ante Dominicam Reminiscere. 1506. Hist. Prof. 198. fol. 128. p. 2. 1506.

Mandatum Procuratorium Latinum Friderici Piesthen Consulis Wiennensis in personam Martini Capini. Septeme astrensis etc. an 1506. die 16. Februar. Hist. Prof. 198. fol. 127. 1506.

Joannis Cuspiniani Praefecti Viennensis Congressus ac celeberrimi conventus Caesaris Maximiliani ac trium Regum Vngariae Bohem. et Poloniae. 1515. facti Vngariae Bohem. et Poloniae 1515. facti brevis Descriptio. Hist. Prof. 476. Est fine mutila. Integra habetur in operibus Cuspiniani Im. I. p. 495. edit. Francof. anni 1601. Vide *Cuspinianus* in Cathalog alphabet. Item: Hist. Prof. 476 et 1010. 1515.

Khundorffer (Nicolai) Libellus supplex Latinus ad Regiam Majestatem ut dignetur Paullo de Warda Praepositi S. Sigismundi mandate ut sibi salvat tria millia et centum florenos quos illi eius frater Pausaben Khundorff mutuos dedit. Hist. Prof. 198. fol. 21. 1519.

Ludovici II. Vng. Regis Literae Latinae pro Helena Martini Sibenburgeri vidua intercedentes apud Ferdinandum etc. Pragae. 10. decemb. 1522. Hist. Prof. 329. fol. 23. manu Tengnagelii scripto. 1522. Dec. 10.

Sigismundi de Dietrichstein literae ad Gabrielem. Salamanca. 24. Febr. 1524. de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1524. Febr. 24.

Joannis Vngnadii excerptum epistolae ad Gabrielem Salamanca de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1524.

Excerptum epistolae Cremseeri ad Comitem Gabrielem de Ortenburg. 25. Aug. 1525. de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1525. Aug. 25.

Excerptum epistolae Leonardi ab Harrach ad Comitem Gabrielem de Ortenburg Olomucio 14. Junii. 1527. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1527. Junii. 14.

Excerptum epistolae Comitis Gabrielis de Ortenburg ad Cremseerum, consilium de tollendo Vajvoda continentes, ubi adnotatur Cancellario Vajvodae nomen fuisse Werboeczius. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1527.

Transilvanicarum rerum summa capita ex superioribus scriptis in unum contracta. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1527.

Quaestiones et responsiones qvadam Germanicae de statu et viribus Turcarum cum anno 1529. Viennam obsidione cingere vellent. Subnectitur fragmentum Diarii eiusdem obsidionis a die primo Octob. usque ad 12. Hist. Prof. 108. fol. 28. et cod. Hist. Prof. 116.* 1529.

Excerptum epistolae Marci Beck ad Comitem Gabrielem de Ortenburg. 9. Decemb. 1531. de rebus Turcicis et Vngaricis. Hist. Prof. 215. fol. 39.* 1531.

Acta Tergestina occasione controversiarum, qua inter moniales O. S. B. in monasterio della Cella propter norae Abbatissae electionem orta fuit. 1555. mense Octobri. Hist. Prof. 226. fol. 84.* 1555.

Habersagkh (Joannis) Descriptio coronationis Maximiliani Imp. in Regem Hung. Posonii. 8. Septemb. 1563. Hist. Prof. 69. et 70. habetur enim bino exemplo. 1563. Septemb. 8.

Wolfgangi Lazii Descriptio coronationis Maximiliani in Reg. Hung. an 1563. Hist. Prof. 206. in fol. Existat libro 8. Decadis VI. Rer. Austriacarum Lazii. 1563. Septemb. 8.

Descriptio Coronationis Vngaricae Imp. Maximiliani 1563. Sept. 8. Hist. Prof. 213. 1563. Septemb. 8.

Dissertatio anonymi et consilium de ratione Belli adversus Turcas gerendi. Hist. Prof. 215. fol. 58. Extat etiam in codice 222. fol. 146. 1566.

Rationes muneris honorarii allati Constantinopolim per Gaspardum de Minquitz et Eduardum Provisionati 15. Marti 1569. Hist. Prof. 491. f. 29. 1569. Martii. 15.

Descriptio Coronationis Rudolphi Archiducis Austriae in Regem Vngariae. Posonii die 25. Septemb. 1572. Hist. Prof. 213. f. 13. 1572. Sept. 25.

Oratio Legati Turcici habita ad Polonos Warsowiae congregatos 11. Septemb. 1574. Hist. Prof. 525. f. 59. item Hist. Prof. 132. f. 256. et 133. f. 66.* 1574. Septemb. 11.

Senatus et Ordinum regni Polonicae Litterae ad Principem Transilvaniae datae Varsaviae in Conventu electionis. 19. Decemb. 1575. Hist. Prof. 132. f. 102. p. 2.* 1575. Decemb. 19.

Publicatio Palatini Transilvaniae in Regem Poloniae data die S. Thomae 1575. Germanice et confoederatio eiusdem factionis. Hist. Prof. 132. fol. 119. p. 2.* 1575. Decemb. 21.

Stephanus Bathorii ad suae factionis ordines Polonicos litterae ex Alba Julia 10. Januar. 1575. Hist. Prof. 132. fol. 53. p. 2.* 1576. Januar 10.

Exemplum literarum Bascha Budensis ad Imperatorem 12. Januar. 1576. lingua Vngarica datarum, qvibus Caesarem hortatur, ut a Poloniae regno abstineat, et absistat. Hist. Prof. 132. fol. 134.* 1576. Januar 12.

Litterae Wajwodae ad Ordines Poloniae suae factionis datae in Vrbe Megyes. 1. Februar 1576. Hist. Prof. 132. f. 138. p. 2.* 1575. Februar 1.

Factionis Bathorianae litterae ad S. C. M. ex Andreavio 2. Febr. 1576. Hist. Prof. 132. fol. 116.* 1576. Febr. 2.

Francisci Pesthii litterarum summa ad Christophorum a Teuffenbach de publicatione Wayvodae in regem Poloniae in Megyes facta die 8. Februar. 1576. qvo die litterae scriptae sunt. Hist. Prof. 132. fol. 139. p. 2.* 1576. Febr. 8.

Exemplum litterarum Palatini Cracoviensis Petri Zborowsky Capitanei factiones Bathorianae ad S. C. M. Datae Cracoviae 19. Februar 1576. Hist. Prof. 132. fol. 117.* 1576. Febr. 19.

Responsiones ad Bathorium remittendae informatio a Kovskio Starosta, qvem Referendarium vocant, conscripta initio mensis Februarii. 1576. Hist. Prof. 132. fol. 26. item fol. 76.* 1576. Febr.

Oratio Transilvani ad Ordines Poloniae a Georgio Blandrata Legato habita. Hist. Prof. 132. fol. 79.* 1576. Dec. 25.

Litterae Amurathis Imp. Turcarum ad Waywodam Transilvaniae quibus eum ad Capessendum Poloniae regnum armat [?]. Datae Constantinopoli. 28. Decembris anno Hegirae 963. Hist. Prof. 132. fol. 138.* 1576. Dec. 28.

Hugonis Blotii Miscellanea Rerum Polonicarum. Hist. Prof. 132. et 133.* 1576

Oratio qva Carolus à Zeltin compellavit Vngaros ab Hugone Blotio conscripta. Hist. Prof. 119. fol. 62. 1576. f.

Articuli Imp. Turcarum ad Bathorium missi ut in eos iuret. Hist. Prof. 132. f. 116.* 1576.

Protestatio Bathorii ante coronationem et in ipsa coronatione. Hist. Prof. 132. f. 195.* 1576.

Numerus eorum, qvi cum suis familiaribus obviam viverunt Bathorio. Hist. Prof. 132. f. 193.* 1576.

Litterae Mehemetis Paschae ad S. C. M. penultima Januarii 1576. Constantinopoli datae de Electione Bathorii in Regem Poloniae et turbis a Balaschii Janos excitatis. Hist. Prof. 132. f. 149.* 1576. Januar. pen.

Itinerarium Salamonis Schweiker Sulzensis Würtembergici anno aetatis 26. Concionatoris Aulici Legati Caesarei Domini Joachimi a Sinzendorff ad Imp. Turcarum anno 1577. Hist. Prof. 226. fol. 73.* 1577.

H. Kevenhülleri Baronis epistola Germanica ad Archiducem Matthiam, qve ipsi significat rumores, qvi de eo sparguntur ac si Religionis mutandae causa Belgii administrationem suscepisset, qvod sibi qvi eius educator fuerit, summo esset de decori, petit, ut sibi rescribat, ad hoc, ut 1578. Januar. 6.

huiusmodi rumores suo scripto magis reprimere possit. Madrito, Die Turcum regum 1578. Hist. Prof. CCCXVII. fol. 34.*

Richardi Streinii ad Archiducem Matthiam litterae, gaudet excusationes a se allates Archiducem benigne interpretatum esse ac optat, ut qvamprimum se ex Belgico Labyrintho explicet et ad res Vngaricas, qvasi fatali suo nomine inflaurandas redeat. Freydegg. 15. Julii. 1581. Hist. Prof. CCCXVI. fol. 546.* 1581. Julii. 15.

Articuli in Comitiis Posoniensibus anno 1582. die 15. Januar. Regnicolis propositi. Hist. Prof. 287. fol. 188.

Regestrum Litterarum per Tiburtium Hummelreich S. C. Regiaque M. Secretarium Hungaricum, diversis temporibus, vacante Cancellariatu, secreto sigillo sigillatarum. anno 1586. die 29. Septemb. etc. Hist. Prof. 944. 1586. Septemb. 29. et Octob. 18.

Exemplum literarum Imp. Turcarum ad Sigismundum Regem Poloniae datarum [?] qvibus ad literas per Joannem Samogitium allatas de electione sua in regem Poloniae respondet, gratulatur, et pacem se servaturum pollicetur. Datae Constantinopoli ineunte Febr. an. Hegir. 996. Hist. Prof. 134. fol. 7.* 1588. Febr.

Exemplum litterarum Sigismundi III. electi Regis Polonicae ad Imp. Turcarum qvibus per Joannem Zamoisckium Secretarium suum electionem suam in Regem Poloniae significat. Datae Dantisci. 18. octob. 1587. Hist. Prof. 134. fol. 8.* 1587. Octob. 18.

Litterae ab anonymo ad anonymum Constantinopoli scriptae de adventu regis Poloniae Legati ad Portam, et qvae ibi agat. Hist. Prof. 134. fol. 8. p. 2.* 1587.

Kurtze Verzeichnus, was die Kay: Maytt. den Hungarischen Ständen auf jetzigen Landtag zu Presburg (so sich den 6. April 1589. iahrs angefangen) proponirt und begert haben. Hist. Prof. 293. fol. 162.* 1589. April 6.

Thomae Erdődi Comitis et Bani litterae ad Serenissimum Archiducem Ernestum de gestis contra Turcas. Dat. Zamobor 7. Septemb. 1590. Hist. Prof. 295. fol. 563.* 1590. Septb. 7.

Regestrum litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditarum etc. 1590. Septemb.

Regestrum litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditarum etc. 1591. April. etc.

Verzaichnuss der Vrsachen und was gestalt der Peter Wayvoda in der Moldau sich heraus begeben, und wie er das Land hinter sich verlassen und verordnet hat. Hist. Prof. 296. fol. 217.* 1591. f.

Regestrum Litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditar. etc. 1592. Jan. et Mai.

Hasani Bosniae Praefecti seu Pascha literae ad Franciscum Nadasdi Rom. Imp. Consiliarium, Latinae ex Rascica lingva factae, qvibus significat se in cumpum [?] Turopoliensen. venisse eius conveniendi caussa sed cum eum ibi non invenerit, sperare se alia occasione id eommode facturum; excusat insuper, qvod homines sui nonnullos captivos abduxerint vix ad haustum vnifacientes. Dat. 3. Octob. 1592. Hist. Prof. 297. fol. 218.* 1592. Octob. 3.

Copia Schreibens aus Ofen an Hernn Grafen von Hardegg de dato 15. Februar 1594. Hist. Prof. 299. fol. 304.* 1594. Febr. 15.

Vrsachen warum die garnison zu Pápa capituliren müssen. in Septemb. 1594. Hist. Prof. 299. fol. 595.* 1594. Septemb.

Lettera del Principe di Transilvania Sigismundo Battori delli 22. Novembre 1594. scritta al P. Alfonso Carillo. Hist. Prof. 299. fol. 123.* 1594. Novemb. 22.

Copia Schreibens Hernn Ferdinand Sammaria, und Herrn Georg Andre Freyherrn von Fünfkirchen an Herrn Grafen von Hardegg. Hist. Prof. 299. fol. 904. p. 2.* 1594.

Relazione del suscesso del tradimento d' alcuni principali di Transilvania centro il Principe Sigismundo in Battori. Hist. Prof. 299. fol. 3.* 1594.

Des Grafen von Hardeg, Ferdinand Joan. Zin von Zinberg etc. in der Vestung Raab gewesenen Obersten an Ihre Dht. [?] Erzherzogen Matthias gethanes Schreiben wegen aufgebung derselben Vestung. Hist. Prof. 299. f. 268.* 1594.

Extract aus den Bedencken warum anno 1594 mit den Türcken kein Fridstädt zu treffe seye. Hist. Prof. 299. f. 37.* 1594.

Sommario di gli articoli di confoedezione accordati fra sua Caesare Msta et il Prencipe di Transilvania nel Genaro 1595. Hist. Prof. 300. f. 112.* 1595. Januar.

Verzeichnis der Personen und nahmen vom Haub- und Weyda so den 25. Februarii 1595 von dem Ungarischen Landristern in notam perpetuae in fidelitatis erkennt seind, und ihnen abgeschlagen worden. Hist. Prof. 300. fol. 192.* 1595. Febr. 25.

Resolution und Urtheil über die Raaber und Páper Kriegsbefelchshaber publicata Viennae 1593. Maji. 23. Hist. Prof. 300. fol. 406.* 1595. Maji. 23.

Conditiones, qvibus petunt Serenissimus Princeps et Ordines Transilvaniae per Spectabilem ac Magnificum Dominum Stephanum Bochkay legatum ad S. C. M. foedus contra Turcas transigi. Hist. Prof. 300. fol. 108.* 1595.

Der Röm. Kays: Mytt Anklag wider den Grafen Ferdinand von Hardegg und seine untergebene die Aufgebung der Vestung Raab betreffend. Hist. Prof. 300. fol. 63.* 1595.

Endurtheil und Begnädigung die Vestung Raab betreffend. Hist. Prof. 300. fol. 524.* 1595.

Herrn Johann Antoni Zyn, Rudolphen von Greyss etc. Verantwortung aus der Röm. Kays. Mytt. Anklag die aufgebung der Vestung Raab betreffend. Hist. Prof. 300. fol. 194.* 1595.

Gesprach und Kurtz gerichtlicher Process contra Hardegg rhythmica. Hist. Prof. 300. fol. 200.* 1595.

Schreiben an die Rom. Kays: Mytt so der König in Polen Sigismundus die Walachey betreffend abgehen lassen 1595. Hist. Prof. 301. fol. 865.* 1595.

Vertautschtes Päbstlicher Schreiben an den König in Polen die Moldau betreffend. Hist. Prof. 301. fol. 867.* 1595.

Baronis Richardi Streinii considerationes super literis transactionis inter Vladislaum Regem Poloniae et Sigism. Imp. et Reg. Hung. an Moldavia ad Vngariam vel Poloniam pertineat? Germanice in qvibus pro Ungari concludit et multa ad Historiam Moldavicarum facientia adfert. Hist. Prof. 215. fol. 8.* 1956. Febr. 3.

Archiducis Matthiae literae ad Imp. Rudolphum, qvibus Imp. significat, Richardum Streinium casu qvodam incedisse in literas transactionis inter Vladislaum Reg. Poloniae et Sigism. Imp. et Regem Hung. qvas in Taberna Caesaria rede facere putabat. Viennae 3. Febr. 1596. Hist. Prof. 215. fol. 54.* 1596. Febr. 3.

Summarium des Landtags zu Presburg Martii 1596. beschlossen. Hist. Prof. 301. f. 809.* 1596. Mart.

Narratio Italica egressus Imperatoris Turcarum ex regia CPolitana in castra. 1596. Julii. 6. Hist. Prof. 209. 1596. Julii. 6.

Articuli Diaetae Vngaricae an 1596. statibus et Ordinibus regni Posonii propositi. Hist. Prof. 301. fol. 849.* 1596.

Archiducis Matthiae literae ad Richardum Streinium, qvibus ab eo consilium petit de rebus Transilvanicis. Dat. in Ebersdorff 4. Novemb. 1597. Hist. Prof. 215. fol. 14.* 1597. Nov. 4.

Richardi Streinii Responsum seu Consilium ab Archiduce petitum. Dat. Viennae. Hist. Prof. 215. fol. 2.*

Aliud ejusdem Streinii consilium in varia capita distinctum de eadem re missum. Viennae. 25. Nov. 1597. Hist. Prof. 215. fol. 16.* 1597. Nov. 25.

Richardi Streinii consilium Germanicum in causa cessionis Transilvaniae. Hist. Prof. 215. fol. 50.* 1597. Nov. 25.

Archiducis Matthiae literae ad Richardum Streinium, qvibus eidem gratias agit de superioribus consiliis. Dat. Polna 26. Novemb. 1597. Hist. Prof. 215. fol. 19.* 1597. Nov. 26.

Mariae Archiducis literae ad Imperatorem, qvibus ipsi occasione aduentus Roma P. Alfonsi filiam suam et negotia Principis Transilvaniae pro ceteri expeditione commendat. Dat. Graecii S. Septemb. 1597. (fortasse Cod. 215.)* 1597. Sept. 5.

Ruperti Baronis de Stozing Consilium die Obödung der gehuldigten unter Ofen ligenden Flecken und Dörffern und zu was Zeilen die selbe beschehen möchte betrefen. Hist. Prof. 215. fol. 22.* 1597.

Dissertatio Politica et Sententia Ruperti de Stozing Baronis S. C. M. Consiliari et vicarii inferiores Austriae super qvaestiones, an conducat suae Majestati Principatum Transilvaniae ab eius Principe acceptare et eius loco congruum Apanagium ad dies vitae certis condicionibus et legibus assignare. Germanice, affirmativae definiens. Hist. Prof. 215. fol. 10.* 1597.

Summarium epistolae Transilvani, qva urget commutationis proposita executionem. 28. Septemb. Hist. Prof. 215. fol. 49. p. 2.* 1597. Septb. 28.

Instructio à Cardinale Andrea Bathorio Legato suo ad Sigismundum Transilvaniae Principem data. Hist. Prof. 209. fol. 10. 1597. f.

Conditiones, qvibus Transilvaniae commutatio petitur. Hist. Prof. 215. fol. 45. vel. segg.* 1597.

Capita eorum, qvae a Legato Principis Transilvaniae Imperatori suunt propavenda. Hist. Prof. 215. f. 57.* 1597.

Rationes, qvibus Transilvaniae Princeps ad commulationem adducitur Latinae. Hist. Prof. 215. fol. 45.* 1595.

Richardi Streinii Consilium ad Archiducem Matthiam postqvam Princeps Transilvaniae pactis stare renuerat et Principatum rursus appetievat. Dat. Fredegg. 2. Septemb. 1598. Hist. Prof. 215. fol. 20.* 1598. Sept. 2.

Epistola anonymi ad anonymum Cassivia 10 Aprilis 1599. data de cessione Transilvaniae a Bathorio Cardinali Andreae facta. Hist. Prof. 491. fol. 12. 1599. April. 10.

Anonymi epistola, data 26. Aug. 1599. de Sigismundo Bathorio, qvi sub obtentu non impletarum a Caesare conditionum Transilvaniam iterum occupavit. Hist. Prof. 491. fol. 12. 1599. April. 26.

Ordinum et statuum Ducatuum Oppoliensis et Rattiberiensis literae ad Ducem Transilvaniae, in qvibus congueruntur per Legatum Christophorum Twardawium à Twardaw de invasione et iniueiis contra pacta et foedera inter reges Bohem. et Poloniae sancita, illatis à nobili Polono Stanislao Stadnitzky a Zmigrad et in Landschuth, qvi manu armata domum nobilus Ssambori Zametzky a Semeticz patris uxoris suae ocupaverat, horrea evacuando etc. Dat. e publico provinciae Conventu octava trium Regum superiori Ologlaviae celebrato. 1599. Hist. Prof. 215. fol. 32.*

Sigismundi, Königs in Polen Auffbottschreiben an den Polnischen Adel wegen des Michaels. Dat. Warschau den. 25. Maji. 1600. Hist. Prof. 305. f. 206.* 1600. Maji. 25.

Articuli, sive interrogationes factae Georgio Paradeyser Canisae Gubernatoris ob eius urbis deditionem factam 30. Octobris 1600. et Responsiones ab eodem datae. Hist. Prof. 222. fol. 105. 1600. Octob. 30.

Ausfürliche Verantwortung Herrn Georgen Paradeyser gewesten Obristen zu Canischa wegen Aufgebung selbiger Vestung. 1600. Hist. Prof. 305. fol. 609.* 1600. Octob. 30.

Verzeichnuss der Articul darauf Herr Jörg Paradeyser gewester Obrister zu Canischa wegen Aufgebung derselben Vestung den 30. Octob. 1600. im Feldlager bey St. Gothard examinirt worden. Hist. Prof. 305. fol. 556.* 1600. Octob. 30.

Clementis P. P. VIII. literae ad Archiducem Matthiam, qvibus victoriam de Turcis eidem gratulatur, et egregia eius facta magnis laudibus extollit. Romae apud S. Petrum. 22. Decemb. 1601. Hist. Prof. 222. fol. 107. 1601. Decemb. 22.

Endurthel über die Obristen und Haubtleuthen sambt andern interessirten personen, so die Habtfestung Canischa, und die Vestung Babocsa den Türcken übergeben haben. Hist. Prof. 306. f. 665.* 1601. Octob. 3.

Consiliariorum deputatorum ad Archiducem Matthiam relatio de bello Turcica proseqvendo. Data Viennae 7. Novemb. 1601. Hist. Prof. 491. 1601. Novemb. 7.

Conditiones der Friedhandlung, wie solche von dem Türcken beantwortet worden. 1601. Hist. Prof. 306. f. 591.* 1601

Sigismundi Batthorii ad Begum Gyulaiensem literae, qvibus nunciat se totum in eo esse ut blandis verbis adversarios è regno eficiat, qvi, si egredi voluerit, rogat, ut sint parati ad auxilium ferendum. Dat. Coronae. 1602. Martii. Hist. Prof. 215. fol. 28.* 1602. Mart. 9.

Sigismundi Batthorii literae ad Beglerbegum quendam, qvibus auxilia maturari petit. Dat in Civitate Brassoviensi allas Coronae die. 10. Martii. 1602. Hist. Prof. 215. fol. 27.* 1602. Mart. 10.

Stephani Chaky literae Latinae ad Mehemet Paschan, Beglerbegum, quibus significat se Tschauschio seu Nuntio ad clementissimum Dominum suum misso cum abfuerit, adesse non potuisse, nuncias se Dei auxilio et auspiciis potentissimi Imperatoris adversarios profligasse et ex regno expulisse. Dat. in Civitate Megyes. 19. Martii. 1602. Hist. Prof. 215. fol. 26.* 1602. Mart. 19.

Ejusdem literae Latinae ad Hussein Begum Sandurbegum Gyulaiensem qvibus eum de victoria exhostibus reportata centiorem facit cod. loco ex die. Hist. Prof. 215. fol. 26. p. 2.* 1602. Mart. 19.

Hieronymi Walki literae autographae ad Casparem Gropperum de Puschera, Archiducis Matthiae Sanctiorem Consiliarium, eo die in castrio expectari Archiducem Maximilianum Gravensem; in eruptione praesidii Pestiani et eiusdem recepta, pedibus conculcatum et suffocatum, Huszar Petrum, Vngarorum Praefectu et Ocasium ab hostibus Crenza Scharffenstein supremum eiusdem civitatis Pest Germanicarum et Belgicarum copiarum Praefectum. è Castris ad Budam positis 28. Octob. 1602. Hist. Prof. 222. fol. 109. 1602. Octob. 28.

Regestrum litterarum per Tiburtium Himmelreich expeditarum. Hist. Prof. 944. in 4. 1602. Sept. 16.

Iter Budense tractandae pacis causa a tertio die Februarii usque ad 25. festum S. Matthiae 1604. Hist. Prof. 491. fol. 16. et 68. 1604. Febr. 3.

Blasiorum (fortasse Balassiorum) Lippay et Németh literae ad anonymos Vngaros, qvibus se cum populo Cassioviensi contra regem insurrexisse significant et hortantur, ut eorum exemplum seqvantur. Cassoviae ultima Octob. 1604. Hist. Prof. 222. fol. 43. 1604. Octob. 30.

Capita postulatorum a Congregatione Cassoviensi. 12. Nov. 1604. Hist. Prof. 222. fol. 113. 1604. Nov. 12.

Qverelae, excusationes cum potestatione regni Vngariae, praesertim partium superiorum coram Deo et toto orbe Christiano. Hist. Prof. 222. f. 28. 1604.

Legatio Vngarorum rebellium ad regem Poloniae et regis Responsum. Hist. Prof. 222. fol. 49. 1604.

Stephani Botskay de Kis-Maria literae encyclicae, qvibus Vngaros ad Comitia, ad diem 17. Aprilis in Szerencs indicta, invitat. Dat in arce Szerencs 29. Martiis. 1605. Hist. Prof. 222. f. 55. 1605. Mart. 29.

Literae anonymi cuiusdem nobilis Vngari (fortasse Stephanni Illeshazy) ad S. C. M. qvibus veniam precatur. Data in exilio. 17. Maji. 1605. Hist. Prof. 222. f. 128. 1605. Maji. 17.

Aliae similes ad Archiducem Matthiam. ibid. fol. 129. p. 2. 1605. Maji. 17.

Francisci Forgács, episcopi Nitriensis epistola ad Archiducem Matthiam, in quo deditionis Nitriensis historiam narrat, se vero Jaurini, suae serenitatis voluntatem expectare, qvando eum ad se venire jubeat. Jaurino 21. Julii 1605. Hist. Prof. 222. fol. 45. 1605. Julii. 21.

Instructio ab Archiduce Matthiae Comissarius ad Franciscum Dersffy ablegatio data. Viennae. 27. Julii 1605. Hist. Prof. 222. fol. 95. 1605. Julii. 27.

Literae D. Napragy electi episcopi Transylvaniae et H. F. Baronis de Mersburg ad Archiducem Matthiam, qvibus significant, pacem cum Vngaris Insularis initam. Dat. Posonii, 29. Julii 1605. Hist. Prof. 222. f. 89. Vide: Ortelium redivivum P. I. p. 389. 1605. Julii. 29.

De Hungarorum rebellione et Strigonii expugnatio anno 1605. variae epistolae, ad Moguntinum caeterosque Electores, mutatis mutandis, a die 2. Aug. 1605. usque ad 15. Martii 1606. datae. Hist. Prof. 491. fol. 40. 1605. Aug. 2. 1606. Mart. 15.

Instructio secunda pro Comissariis Archiducis Matthiae ad Botskajum delegatis. Dat. Viennae. 19. Aug. 1605. Hist. Prof. 222. fol. 14. 1605. Aug. 19.

Nonnulla Scripta ad historiam Vngaricam et pacificationem. Botskaianam pertinentia, ut Instructio pro generalibus Comissariis Sigismundo Forgács de Gymes et Benedicto Pograny, ad tractandam cum Stephano Botskay concordiam designatis; Propositiones Principis; Responsa Nuncii; et Deliberationes statuum regni in Congregatione Regnicolarum 1605. Novemb. 24.

Carponae celebrata. 24. Novembris 1605.; Rationes postulatorum Caesarei Nuncii; Responsio et Deliberatio statuum regni; Replicatio Legati Caesarei ad articulos statuum die 29. Novemb. Hist. Prof. 907.

Botskaianae pacis conditiones Imperatori propositae, seu eius loco Archiduci Matthiae Vngariae Gubernatori 1605. Hist. Prof. 222. 1605.

Puncta Compositionis et Transactionis cum rebellibus Vngaris Germanice. Hist. Prof. 222. fol. 25. 1605.

Demetrii Napragy Praepositi Posoniensis Episcopi Transilvani et S. C. Regiaeque M. Consiliarii nomine Ordinum et Statuum Regni Vngariae in adventum ad Comitia Posoniensa Serenissimi Principis Maximiliani Ernesti Gratulatio. Hist. Prof. 222. fol. 91. 1605.

Formula, qva Legati Caesarei pacem seu Reconciliationem inter Stephanum Botskay eiusque assedas Vngaros, 23. mensis Junii 1606. initam et subscriptam spondent a S. C. M. ratam habitum iri. Vien. 25. Sept. 1606. Hist. Prof. 222. fol. 23. 1606. Septemb. 25.

Formula, Vngariae Statibus sub finem Comitiorum gratias agendi Austriacis Principibus consecta. Hist. Prof. 222. f. 121. 1606.

Capita Rerum, qvas à S. C. M. Princeps Transilvaniae Sigismundus per Pancratium Sennei humillima petitione impetrare cepit Germanice. Subscripsit Nicolaus Bogáthi a serenissimo Sigismundo Transilvaniae Principe ad Illustrissimum dominum Georgium Basta S. C. M. Exercituum Generalem Capitaneum cum pleno mandato Commisarius. Hist. Prof. 222. f. 56. 1606.

Eadem Capita Latine. ibid. fol. 58. 1606.

Capita Rerum, qvae recensentur duobus prioribus instrumentis. ibid. fol. 101. 1606.

Literae, ut vocant, Reversales inter milites Vngaros recenter conductos in Insula Csakoköz [sic!] et Magnificum D. a. Mersperg atque Leopoldum Beck absente, vel non expectato Reverendissimo Nápragy Elec. Transilvano. Hist. Prof. 222. f. 99. 1606.

Tabula pacis seu Reconciliationis inita ab Archiduce Matthiae nomine Imp. Rudolphi II. cum Stephano Botskay de Kis Maria eiusque aflectis Vngaris. Viennae 9. Febr. 1606. 1606. Febr. 9.

Exemplum Instructiones a Cardinali Bathorio suo Legato ad Principem Transilvaniae secreto datae. Hist. Prof. 222. f. 115. 1606.

Capita, siue Articuli, quos Ordines Superioris Vngariae anno 1608 die 3. Januar Cassoviae congregati unanimi voto et consensu subscripserunt. Hist. Prof. 431. fasc. 1.* 1608. Januar. 3.

Joannis Jessenii a Jeszen Eqvitis Vngari et Regii Medici Descriptio inaugurationis, seu Coronationis Matthiae II. in Regem Vngariae, qvae peracta est die 25. Octb. 1608. Hist. Prof. 1639. Adjecta regni regumque Pannoniae brevi chronologie typis facit vulgata. Vienna. 1609. 1608. Octob. 25.

Anonymi cuiusdam hominis propriae patriae incolumitatem zelantis, de moderno inclyti regni Vngariae statu Consulatoria Narratio. Haec dissertatione excitat et hortatur auctor Vngares populares suos ut deserto Gabriele Bethlenis, suo vero Regi se tandem subjiciant. Intextae sunt huic dissertatione complures epistola Betlenii ad Turcarum ministros et horum ad illum. Hist. Prof. 765. fol. 35. 1613.

Eadem Dissertatio Vngarice. typis impressa. ibidem. 1613.

Adversaria et Miscellanea varia manu Sebastiani Tengnagelii majorem partem scripta, et ad motus Hungariae Bohemiae et Austriae tempore Friderici Palatini anno 1619 et 1620 turbascientis pertinentia. Hist. Prof. 170.* 1619.

Litterae Germanicae Henrici Matthei Comitis de Thurn ad Directores, ut mittant Legatum, qvi Comitiis Vngaricis intersit et inde CPolim proficiscatur. Dat. 9. Octob. 1619. Hist. Prof. 170. f. 46.* 1619. Octobr. 3.

Summa epistolae Germanice scriptae ab Hohenloe Thurnet Felss, Posonio 6. Decemb. 1619. ad Directores, qva causam significant cum plus non praesterint, et suburbia Viennae incendere voluerint. Hist. Prof. 170. fol. 28.* 1619. Dezemb. 6.

Instructio Joanni a Köllen data a statibus et Ordinibus regni Bohemiae, Archiducatus superioris et Inferioris Austriae Marchionatus Moraviae, Ducatus utriusque Silesia, Superioris et Inferioris Lusatiae tanqvam 1620. Maji. 9.

confoederatorum et eidem regno incorporabarum Provinciarum ad eminentissimam Portam Ottomanicam. Data in arce Pragensi in Comitiis generalibus 9. Maji. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 28.*

Fiduciariae litterae ad Imp. Turcarum nomine Statuum regni Bohemiae. Dat. Pragae. 9. Maji. 1620. Hist. Prof. 170. f. 39. p. 2.* — 1620. Maji. 9.

Litterae Latinae Friderici Palatini ad Turcarum Imperatorem. 9. Maji. 1620. Praga fiduciariae pro Joanne a Köllen Conciliario et suo ad Bortum Legato. Hist. Prof. 170. fol. 28.* — 1620. Maji. 9.

Gabrielis Bethlenii litterae ad Fridericum Palatinum, qvibus hortatur, ut qvamprimum Legatos suos cum honorariis splendide instructos ad Portam mittat, a Caesareis Legatis praeveniantur. Dat. Cassoviae Kal. Junii. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 32. p. 2.* — 1620. Junii. 1.

Comitis Emerici Thurzonis ad Fridericum Palatinum Litterae, qvibus mittere se superiores litterat, id est, de maturanda ad Turcam Legatione scribit et adidem ipse illum hortatur. Dat. in arce Bitsensi. 4. Junii. 1620. Hist. Prof. 170. f. 33.* — 1620. Junii. 4.

Litterae Gabrielis Betlenii ad Fridericum Palatinum fiduciariae pro Marco Kerczel Waivoda ad eum Legato. Dat. Novizolii 16. Junii. 1620. Hist. Prof. 170. f. 40. p. 2.* — 1620. Junii. 16.

Responsum Friderici Palatini datum Legato Principis Bethlenii Stephano Kovaczoczio, eiusdem Secretario cuius postulata oblata fuerant Pragae. 4. Julii 1620. Hist. Prof. 170. fol. 33. p. 2.* — 1620. Julii. 4.

Litterae Friderici Palatini ad Principem Vngariae, qvarum argumentum est, singulas confoederatas regiones ex moritu ipsius singulos Legatos ad Imp. Turcarum missuras esse: petit, ut inhibeat Botiano et Comiti Serinis, ne exercitum caesareum commeatum juvent. Dat. Pragae. 8. Julii 1620. regni sui anno primo. Hist. Prof. 312. fol. 25.* — 1620. Julii. 8.

Litterae Friderici Palatini ad Turcarum Imp. recredentiales pro Mehemet Aga Legato Turcico, ad se misso ad gratulandum de regno; et simul fiduciariae pro singulis regno incorporatis et foederatis provinciis muneribus ad Portam missio. Dat. Pragae. 12. Julii. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 32.* — 1620. Julii. 12.

Friderici Palatini litterae ad Vezirium Mehmet Pascham, omnium exercituum Turcicorum, arcium et provinciarum Cismarianum Generalem Praefectum et Locuntentem Budensem; petit liberum transitum pro Legato sub Joanne a Köllen et aliis provinciarum legatis. Pragae, 12. Julii. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 39.* — 1620. Julii. 12.

Comitis Emerici Thurzonis Regis Vngariae Consiliarii, et certorum miletum Ducis litterae ad Cancellarium Palatini Venceslaum Gvilelmum à Raupau de turbis Bohemicis et Vngaricis. Datum in Museolo Bitsensi. 29. Septemb. 1620. Hist. Prof. 170. fol. 30. p. 2. (de die dubito) — 1620. Septemb. 29.

Responsum a ministris Friderici Palatini regni Bohemiae invasoris, ad qvaestiones illis factas nomine Principiis Vngariae et Transilvaniae a Comite Turzone et Cancellario propositus. (1) utrum, qvem admodum fama fert, a Caesare proscriptus sit Fridericus? (2) an is eum iure proscribere possit? (3) et num ex proscriptione periadi alicuius fornido subsit? Hist. Prof. 312. fol. 25. — 1620

Responsum, qvod Gabriel Betlen Legatis Palatini dedit Latinum. Hist. Prof. 170. f. 52.* — 1620

Resolutio S. Regiae Majestatis Sveciae ad eam propositionem suarum declarationum, qvam serenissimus Princeps Transilvaniae internuntio. S. Regiae Maiestatis die $\frac{13}{23}$ Maji ex Alba Julia ad S. Maiestatem referendam dederat. Dat. in Castris ad Dirscaviam die $\frac{14}{24}$ Julii. 1626. Hist. Prof. 312. fol. 13. — 1626. Julii. 14.

Exemplum epistolae à Ludovico Camerario ex Hollandia ad Cancellarium Svecicum scriptae, ocultis literarum nobis. 25. Septeb. 1626. in gradolet magnas difficultates sibi objici qvo minus mandata Regis Sveciae Gustavi apud Ordines Belgii foederatos possit explicare. Ex contextu huius epistolae adparet, Legatum Betlenii apud eosdem ordines Qvandium vocari. Scribit etiam de statu Angliae; de clade qvam rex Daniae accepit. Hist. Prof. 170. fol. 8.* et. 312. fol. 2. — 1626. Septemb. 25.

Internuntii Betleniani ad ordines foederatos Belgii epistola ad Cancellarium Sveciae, qva scribit, se nihil dum ab ordinibus impetrare potuisse, et de rebus novis illius temporis. Kal. Octob. 1626. Hist. Prof. 312. f. 9. 1626. Octob. 1.

Sigismundi III. Poloniae Regis literae ad Imperatorem Ferdinandum II. de Betlenii Legatione ad status Belgicos unitos interceptae. Dat. Turonii die 1. Decembris 1626. Hist. Prof. 312. fol. 11. 1626. Decemb. 1.

Internuntii Betleniani Oratio ad Ordines Belgii foederatos anno 1626. Hist. Prof. 312. 1626

Illustris Baronis a Kuffenstein Oratoris Caesarei ad Portam Ottomanicam Relatio Latina brevis de statu Turcarum. Item de statu Tartarorum anno 1629. manu Tengnagelii exarata Italice. Hist. Prof. 184.* 1629

Illustris Viri Jacobi Rooselli Serenissimi Gabrielis electi Vngariae regis et Dei gratia Transilvaniae Principis, Circulorum (fortasse Siculorum) Comitis, Oppotiae Ratiboriaeque Ducis ad Serenissimum et potentissimum Michaelem Theodorowicz Vniversae Russicae Czarum et Magnum Ducem etc. Legati extraordinarii Oratis ad confoederationis sanctioris et arctioris unionem firmandam habita anno 1630. Hist. Prof. 311. fol. . (fortasse 312. f. 1.) 1630

Dissertatio historica et politica, seu Dominorum Ordinum foederati Belgii amica intercessio pro Lutheranis in Vngaria, Viennae 1675. oblata. Hist. Prof. 444. 1675

NÉMETH S. KATALIN

1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a Milkovich—Zámory különgyűjteményben. Több mint 75 évvel ezelőtt, 1904-ben került a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár elődjének, a Győri Városi Közkönyvtárnak a tulajdonába a Milkovich—Zámory család könyvtára.

Győrött Sefcsik Ferenc főlevéltárnok vezetése alatt kezdte el működését a Városi Közkönyvtár 1898-ban. A könyvtár fennállásának hatodik évében, mint első önálló gyűjteményt üdvözölhette Sefcsik Ferenc özv. Milkovich Zsigmondné Zámory Mária adományát. Az özvegy férje és fia könyveit ajándékozta a könyvtárnak, azzal a kikötéssel, hogy azokat önálló gyűjteményként kezeljék. Ettől az időtől datálódik a „Milkovics—Zámory különgyűjtemény".

A Győri Városi Közkönyvtár első évkönyvében, amely a könyvtár történetét a kezdettől 1938-ig tárgyalja, így olvashatunk az adományozásról:

„Jelentős fordulat történt a könyvtár életében az 1904. évben. Ekkor került ugyanis birtokába a nagyértékű Milkovich—Zámory-féle könyvtár 7562 darabból álló gyűjteménye. Az ajándékozás úgy történt, hogy Győr könyvtárfejlesztési terveiről hallva, egy alkalommal megjelent a városi könyvtár vezetőjénél, az akkori főlevéltárnoknál, Sefcsik Ferencnél, a Koroncón élő özv. méhkerti Milkovich Zsigmondné, szül. patkóstheszéri Zámory Mária úrnő, földbirtokos és az iránt érdeklődött, hogy elfogadja-e a város a Milkovich—Zámory-féle könyvtárat egy alapító levél kíséretében az újonnan alakult városi közkönyvtár kiegészítéseül. . . . A város természetesen örömmel fogadta a bőkezű adományt, amelyről az 1904. szept. 1-én megtartott városi közgyűlés 267/904. sz. határozata tanúskodik. A könyvtár átadásával kapcsolatban megszerkesztett alapítólevél 1905. jan. 24.-én a 2444. VKM. szám alatt nyert jóváhagyást."[1]

Az alapítólevél értelmében az ajándékozás elsődleges célja az volt, „hogy ezen könyvgyűjtemény a művelt magyar társadalom közkincsévé váljék".[2] Másrészt az „enyészet- és elkallódástól" kívánta megóvni Milkovichné Zámory Mária meghalt hozzátartozói szorgos kézzel, gonddal, áldozattal összegyűjtött könyvtárát.

[1] LENGYEL Alfréd: *A könyvtár rövid története.* 1898—1938. — A Győri Városi Közkönyvtár évkönyve. I. 1898—1938.

[2] 1903. 317 sz. Alapítólevél 1 p. (Kézirat.)

Az ajándékozónak kikötései is voltak a könyvgyűjtemény jövőbeni sorsát illetően. Ezek közül az első a már említett kérés, hogy „az átadott könyvek összessége idők végezetéig »Milkovich—Zámory könyvtár« czimen elkülönítve kezelendő . . ." Az alapítólevél második kikötése, hogy „A könyvtár kizárólagos közczélt szolgáljon s a könyvtár olvasó helyiségeiben a közönség rendelkezésére álljon. Az egyes művek azonban a könyvtárból senkinek ki ne adassanak".[3]

Milkovich Zsigmondné a későbbiekben a családi levéltár anyagát, férje kéziratait és családi olajfestményeket is a városra kívánta hagyományozni, azzal a feltétellel, hogy mindezek a Milkovich—Zámory különgyűjtemény részét alkossák.

Az 1904. szept. 1-én kelt Győr sz. kir. város törvényhatósági bizottságának közgyűlésén szerkesztett alapítólevél végül a könyvtárra gyakorolt felügyelet jogát rögzíti. Az alapítólevél az ajándékozási okirat alapján készült. Az ajándékozási okirat (kelt Koronczón 1903. augusztus hó 19-én) 4. pontja a gyűjtemény leltározásának kérdésével foglalkozik.[4]

A leltárkönyv 400 számozott oldalból áll. A 199. oldal összegzi a leltározott műveket. Eszerint 4660 kötet és 2902 füzet, összesen 7562 mű került leltározásra. A 200. oldalon Sefcsik Ferenc záradékolta a leltárkönyvet.

(Milkovich Zsigmond nevét az ajándékozási okiratban, az alapítólevélben és ennek jóváhagyásában „ch"-val írták. Szeretném megjegyezni, hogy a leltárkönyv fedőlapján olvashatjuk először a gyűjtő nevét „cs"-vel. Az 1905. március 20-án kelt Zámory Mária örökösei által aláírt nyilatkozat is „néhai özv. Milkovics Zsigmondné" írásmóddal említi az elhunytat. A könyvekbe beütött tulajdonbélyegző betűhív szövege: „Milkovics—Zámory könyvtár.")

Miután a Milkovich—Zámory különgyűjtemény eredetét, és formáját ismerjük, tekintsünk be a gyűjtemény összetételébe, hiszen a tanulmány, címe szerint, az 1800 előtt kiadott magyarországi és hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent művekkel kíván foglalkozni. 267 hazai vonatkozású korai nyomtatványt tártunk fel a jelenleg birtokunkban levő gyűjteményből. Ezek időbeni, nyelvi, tartalmi és a megjelenés helyére vonatkozó megoszlását szeretném elemezni.

Az időbeni megoszlást tekintve külön csoportba kerülnek az 1712 előtt megjelent nyomtatványok. 28 ilyen korai kiadvány található a Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár Milkovich—Zámory különgyűjteményében. Sajnos, mindkét legrégebben kiadott műnek hiányzik a címlapja. Az 1546-ban, valószínűleg Nürnbergben, német nyelven nyomtatott könyv négy monarchia történetével foglalkozik.[5] Az 1550-ben kiadott Sebastianus Munsterus latin nyelvű munkájának témája a világegyetem történeti, természettudományi leírása.[6]

A megjelenés évét tekintve:

1546—1591	*1602—1607*	*1626—1628*	*1662—1668*	*1676—1679*
5	3	2	6	3
1685	*1694—1695*	*1707—1709*	*é. n.*	
1	3	4	1	

kiadvány látott napvilágot.

[3] Ua.

[4] Méhkerti Milkovich Zsigmondné szül. patkóstheszéri Zámory Mária ajándékozási okirata másolatából. 1 p.

[5] (Cario, Johan): (*Chronica* [*huma*]*nis* [*quattuor*] *IV monarchiarum.* (Nürnberg?) 1546, ny. n. 11, 424, [20] lev. 16 cm.

[6] Munsterus, Sebastianus: [*Cosmographia universa.*] 3. ed. Basel 1550, ny. n. [24], 1460 p. 26 térk. 34 cm.

A művek nyelvi megoszlásában dominál a latin nyelv. A 28 könyv közül 17 latin, 7 német, és 4 magyar nyelven íródott.

Figyelemre méltó a tartalmi tagozódás. A kor igényeinek, kultúrájának megfelelően, a művek témája főleg történelemre, vallástörténetre, jogra, filozófiára korlátozódik. 15 történelmi, 4 filozófiai, 4 vallástörténeti, 2 jogi, valamint 1—1 nyelvészeti, színháztörténeti és 1 életrajzi mű található a korai kiadványok között.

Az 1663-ban Nürnbergben, Gerhard Christoffnál nyomtatott török—magyar krónika[7] részletesen tájékoztat a keresztény hatalmak és a pogány török között vívott háborúkról, számos rézmetszettel illusztrálva, amelyek várakat, csatajeleneteket és a harcokban híressé vált generálisokat, tiszteket ábrázolnak, akik a magyar, török és részben a lengyel háborúkban jeleskedtek.

Történelmi események gazdag tárházát találjuk Martin Meyer 1665-ben megjelent 394 p. terjedelmű munkájában.[8] Martin Meyer folytatja Jeremias Ortel német író *Ungarische Chronologie* című munkáját, amely a török—magyar háborúk történetét beszélte el 1395-től 1607-ig. Meyer könyvének első része az 1607 és 1619 közötti évek eseményeit foglalja össze. A második korszak az 1648-ban kötött vesztfáliai békével zárul, ami a 30 éves háború befejezését jelentette. Meyer könyvének utolsó része az 1658 és 1665 közötti időszakot mutatja be. A korszak zárókövének az 1664-ben kötött vasvári békét tekinthetjük.

Nagyszámú értékes rézmetszete miatt érdemel említést Paulus Fürst és Sebastianus Funk címlap nélkül fennmaradt, 1678-ban német nyelven kiadott, négyrészes munkája.[9] A könyvben 400 korabeli rézmetszeten ismerhetjük meg 400 város, erődítmény, várkastély és település egy-egy történelmi pillanatképét, tipikus jelmondatokkal ellátva. A négy részre tagolt mű egy-egy fejezete 100—100 helységgel, jelenettel foglalkozik.

A Milkovich—Zámory különgyűjtemény 1712 előtt napvilágot látott írásai között két kéziratban fennmaradt munka található. Az egyik Rezik Jánosnak, a XVII. századi hányatott sorsú magyar tudósnak színházi témával foglalkozó latin nyelvű műve.[10] A másik kéziratos munka Cserey Mihály (1668—1756) történetíró nevéhez fűződik.[11] A különgyűjtemény kézirata az *Igaz Erdély országi história* . . . összesen 470 p. terjedelemben és 36 cm-es méretben, alapos felkészültséggel és kiváló előadással megírt munka. Szenci Molnár Albert (1574—1633) nyelvészeti munkássága előtt tisztelgünk, ha megemlítjük a különgyűjteményben levő, 1708-ban Nürnbergben megjelent magyar—latin—német szótárát és nyelvtanát.[12]

A Milkovich—Zámory gyűjtemény nemzeti bibliográfiai nyilvántartásunk számára is értékes lelőhelyjegyzékként szolgál.

Érdemes megemlíteni a kiadványok megjelenési helyére vonatkozó adatokat. A hazai megjelenési helyek:

[7] *Türkische und ungarische Chronica,* . . . Nürnberg 1663, Gedruckt bey Christoff Gerhard. [6], 316, [6] p. 57 rézm. 29 cm.

[8] Meyer, Martin: *Ortelius continuatus das ist der ungarischen Kriegs-Empörungen (fernere historische Beschreibung)* . . . Franckfurt am Mäyn 1665, Getruckt bey Daniel Fievet. [12], 362, [20] p. 20 rézm. t. 34 cm.

[9] (Fürst, Paulus excudit — Funk, Sebestianus sculpsit): *(Libellus novus politicus emblematicus civitatus. Oder Neuen politischen Stätt und Emblematabuchs.)* H. n. (1678), ny. n. 7 lev. 400 rézm. t. Har. 19 cm.

[10] Rezik, Joannes: *Theatrum Eperjesiense anno 1687 die 5. martii erectum.* [Kézirat.] H. n. 1710, ny. n. [87] sztl. lev. 23 cm.

[11] Tserei Mihály, Nagy Ajtai: *Igaz Erdély országi historia, mellyet az 1661dik esztendőbeli dolgokon kezdvén . . . le irt — —.* [Kézirat.] [Brassó] 1709, ny. n. 446, [24] p. 36 cm.

[12] Molnár Albert, Szenczi: *Dictionarium ungarico—latino—germanicum.* RMK I. 1749.

1. Bártfa, ahol Klösz Jakab nyomdász 1597-ben vette át Gutgesell Dávid híres nyomdáját. Innen került már Klösz fiának munkájaként az olvasóközönség kezébe a gyűjteményünkben levő: [Prágai András]: *„Feiedelmeknec Serkentö Oraira, Az, az Marcus Aurelius Csaszarnac eleteről. Az Hires Gvevarai Antaltol, . . . magyar nyelven tolmacslotta Pragay Andras Szerencsi Prédicator* című mű.[13]

2. „Nagy-Szombatban az Academiai bötükkel, Hörmann János által, 1695 esztendőben" készült Pázmány Péter prédikációgyűjteménye. (MZ 2715 lt. sz.)

A külföldi megjelenési helyek között Frankfurt, Lipcse, Köln, Nürnberg, Amszterdam nyomdáinak neve szerepel.

Az elemzés második részében az 1712 után kiadott nyomtatványokkal foglalkozunk. Reflektorfénybe kerül a Milkovics—Zámory gyűjtemény fennmaradt 239 fajta, 1800-ig bezárólag megjelent, hazai vonatkozású kiadványa.

A kiadás évét tekintve, évtizedes bontásban a következő kép tárul elénk:

1711—1720	*1721—1730*	*1731—1740*	*1741—1750*	*1751—1760*
7	6	21	23	16
1761—1770	*1771—1780*	*1781—1790*	*1791—1800*	*é. n.*
22	34	32	73	5

kötet jelent meg.

Megfigyelhetjük, hogy az 1791 és 1800 közötti időszakban adták ki a művek nagyobb részét. Ez törvényszerűen következik a XVIII. századi európai könyvnyomtatás fejlődéséből. A fejlődés okai: a technikai fejlődés és a felvilágosult szellemiség elterjedése.

A kiadványok nyelvét tekintve, még mindig uralkodik a latin nyelven írott művek száma. Összesen 175 latin, 39 magyar, és 25 német nyelvű munka található a különgyűjteményben. Ez a nyelvi megoszlás egyben tükrözi a korabeli nyomtatványok nyelvi tagozódását.

A tartalom tekintetében már bizonyos változást figyelhetünk meg az egészen korai kiadványokhoz viszonyítva. Továbbra is domináló témák a történelem, a jog és a vallás, de új témakörként, — a társadalom fejlődésének eredményeként — megjelennek az ipari, a kereskedelmi, az orvostudomány haladásával az orvosi témájú művek. A természet fokozottabb megfigyelésének, tanulmányozásának következménye, hogy a csillagászat, a fizika jelenségeinek leírása is helyet kap a XVIII. századi nyomtatványok sorában. Az építőművészet, mint egy-egy társadalom kultúrájának kifejezője, szintén hallat magáról nyomtatásban. Több pedagógiai és politikai munka jelenik meg az oktatás színvonalának emelésére. Útleírások, néprajzi és földrajzi munkák gazdagítják a kiadványok választékát. A szépirodalom iránti igény kielégítését az „almanach"-ok nyújtják. Ezek nemcsak a kalendárium szerepét hivatottak szolgálni, hanem több szépirodalmi, gazdasági, a mindennapi életre vonatkozó írást is közölnek.

A történelem, jog, vallás és az egyéb témák arányát a következő táblázat mutatja:

Történelem	*Jog*	*Vallás*	*Egyéb*		*Összesen*
96	47	35	**61**	=	239

A különgyűjtemény egyetlen könyvtári témájú korai kiadványa Pray Györgynek (1723—1801), a pesti egyetemi könyvtár első őrének, 1780-ban napvilágot látott, *A budai királyi egyetemi könyvtár ritka könyveinek mutatója* című latin nyelvű munkája, két kötetben.[14]

[13] RMK I. 566.
[14] PRAY, G.: *Index rariorum librorum* . . . Petrik III. 134.

Új, javított kiadásban találjuk Johann Hübner (1668—1731) német pedagógus és író, német nyelvű, jelentős ismereteket közlő lexikonát.[15] Johann Hübner egyetemes ismerettára annyira közkedvelt volt korában, hogy az ő nevéhez fűződik az a mondás, ha valamire magyarázatot adtak: „Ez volt a dolog Hübnere!", mert a Hübnerben meg lehet találni minden dolog magyarázatát.

Szeretném megemlíteni a gyűjteményben fellelhető naptárak sokféleségét. Magyar, német, latin nyelven a legkülönbözőbb kalendáriumok jelentek meg. A tíz magyar nyelvű naptár az 1760, 1780, 1785, 1786, 1787, 1789, 1792, 1795, 1796 és az 1799-es évekre vonatkozik. Közülük az első: „Magyar-országi statusok' titulusival bővittetett uj kalendáriom, Kristus Urunk születése után 1760. (Melly 366. napokból álló szökő esztendő.) . . . Találtatik Posonyban Spaiser Ferencz compactornál. [22] sztlan lev. 20 cm." Hozzákötve: Ecclesiastice [et] seculares regni Hungariae dignitates ac honorus tituli pro anno 1760. congesti. Sumpt. Francisci Dominici Spaiser. [1] p. 116 h. [10] p. 20 cm.

A magyar nyelvű naptárak között található: „Házi, és uti uj kalendáriom" (1785., 1787., 1792. és 1796. évekre), „Pesthi ó és uj módi kalendáriom", „Régi és uj kalendáriom", valamint „Pesthi 's po'sonyi uj, és ó magyar kalendáriom", „Száz esztendős kalandáriom, vagy-is az esztendőnek XII. hónapjaira alkalmaztatott falusi majoros gazda . . ." és egy „Vátzi ó és uj kalendáriom".

A három latin nyelvű naptár közül az 1749-es év napjait mutatja a Nagyszombatban, az Akadémiai Nyomdában nyomtatott, „Calendarium Tyrnaviense, . . ." címmel kezdődő, 57 számozatlan levélből álló munka. A másik kettő Budán, a Kir. Egyetemi Nyomdában készült és az 1799., ill. 1800-as évekre vonatkozik. Mindkettőhöz hozzákötve találjuk: nemes Magyarország és a hozzá csatolt részek névtárát.[16]

Az 1773-as és az 1783-as német naptár Pozsonyban a Schneeweiss utcában Spaiser, Christian könyvkötőnél készült. „Krackauer Schreib-Kalender" címmel jelent meg az 1773-as évre és „Alt- und neuer Schreib-Kalender" címmel az 1783-as évre szóló naptár. A gyűjteményben levő harmadik német nyelvű kalendárium[17] az év 12 hónapjára bontva ismerteti azokat a tennivalókat, amelyek a mezőgazdaságban, a szántóföldeken és a ház körüli gazdaságban esedékesek. A könyv végén levő regiszter a falusi iskolák tanítóinak és a családapáknak ad tájékoztatást a gyermekek oktatására vonatkozóan.

Szerzőjét tekintve érdekes megemlíteni a török Omer effendi munkáját.[18] Omer a boszniai háború 1737., 1738. és 1739-ben vívott csatáiról számol be művében. A szerző mint tudós „Kadi" van megemlítve a címben. Törökből Johann Nepomuk Dubsky fordította németre.

Hazánkra vonatkozó korabeli epirográfiai és hidrográfiai ismereteket foglal össze munkájában Szaller György.[19] Figyelmet érdemel a könyvhöz tartozó térkép, amely a XVIII. század utolsó évtizedének földrajzi viszonyait mutatja.

A Milkovich—Zámory gyűjtemény különösen értékes darabjának tekinthetjük Johann Ludwig Gottfried 1743—1745-ben megjelent terjedelmes világtörténetét.[20] Gottfried két

[15] Hübner, Johann: *Reales Staats — Zeitungs- und Conversations-Lexicon*, . . . Leipzig 1795, in Gleditschens Buchhandlung. VI p. 2820 h. 8 rézm. t. 22 cm.

[16] *Calendarium, Annus a nativitate Salvatoris nostri Jesu Christi 1799—1800.* + Schematismus 1799—1800. Petrik III. 299.

[17] Plessing, J.: *Ungarischer Land und Hauswirthschafts* . . . Petrik II. 539.

[18] Omer effendi: *Die Kriege in Bosniens in den Feldzügen 1737—1739.* Wien 1789, J. D. Hörling. [14], 216 p. 1 t. 20 cm.

[19] Szaller Gy.: *Magyar ország'* . . . Petrik III. 490.

[20] Gottfried, Johann Ludwig: *Historische Chronik . . . von Anfang der Welt . . . bis 1659.* Frankfurt am Mayn. Verl. Ph. H. Hutters. 37 cm. 1. Th. 1743. [24], 1184, [142] p. 32 rézm. t. 329 rézm., ill. 2. Th. 1745. [10], 1272, [136] p. 2 t. 47 rézm. t.

nagyméretű, vaskos kötetben ismerteti a történelem legjelentősebb eseményeit. Az első kötet a világ kezdetétől 1619-ig, a második kötet 1618-tól 1659-ig mutatja be Európa és földünk más részein történt dolgokat, 78 rézmetszetes táblával és 329 rézmetszetes illusztrációval szemléltetve az elmondottakat. A kötetek Frankfurt am Main-ban Hutter, Philipp Heinrich kiadónál jelentek meg.

Franciscus Xav[er] Halvax 1746-ban, Nagyszombatban megjelent munkájában Mátyás király levelezését teszi közzé.[21] Halvax könyvében a magyar uralkodó kora főpapjaihoz, hadvezéreihez, királyaihoz, császáraihoz és más híres emberekhez írott leveleit olvashatjuk.

A gyűjtemény tartalmi ismertetésének befejezéseként szeretném megemlíteni az 1712 és 1800 közötti művek között található öt kéziratos munkát. Ezek magyar, latin és német nyelvűek.

Az 1714-ben írott kézirat a csehországi egyházak üldözésének történetével foglalkozik, nevezetesen 894-től 1632-ig.[22] Szerzőjére nincs utalás a könyvben, feltételezhetően egyházi személy munkája.

1741-ben Mária Terézia koronázó országgyűlést tartott Pozsonyban. Ennek az országgyűlésnek az eseményeit rögzíti az ugyancsak szerző nélküli *(Diarium et acta com[itiorum regni Hungariae] . . .)* című, 432 p. terjedelmű munka.[23]

Egy 10 évvel későbbi kézirat szintén a pozsonyi diéta tanácskozó üléseiről tudósít. A kéziratból megtudjuk, hogy az első tanácskozást 1751. ápr. 22-én, a 45. tanácskozást pedig július 29. napján tartották.[24]

1782-ből Komáromy Sándortól származik a *Formulae diversorum mandator, pro stylo imitanda primo* kezdetű, különböző rendeleteket, szabályokat, parancsokat tartalmazó kézirat.[25]

A gyűjtemény ötödik korai kézirata német nyelven ismerteti dióhéjban Magyarország történetét 842-től 1835-ig.[26]

Bibliográfiai feldolgozás szempontjából a Milkovich—Zámory különgyűjtemény 1712—1800 között megjelent magyarországi nyomtatványai közül több mint egy tucat nemzeti bibliográfiai nyilvántartásunk készülő kiegészítő kötetében kerül közlésre.

A nyomtatványok megjelenési helyét vizsgálva, erősen érezteti hatását a magyarországi nyomdászat fejlődése. A 239 kötetből már 162 darab készült hazai nyomdában, ebből 43 Budán, illetve Pesten. A fennmaradó művek közül 45 jelent meg külföldön, 9 kettős helymegjelöléssel és 23 megjelenési hely feltüntetése nélkül.

Megemlékezésünkkel és a győri Milkovich—Zámory különgyűjtemény korai, hazai vonatkozású műveinek rövid elemzésével azt is bizonyítani kívánjuk, hogy az utókor megőrzi és felhasználja a nemes célra felajánlott hagyatékot.

HARASZTI ERIKA ÁGNES

[21] HALVAX, Franciscus Xav[er]: *Epistolae Matthiae Corvini regis Hungariae,* . . . Tyrnaviae 1746, Typ. Acad. Soc. Jesu. [14], 147 p. 17 cm.

[22] *Rövid historiája a' Cseh országi ekkléziák üldöztetésének, melly kereszténnyé lételének kezdetitől fogva az az, 894dik esztendőrül egész 1632dik folytattatik.* [Kézirat.] H. n. 1714, ny. n. 300 p. 25 cm.

[23] *(Diarium et acta com[itiorum regni Hungariae] . . . anni 1741 . . . Posoniensis . . .)* [Kézirat.] H. n. (1741), ny. n. 432 p. 36 cm.

[24] (*Acta diaetalia* [Posoniensis] 1751. Sessio prima die 22. Aprilis — Sessio 45. die 29. Julii.) [Kézirat.] H. n. (1751), ny n. [92] sztl. lev. 36 cm.

[25] *Formulae diversorum mandator, pro stylo imitanda primo.* [Kézirat.] H. é. ny. n. [121] sztl. lev. 28 cm. Donatus per Alexandrum Komaromy de eadem 1782.

[26] *Kurz gefasste Geschichte von Ungarn.* (von Jahr 842 — bis 1853) [Kézirat.] H. é. ny. n. 153 p. 24 cm.

A Győri Olvasó Társaság történetéhez. A magyarországi felvilágosodás korában meginduló széle körres kiterjedő művelődési törekvések jobbára a reformkorban értek be. Az eszmei felvilágosításnak, a korszerű műveltség „iskolán kívüli" terjesztésének csaknem kizárólagos eszköze volt a könyv. Ennek felismerése nyomán alakultak először Erdélyben, majd országszerte az olvasókörök. Történetüket irodalomtörténeti jelentőségükhöz méltóan megírta Fülöp Géza *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban* című munkájában. (Bp. 1978.)

Így közismert a Kovács Pál és Czuczor Gergely szervező munkája révén megalakult Győri Olvasó Társaság története. Az új társaságnak több sajátos jegye volt: pl. a politikai szándék és az egyenlő jogokkal rendelkező tagság, közöttük a nők aránya 27—30%-os volt.

Az eddig ismeretlen 1844. évi *Névkönyv:* „A Győri Olvasó Társaság Névsora betürenddel 's annak Szabályai" elején a választmányi tagok neve található: Csatsko Imre, Czuczor Gergely, Erényi Ferenc, Győry Endre, Hinár János, Jankó Mihály, Karpff Sándor, Karvasy Ágoston, Kovács Pál, Probst Ferencz, Zmeskál Josef, és Zombat Antal. *Titoknok:* Cserny László; *Helyettes titoknok:* Beálló Döme; *Pénztárnok:* Horváth András; *Ügyész:* Karpff Kálmán; *Könyvtárnok:* Kováts Jósef.

Ennek a *Névkönyv*nek a „Különös figyelmeztetés" című része ezt írja:

„Hogy a' t.cz. olvasó tagok tökéletes tudhassák, mennyi 's milly könyvekkel szaporodik időről időre a' társaság könyvtára, továbbá, hogy minél gyakrabban és könnyebb uton járhassanak a' kivánt könyvek olvasásához a folyó 1844. évi január 15-ki közgyülés határozatából következő rendelkezések tétettek:
1-ör: A könyv lajstrom öt példányban leiratik, melyből minden tag, az ujonnan beszerzett könyveket saját lajstromába feljegyezheti. Eképen kinek, kinek elég módja leszen több mint 2000 kötet között válogatni.
2-or: Ezentul mindennap, vasárnapokat és ünnepnapokat kivéve délutáni két órától 3-ig osztogattatnak ki könyvek.
Kéretik tehát, minden konyvrendelő, magát a' kiszabott időhöz alkalmazni.
3-or: Azon munkánkat, melyek közkedvességüek és igen kapósan a' könyvtárnak azon figyelmeztetéssel fogja kiadni, hogy azokat a kivivő tagok szíveskedjenek hamar általolvasni, mert csak igy fognak minél többekkel szaporán közöltethetni. E' méltányos figyelmet egymás iránt bizonyára nem mulasztandják el az olvasó tagok.
4-er: Ha valaki olly könyvet kivánna, mely jelenleg ki van adva, annak neve előre feljegyeztetik, 's ki magát előbb jelentette, annak fog előbb kiszolgáltatni.
5-ör: Ennek következtében kéretnek az olvasó tagok, hogy külön lapra több könyvek czimét és számát irják fel, hogy ha ne talán egyik, vagy másik jelenleg kéznél nem volna, a' többi feljegyzettek közül minden esetre adhasson valamit a' könyvtárnok."

Nemcsak évenkénti *Névkönyv*et adtak ki, hanem „Olvasó Társasági Szabályok"-at is. Az egyik (valószínű) 1844-ben kiadott füzet ezt írja:

I. Czikkely. Az olvasó társaság szerkezetéről.
2. par. A' társaság czélja szellemi mivelődés: s' ennek elismerése mindenekelőtt a' honi-, ezekután pedig a' külföldi irodalom mezején megjelent nevezetesb elmemüveknek megszerzése.
5. par. A' társaságnak tagjává minden becsületes ember lehet.
6. par. Egy évi részvénydij 5 ezüst forint.
7. par. A' társaság ügyei közgyülések által intéztetnek el.
8. par. A' közgyülési határozatok végrehajtását egy, minden évben az első közgyülésen titkos szavazat által nevezendő választmány eszközli; 12 választott tagbul, tovább a társasági ügyész-, titoknok-, pénz- és könyvtárnokbul álland; 's melynek egyszersmind hatásköréhez tartozik a' jelesb irók munkáinak kiszemelése 's megrendelése.
II. Czikkely. A' társaság tagjairul, bevételésük módjárul, jogaikrul 's kötelességeikrül
1. par. Az olvasó társaság évenkint ujonnan alakulván, ennek tagjaivá lehetnek az utolsó évi részvényesek, hogy lefizetvén legalább 1 héttel a' tisztválasztó közgyülés napja előtt a' pénztárnoknál egy évi részvénydijt 's erről kapott nyugtatványukat a' tár-

saság könyvtárnokánál előmutatván, általa magokat a' tagok névkönyvébe beiratják, melly névkönyv másolatban mindenkor a' olvasó teremben kitétetni fog.

4. par. Következendő a' jogok, mellyekkel a' társaság tagjai élnek:

b) Szollásszabadság: mellynél fogva minden tag a' közgyüléseken véleményét előadhatja, továbbá a' társaság javát érdeklő javaslatát 's kivánatát vagy panaszát az észrevételek könyvébe feljegyezheti.

c) Szavazati-jog, a' közgyüléseken; — egy szóval birván minden tag bár több részvényeket váltott volna is, 's e' joggal csak a' személyessen megjelenők élhetnek.

d) Könyv-olvasási jog. — Minden tag hetenkint kétszer u.m. szerdán és szombaton délután 2 órától 4-ig könyvrovatának előmutatása mellett a' társasági könyvtárbul könyveket vitethet . . .

e) Hirlapok olvashatása; — mellyek a társaság termeiben több havi iratokkal együtt kitéve lévén, minden tag által kora reggeltől estvéli 8 óráig olvashatók, azonban el nem vitethetnek.

6. par. A' társasági tagoknak kötelességeik azok, mellyek jogaik gyakorlatához feltételek gyanánt kiköttettek, 's azokon kivül a' tagoktul az emberiség közös jogainak tisztelete, 's a' honi nyelvnek minden körökbeni terjesztése igényeltetik.

III. Czikkely. A' közgyülésekről.

1. par. Évenkint 4 közgyülés tartatik, ugymint Januarius, Aprilis, Julius és October holnapokban, mindenkor a' holnapnak első vasárnapján; délután 3 órakor.

2. par. A' közgyülés elnöke leend; a' választmány tagjai közül az, kit e' választmány — tagjai közül — a' gyüléseket megelőző vasárnapokon titkos szavazattal kijelölend . . .

IV. Czikkely. A' tisztválasztásrul.
V. Czikkely. A' választmány körérül.
VI. Czikkely. A' titoknokrul.
VII. Czikkely. A' könyvtárnokrul.
VIII. Czikkely. A' pénztárnokrul.
IX. Czikkely. A' ügyészrül."

HEGEDÜS JUDIT

FIGYELŐ

Szemző Piroska (1907—1982) Doktori disszertációjával *(Német írók és pesti kiadóik a XIX. században. 1812—1878.* Bp., 1931.) máig fontos, pótolhatatlan és megkerülhetetlen művet tett le az asztalra. Tárgya: a német—osztrák—magyar kulturális kapcsolatok, amelyeket nem szűkített le motívumok, témák, írói módszerek átvételére. Éppen ellenkezőleg: a kiadástörténetben, majd utóbb a sajtótörténetben a ma ismét felfedezett művelődéstörténet és mentalitástörténet felé lépett előre. További tevékenységét disszertációjában kijelölt célok vezették: azt a sokszínű, izgalmas, máig megfejtésre váró környezetet tárta föl, amely Pesten és Budán, majd Budapesten magyaroknak és magyarországi, valamint a Magyarországon kívüli németeknek is kulturális otthont adott, íróknak, szerkesztőknek, festőknek és zenészeknek egyaránt. Szerencsésen lelte meg olyannyira kedvelt hősét: Heckenast Gusztávot, a nagystílű kiadót, Adalbert Stifter jóbarátját. Róla több értékes dolgozatban emlékezett meg *(Peter J. N. Geiger és Heckenast Gusztáv könyvillusztrációnk történetében*, 1942.; *Heckenast Gusztáv, a zenei kiadó.* 1941.; *Heckenast és Vajda szerepe Jókai „A Hon"*; c. *lapjának megindulásában.* 1969.). Ezzel párhuzamosan a *Pester Zeitung* c. kormánypárti lapról, utóbb a *Pester Sonnstagsblatt*ról közölt alapvető dolgozatokat. Többet azóta sem igen tudunk ezekről az újságokról. Foglalkoztatta a *Pesti Hírlap* és a képzőművészet kapcsolata (1951), Táncsics lapja, a *Munkások Újsága* (1952). Kutatásainak jó összefoglalását ELTE-jegyzetként adta ki *(A magyar újságírás a 40-es években*, 1955.). Az idő múltával egyre inkább a dualizmus kora sajtóviszonyainak felderítése, illetve nagy költőink életének vitatott részletei kötötték le figyelmét. Mintaszerű kiadástörténeti tanulmányt írt *Jókai műveinek német kiadásáról* (1964), élénken kapcsolódott bele a Jókai műveinek kritikai kiadási munkálataiba, és részt vállalt Vajda János életrajzának megírásában. Utolsó munkájaként Vajdáné Bartos Róza (Rosamunda) forrásértékű és félreértésekkel teljes naplóját rendezte sajtó alá. Arany János levelei, művei alapján rekonstruálta az Őszikék poétájának „napjait" (1957). Szorgos hétköznapokból állt Szemző Piroska élete, harmonikus egyetértésben teltek napjai férjével, Dezsényi Bélával, kinek emlékére még Mezey Lászlóval együtt kiadta az *Armarium* c. kötetet. A harmonikus házasság mellett sokáig a munkahely, az Országos Széchényi Könyvtár biztosította az alkotáshoz szükséges nyugalmat és a publikációs lehetőséget. Több dolgozata az Országos Széchényi Könyvtár kiadványaként jelent meg, köztük a Vízkelety Andrással és Albert Gáborral együtt készített *Schiller-bibliográfia* (1959.). Megbízható szerzője volt a *Magyar Könyvszemlé*nek is, amelybe tanulmányokon kívül recenziókat is írt.

Sajtó- és kiadástörténetünk fáján nélkülözi majd alapos kutatóját. Az ismerősök, a barátok pedig hiányolják a nagytudású kollégát, a művelt könyvtárost, a kedves társalgót. Szerénysége, filológiai megbízhatósága, munkaszeretete, fáradhatatlansága: tudósi és emberi kvalitásai emlékezetessé teszik számunkra egyéniségét.

FRIED ISTVÁN

Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom. A hírközlő szervek jóvoltából széles körben ismertté vált, a hazai közvéleményben, a lakosság legkülönbözőbb rétegeiben örömet keltett az Ómagyar Mária-Siralom szövegét tartalmazó, eddig leuveni kódexként emlegetett és idézett kötet csere révén magyar gyűjteménybe kerülése.

Folyóiratunk most csak regisztrálja a tényt, későbbi számaiban természetesen visszatér a latin kódex és a benne található magyar nyelvemlék jelentőségének méltatására.

A magyar nemzeti könyvtári gyűjtemény gyarapodásának nevezetessé vált napján, 1982. május 24-én került sor az Országos Széchényi Könyvtárban, az alapítóról elnevezett Széchényi-teremben arra az ünnepélyes aktusra, amelynek keretében a leuveni Katolikus Egyetem küldöttsége átadta a kódexet az OSZK vezetőinek, és átvette a kódex csereértékét alkotó flamand vonatkozású ősnyomtatványokat, továbbá XVI—XVII. századi nyomtatványokat, valamint egy XVIII. századi kéziratos gyűjteményt.

A rövid ideig tartó, szűk körű ünnepségen részt vett a Belga Királyság magyarországi nagykövete és a magyar művelődési államtitkár, jelen volt az Országgyűlés Külügyi Bizottságának titkára, a Magyar—Belga Tagozat elnöke, a Külügyminisztérium egyik főosztályvezetője, megjelent a Művelődési Minisztérium két főosztályvezetője és két osztályvezetője, megtisztelte látogatásával a nevezetes eseményt az Írószövetség elnöke, az Országos Könyvtári Tanács elnöke és a Katolikus Gyűjteményi Központ igazgatója.

A leuveni Katolikus Egyetem küldöttségének tagjai voltak: az egyetem rektora, az egyetemi könyvtári tanács elnöke és az egyetemi könyvtár igazgatója. Az OSZK-t a főigazgató-helyettesek, a gyűjteményi főosztály vezetője és három illetékes osztályvezető képviselte.

Az ünnepséget sajtótájékoztató követte, amelyen a sajtó képviselői előtt — a kódex sorsáról, továbbá az Ómagyar Mária-Siralomnak mint nyelvemléknek, illetve mint irodalmi emléknek a jelentőségéről adott tájékoztatás mellett — bemutatásra került a Magyarországra jutott kódex.

Magyarországon van tehát a másoknak nyilván jelentéktelen, nekünk magyaroknak igen jelentős kódex, hozzákezdhet a hazai kutatás alapos megvizsgálásához. Kodikológusok és filológusok, nyelvtörténészek és irodalomtörténészek kutathatják az eddig még rejtve maradt tudományos kérdéseket.

HAVASI ZOLTÁN

A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései.[1] **(XVIII. század, XIX. század első fele.)** A magyar(országi) sajtó- és művelődéstörténet új eredményei fokozott mértékben hangsúlyozták ama tényt: dolgozatunk címében jelzett korszakra vonatkozó ismereteink mindaddig tökéletlenek lesznek, míg kutatásainkba nem vonjuk be a nem magyar nyelvű írásbeliséget. A XVIII. században nyilvánvalóan a latin és a német nyelvűség a számbelileg uralkodó a kiadványokban, így a periodikus kiadványokban is.

[1] Jelen dolgozatunk egy remélhetőleg széles körű kutatás megindítását és megindulását célozza. Itt csupán néhány problémakörre koncentrálunk, a mások által feldolgozott és az általunk is tanulmányban tárgyalt kérdések részletesebb kifejtését mellőzzük. Munkánkhoz felhasználtuk a bibliográfiai és egyéb előzményeket. Heinrich RÉZ: *Deutsche Zeitungen und Zeitschriften in Ungarn von Beginn bis 1918.* München 1935.; *A magyar sajtótörténet irodalmának válogatott bibliográfiája. (1705—1945)* Bp. 1972.; NAGYIVÁNNÉ BARHÓ Margit: *Francia irodalom a magyarországi német folyóiratokban 1767—1852.* Bp. 1934.; OSZTERN Rózsa: *Zsidó újságírók és szépírók a magyarországi német nyelvű időszaki sajtóban, a Pester Lloyd alapításáig, 1854-ig.* Bp. 1930.; ZENTAI János: *A magyarországi németség angol műveltsége (1830-ig).* Debrecen 1942.

Kosáry Domokos,[2] Kókay György,[3] Sziklay László[4] elemző vizsgálatai feltárták, hogy a magyar és a magyarországi német nyelvű írásbeliség olykor csupán nyelvi, de semmiképpen sem szemléletbeli eltérést jelent (s ezt Sziklay László megállapításai nyomán részben kiterjeszthetjük a szlovák írásbeliségre, periodikus kiadványokra is !).[5] A polgári nemzeti öntudat megjelenése lazítja, majd robbantja fel a nem nyelvi alapozású és tartalmú nemzetképzetet, differenciálja a különböző árnyalatú „hungarus"-tudatot nyelvi hovatartozás szerint. E differenciálódás halvány előzmények után a XVIII. század végén kezdődik, és a XIX. század közepéig is eltart, hogy utóéletét még a XIX. század vége felé is időnként föllelhessük.

A magyarországi németség (ha egyáltalán beszélhetünk másféle differenciálás nélkül róla) útja jórészt eltért a szlovákok, a szerbek, románok útjától; ennek következtében kulturális és politikai törekvései is eltértek. Eleve le kell választanunk az erdélyi szászokat, akik privilégiumaikkal élve, szigorúan őrizték a maguk nem csupán nyelvi különállását. De meg kell különböztetnünk a szepességi cipszereket a pozsonyi-soproni stb. kisvárosi, illetve a pesti, budai németektől is. Azért, mert a szepességi németek ugyan rendelkeztek bizonyos mértékű, inkább lokálpatrióta, mint ún. nemzeti, ill. „népi" tudattal, de sem a szászokéhoz hasonló különállásra, sem többé-kevésbé önálló (kulturális) törekvésre nem mutattak hajlandóságot, ellenben lelkesen és szorgalmasan vették ki részüket mindenféle tudományos és részben szépirodalmi kezdeményből, tevékeny munkatársai voltak az akár Pozsonyban, akár Pest-Budán megjelenő német nyelvű periodikus vállalkozásoknak; sőt, viszonylag korán hozzáláttak szűkebb pátriájuk történelmének, földrajzának, nyelvjárásainak, általában művelődéstörténetének földerítéséhez (míg a tájnyelvi költészet inkább a XIX. század második felében hódított teret !). A pozsonyi, majd a pest-budai németek vonzalmaira, törekvéseire, kiadványaira a magyar és nem magyar kutatás már sok jellemzőt elmondott, azt azonban kevésbé emlegette, hogy részben az idők folyamán jelentékeny változásokat figyelhetünk meg e törekvésekben s ennek megfelelően például az újságalapítási szervezkedésekben is, részben bizonyos társadalmi differenciálódás (s ezzel párhuzamosan a nemzeti öntudat különböző formáinak, illetve a jórészt önkéntes és lelkes asszimilációnak a megjelenésével számolhatunk) is végbe megy. Másképpen a dunántúli, főleg agrár jellegű vidékeken, másképpen a városi lakosságban.

E törekvések, változások dokumentumai jól láthatók-érzékelhetők a német nyelvű sajtóban. Ám leszűkítenénk e sajtó szerepét és jelentőségét, ha csupán történeti forrásként értékelnénk. Szerepe ennél jóval nagyobb, jelentősége szélesebb körű. E kérdéskört megközelíthetjük — az utóbbi esztendők szokásai szerint — a magyar irodalom felől, és bemutathatjuk érdemeit magyar költők, publicisták, politikusok műveinek németre fordításában, a magyar nemzeti politikai és kulturális mozgalmak kommentálásában, illetve ismertetésében, és ezáltal a németül olvasó külföld magyarság-képének formálásában. Még e téren is nagyon a kezdetén tart a kutatás, a jelzett időszak sajtótermékeinek átnézése meglepő eredményeket hozhat. De megközelíthetjük e kérdéskört afelől is, hogy mit hozott be külföldről ez a sajtó. Azaz mit vett át az ausztriai és még inkább a németországi irodalomból, publicisztikából, tudományos művekből stb. Ebből a szem-

[2] Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1980.

[3] Kókay György (szerk.): *A magyar sajtó története I. 1705—1848.* Bp. 1979.

[4] Sziklay László: *A magyarországi nem magyar nyelvű sajtó kezdetei.* Magyar Könyvszemle 1981. 23—34.; E témához vö. még: Uő.: *Rôle de Pest-Buda dans la formation des littératures est-européennes.* In: Littérature hongroise—littérature européenne. Red.: István Sőtér et Ottó Süpek. Bp. 1964. 327—354.

[5] Sziklay i. m. (1981.)

pontból még alig-alig tekintettek bele lapjainkba; néhány régebben írt, úttörő jelentőségű, de szempontjában elavult és a (hiányos) anyagfeltárás szintjén maradó disszertációval rendelkezünk. Kevéssé tudott és elismert az a valószínűsíthető tény, hogy számos mozzanat, irodalmi mű stb. éppen a magyarországi német nyelvű sajtó híradásai, adaptációi, átvétele nyomán került bele a magyar köztudatba; e lapok olvasótábora nyilván nem korlátozódott a magyarországi német nyelvű polgárságra. Az előfizetői névsorok tanulmányozása után egyértelmű, hogy irodalmunk jelesei is böngészték (s a kutatás további fázisában feltehetőleg kitetszik), hasznosították az ott olvasottakat. Az ilyenfajta, egyáltalában nem hálás, rengeteg filológiai aprómunkát igénylő kutatás is várat magára.

Teljesen hiányzik (hiányzott a múltban is) a komparatisztikai nézőpont. A magyarországi német nyelvű sajtóról szóló gyér szakirodalom még nemigen vetette föl azt a kérdést: vajon miben áll e sajtó magyarországi volta? Csupán a kiadás helyében? Vagy esetleg kizárólag a fordított anyag jellegében? Mennyiben hasonló a többi, nem Magyarországon, hanem a Habsburg-monarchia más országaiban kiadott sajtótermékhez? Például a prágai, a brünni, a zágrábi, a ljubljanai stb. lapokhoz, folyóiratokhoz, almanachokhoz? Vajon mennyi e lapok részesedése egymás híranyagából, szépirodalmi termésből? Mennyiben egyedi a magyarországi periodikák szerkesztési stílusa, szerkesztői magatartása, vonzáskör? S mennyiben mutat a felsorolt, ugyancsak jelentős németajkú polgársággal rendelkező városok német nyelvű lapjaival analóg vonásokat? A magyarországi német nyelvű lapokba való futólagos betekintés is tanúsítja, hogy az előbb felsorolt kérdések pontos válaszra várnak: igen nagy a prágai, a brünni stb. német nyelvű lapokból történt átvételek száma, a csehországi lapok előfizetési felhívást tesznek közzé a pesti német lap(ok)ban, nyilván azért, mert Magyarországon is szeretnének olvasókra lelni (és valószínűleg lelnek is!). Ez a további kutatásokkal valószínűsíthető tény a kulturális kapcsolatoknak és kapcsolódásoknak más kérdéskörét veti föl, összhangban azzal a sokrétű szereppel, amelyet a magyarországi német nyelvű sajtó játszott majd száz esztendőn át a magyar(országi) művelődéstörténetben.

E százesztendős szerephez viszonyítva a múltbeli és a jelenre vonatkoztatott kutatási eredmények csekélynek mondhatók. A Heinrich Gusztáv irányította század eleji germanisztika még fontosnak vélte e terület feldolgozását, Zuber Marianna máig nélkülözhetetlen disszertációja[6] az anyag széles körű ismeretében, megfelelő józansággal készült. Nem elsősorban sajtótörténeti jellegű, de a sajtót is tárgyaló és bibliográfiailag regisztráló mű Pukánszky Béláé,[7] aki szintén máig használható összefoglalását adta a magyarországi német irodalom történetének. Részletkutatások módosították egyes megállapításait, de könyve óta nem lépett lényegesen előbbre a kutatás, ha csak nem számítjuk azokat a szociológiai indíttatású és mentalitástörténetinek is felfogható elemzéseket, amelyeket maga tett közzé, monográfiában és tanulmányban.[8] Ezekben azonban már háttérbe szorul a sajtótörténeti szempont, és inkább a polémia szándékával fogalmazza meg mondanivalóját, mint az addig ismertek elmélyítésével. A polémia viszont múlhatatlanul szükségesnek mutatkozott. Az 1930-as esztendőkben ugyanis egyre inkább előtérbe kerül

[6] Zuber Marianna: *A hazai német nyelvű folyóiratok története 1810-ig.* Bp. 1915.
[7] Pukánszky Béla: *A magyarországi német irodalom története (a legrégibb időktől 1848-ig).* Bp. 1926.
[8] Uő.: *Patrióta és hazafi. Fejezetek a magyarországi német irodalom történetéből.* Bp. 1933. Klny. a Budapesti Szemléből.; *A német népi öntudat hazai formái.* Bp. 1938. Klny. a Budapesti Szemléből.; *Német polgárság magyar földön.* Bp. [1944].

a talán a legpregnánsabban és a leginkább tendenciózusan Fritz Valjavec[9] által előbb óvatosabban körvonalazott, majd monografikusan kidolgozott teória: „Délkelet-Európa" német (ajkú) polgársága, értelmisége stb. kulturális missziót teljesített, „civilizált", s tette mindezt egy pontosan sosem meghatározott ún. délkelet-európai német tudat szellemében. Ilyenformán a magyarországi német nyelvű sajtó is ennek az öntudatnak lett dokumentuma. Korai művében, a Windischről írt, alaposan dokumentált, de azért tárgyi hibáktól és túlzásoktól nem mentes könyvében[10] lényegében megalapozta később részletesebben kifejtett gondolatmenetét, és Windisch lapalapítási törekvéseit is — meghamisítva azok irányultságát — a Drang nach Osten kulturális vetületének tartotta. Hiába emelte fel óvó szavát okos recenziójában Pukánszky Béla,[11] hiába gyarapította érdekes adatokkal a német—magyar kulturális kapcsolatokat disszertációjában Szemző Piroska,[12] hiába polemizált Kósa János, előbb monográfiában, később recenzióban![13] A magyarországi német nyelvű sajtó kutatása zsákutcába jutott, és ebből a zsákutcából nem tudott az 1945-tel kezdődő új korszakban sem kikerülni. Egyfelől az óvatos tartózkodás, másfelől viszont a források egyoldalú interpretációja jellemezte a kutatói magatartást.[14] A sajtótörténész és a művelődéstörténész előtt nyilvánvaló volt, hogy vissza kell nyúlni az eredeti forráshoz, újraértékelésre és anyagfeltárásra egyszerre van szükség. Az új magyar sajtótörténet éppen ebben a vonatkozásban jelentett szakítást a korábbi álláspontokkal; a Kókay György által írt fejezetek egységben látták Magyarország sajtótörténeti fejlődését, és ezt az egységet az egyes, különböző nyelvű lapok, folyóiratok bemutatása igazolta. Sajnos, a sajtótörténetnek a XIX. század tízes évei utáni korszakokról szóló részei az előzőekhez képest törést jelentenek. Fontos német nyelvű lapok maradnak ki (Pannonia, Iris),[15] másokról — a kutatás elhanyagolt volta miatt — szűkszavú összefoglalásra futotta, és ez az összefoglalás nemcsak a megadott terjedelmi keretek miatt szorul alapos felülvizsgálásra.[16]

[9] Fritz VALJAVEC: *Der deutsche Kultureinfluss im nahen Südosten. Unter besonderer Berücksichtigung Ungarns.* München 1943.; *Geschichte der deutschen Kulturbeziehungen zu Südosteuropa. Bd. I—V.* München 1953—1970.

[10] Uő.: *Karl Gottlieb von Windische (1725—1793).* Das Lebensbild eines südostdeutschen Bürgers der Aufklärungszeit. München 1936.

[11] Pukánszky Béla recenziója: Századok 1937. 354—356. Vö. újabban: Katalin FENYVES: *„Der Freund der Tugend", die erste moralische Wochenschrift in Ungarn.* In: Festschrift. Karl Mollay zum 65. Geburtstag. Budapester Beiträge zur Germanistik. Bd. 4. Hg. von Antal MÁDL, 74—85.

[12] SZEMZŐ Piroska: *Német írók és pesti kiadóik a XIX. században.* 1812—1878. Bp. 1931. Tárgykörünkbe vág még Szemző Piroskának egy módszertanilag is fontos dolgozata: *A „Pester Zeitung". Egy XIX-ik századbeli kormánylap története.* Bp. (1941). Vö. még: Heinrich RÉZ: *Deutsche und Österreichische Mitarbeiter der deutsch—ungarischen Zeitschriften und Zeitungen, 1819—1852.* In: Festschrift für Gedeon Petz. Bp. 1933. 225—229.

[13] KÓSA János: *Német kulturhatás Délkelet-Európában.* (Bp.) 1941. Klny. az Archivum Philologicumból.; *Pest és Buda elmagyarosodása 1848-ig.* Bp. 1937.

[14] Jellemző példa: Johann WEIDLEIN: *Deutsche Kulturleistungen in Ungarn seit dem XVIII. Jh.* Stuttgart 1963.

[15] Vö. a két lapról tőlünk: *Über die Kultur des deutschen Bürgertums von Pesth-Ofen am Anfang des XIX. Jahrhunderts.* In: Arbeiten zur deutschen Philologie 9. Debrecen 1975. 95—110.; István PÓTH: *Letopis Matice Srpske i neko peštansko-budimski časopisi dvadesetih godina 19. veka.* In: *Naučni sastanak slavista u Vukove dane 5.* Beograd 1976. 119—131.; István FRIED: *Die Zeitschrift „Iris" (1825—1828) und die Literatur des südslawischen Völker.* Studia Slavica 1977. 69—85.

[16] Egy részletkérdésről igen tanulságosan: SZIKLAY László: *Szlovák népdalok a „Pesther Tageblatt"-ban.* In: A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei 1966. 83—89.

Ugyanakkor azonban mind sürgetőbbé vált az egyes lapok anyagának feltárása, mivel mind nyilvánvalóbb, hogy sem a XVIII. század második felének, sem a XIX. század első felének eszmetörténeti, kritikatörténeti és általában véve: művelődéstörténeti elemzése nem történhet meg e lapok anyaga nélkül. Nem történhet meg már csak azért sem, mert munkatársai között Kazinczy Ferenctől Toldy Ferencig, Berzeviczy Gergelytől visszafelé nyomozva az időben Cornides Dánielig, a történész Engel János Keresztélytől a mindenféle sajtóvállalkozásban buzgó Rumy Károly Györgyig, a magyar sajtó- és művelődéstörténet, irodalom- és kritikatörténet, historiográfia számos kiemelkedő művelőjét megtaláljuk; és már csak azért sem, mert magyar lapok anyagának forrásait is sokszor e tájon lelhetjük (Kármán József *Urániája* merített Windisch *Ungrisches Magazin*jából),[17] az újszerű szerkesztési módszereket, szerkesztői magatartásokat is jórészt előbb valósították meg Magyarországon német nyelven, mint magyarul. Más kérdés, hogy az újságból élők, a szerkesztői fizetésből egzisztenciát teremtők más-más társadalmi bázisra számítottak a német, illetve a magyar nyelvű újságok létesítésekor.

Van viszont a társadalom- és mentalitástörténeti kutatásnak olyan területe is, amelyben szinte elhanyagolható a nyelvi hovatartozás problémája, s amelyben a magyarországi német nyelvű sajtó fejlődésének elemzése azért oly sürgetően fontos, mert benne közvetlenebbül fedezhetjük fel az ausztriai, németországi, bizonyos mértékben angol és francia sajtóhoz való kapcsolatokat, az onnan felfogott hatásokat; illetve azért, mert lényegében a magyar sajtótörekvéseket megelőző, más esetben azokat kiegészítő, a magyar sajtó által figyelembe nem vett rétegekhez is szóló célkitűzéseivel koncentráltan tartalmazza a magyarországi sajtótörekvések szándékait, tendenciáit. A XVIII. században, de még a XIX. század egy részében is a német és a magyar nyelvű sajtótörekvések egymás kiegészítéseként foghatók föl, egyetlen folyamat részeseiként. Itt elsősorban a publicisztikára gondolunk és nem a szépirodalmi folyóiratokra, amelyek természetszerűleg csupán a nemzeti kulturális folyamatba illeszkednek bele, s a nemzeti irodalom és nemzeti irodalmi nyelv történetében tárgyalhatók. Ellenben: Windisch *Pressburger Zeitung*ja és Rát Mátyás *Magyar Hírmondója* együtt tárgyalható, a felvilágosodás különböző stádiumának magyarországi megvalósulásaként, de mindenképpen ama nem nemesi fogantatású eszme jegyében, amely a társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása (Habermas) érdekében folyik, bármilyen szerény eszközökkel.

Más példával élve: a *Pesther Tageblatt* annak az élénkülő, vitatkozó, az új eszméket befogadni kész közvéleménynek német nyelvű megnyilatkozási lehetőségei közé tartozik, amely többnyire nagyobb hatásfokkal magyar újságokat is létrehozott. Olyannyira, hogy például a magyar lapokban élénk visszhangot keltő korai pánszlávizmus-vita továbbgyűrűzik a *Pesther Tageblatt* hasábjain,[18] és ott nem egyszerűen a régebbi, hungarus-mentalitás és az újabb, a magyar törekvésekkel együtthaladó gondolkodás vitájaképpen zajlik le, bár ebből a szempontból is értékelhető a vita e kiágazása. A magyarországi német nyelvű sajtó alapkérdéseiről van ezúttal szó, a pesti-budai és általában a német ajkú polgár állásfoglalásáról, azaz a hozzájuk szóló, nézeteiknek hangot adó újságok véleményéről. Mindez nem jelenti azt, hogy főleg a reformkorban a német és a magyar nyelvű újságok szemlélete közé egyenlőségjelet lehetne tenni. Viszonylag korán felmerül

[17] GÁLOS Rezső: *Kármán József*. Bp. 1954. 187. Gálos valószínűsíti, hogy az *Ungrisches Magazin*ból való két fordítás Kármán munkája.

[18] Gustav STEINACKER: *Noch eine Privatmeinung in der panslavistischen Streitfrage*. Pesther Tageblatt 1841. Nr. 158—159.; 60 [RUMY Károly György]: *Unbefangene Kritik des Herrn Gustav Steinacker* . . . Uo. Nr. 173—176.; Gustav STEINACKER: *Prüfung der unbefangenen Kritik meiner Privatmeinung in der panslavischen Streitfragen*. Uo. Nr. 188—190.

e lapok szerzőiben a különbözés tudata, a leginkább azután, hogy Toldy Ferenc az 1830-as évek elején az eddigieknél határozottabb hangon nyilatkozik a magyarországi német irodalomról, írásbeliségről.[19] A Kassán megjelenő *Der Bote von und für Ungern* írja le az elsők között a magyarországi németséget jellemző álláspontot: bár német újságot, könyvet olvasnak, anyanyelvük és nevük is német, de azért jó, patrióta magyar polgárok (gute, patriotische, ungarische Bürger).[20]

Mindez azonban már a reformkor olykor túlfűtött légkörében hangzik el; a korai időszakok a felvilágosodás türelmes, megértő magatartásának kedveznek. A magyarországi német nyelvű sajtónak még nem problémája a valahová tartozás, sokkal inkább az olvasók közvéleménnyé szervezése; az újságokban szó sincs (sem lehet) nyelvi öntudat formáiról, annál több a tudománygyarapításról, a külfölddel való kulturális cseréről, az erkölcsiségről és az erkölcsös magatartás példáiról.

Ilyenformán a magyarországi német sajtó történetének 1848-ig terjedő időszaka két nagy korszakra osztható. Az első eszmetörténetileg feltétlenül a felvilágosodás címszava alá sorolható, jóllehet a felvilágosodásnak eleinte nagyon mérsékelt változata érvényesül csupán itt, nagyon visszafogottan jelentkeznek felvilágosult nézetek, s az első periódus vége felé már nem az eszmetörténeti szempont a célra vezető, még csak nem is a stílustörténeti, hanem természetszerűleg a sajtótörténeti. Azaz, az 1810-es esztendőktől kezdve a német nyelvű tudományos sajtó visszaszorul, fontosabbak lesznek a napilapok, a szépirodalmi-színházi lapok és a szaksajtó. Ha egyáltalában stílustörténeti szemszögből nézzük ezeket az újságokat, akkor a biedermeier hangsúlyos jelenlétét regisztrálhatjuk, valamint az európai és a magyar törekvések együttes befogadására, egymáshoz közelítésére irányuló szerkesztői munkálkodást (fordításokban, tanulmányokban, beszámolókban). A húszas évek végétől, a harmincas évek elejétől inkább divatlapok, regionális lapok, napilapok követik egymást, *Der Spiegel* és mellék- és társlapjai a leghosszabb életűek, míg a többiek alig-alig érnek meg néhány esztendőt. Az újságok az általában rövid fennállás ellenére (kivételképpen említsük a *Vereinigte Ofner-Pester Zeitung*ot és a vele társlapot, a *Gemeinnützige Blättert*, amely több korszakon ér keresztül) jelentős funkciót töltenek be a tájékoztatásban, a szórakoztatásban, a magyar irodalom népszerűsítésében, idegen nyelvű irodalmak, alkotások Magyarországra honosításában, a Monarchia kultúrái közötti cserében. A két korszak határa az 1810/20-as évekkel húzható meg. Rumy Károly Györgynek 1806—1808-as kísérletei[21] az utolsó nagyobb szabású tervek a magyarországi német tudományos-irodalmi folyóiratok létrehozására (bár a kifejezetten szépirodalmat egy, a tervezett újsággal párhuzamosan megjelenő almanachban akarta volna Rumy az olvasóknak prezentálni). Az 1819—1822 között kiadott *Pannonia*, az 1825—1828 között megjelentetett *Iris* már közvetlenül *Der Spiegel* c. lap előtt járnak, amely az országban elsőként reprezentálja a divatlap új típusát, s az ilyen típusú divatlap életképességét (1829—1852 között létezett). Ugyanakkor azonban még a *Pannonia* is, az *Iris* is a múlt újságtípusát képviselik, elődeiknél valamivel mozgékonyabban, tudós(kodó) értekezéseket gazdag szépirodalmi anyaggal vegyítve, színházi beszámolókat rövidebb, könnyedebb írásművekkel együtt adagolva az olvasóknak.

[19] E kérdés a Pyrker-per kapcsán merült föl. A vita irodalma: KÓKAY György (összeáll.): *A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 2. 1772—1849*. Bp. 1975. 138—139.

[20] Berichtigung einiger irrigen und übertriebenen Behauptungen eines ungrischen Gelehrten im Pesther Társalkodó 1832. Nro 97. vom 5. Dezember. Der Bote von und für Ungern 1833. Nr. 11—13.

[21] István FRIED: *Der Plan einer mitteleuropäischen Zeitschrift aus dem Jahr 1806*. Magyar Könyvszemle 1974. 262—268.; *Adatok Rumy Károly György sajtó- és kiadványvállalkozásainak történetéhez*. Magyar Könyvszemle 1979. 288—297.

A két korszak (melyek között egy évtizednyi mezsgye húzódik) két különböző laptípus, két különböző művelődési eszmény és szerkesztői magatartás létrehozója, egyben eszme- és stílustörténetileg is jól megkülönböztethető, ámbár az első korszak újságot írói (semmi esetre sem újságírói), szerkesztői a második korszakban is aktívak lehetnek, s ekkor lényegében az első korszakban kialakult módszereikkel élnek. De ez utóbbi tény sem homályosíthatja el azt, hogy a két korszak laptípusai viszonylag könnyen megkülönböztethetők, viszonylag könnyen leírhatók, egymáshoz viszonyítva egymás ellentéteiként. S bár a *Pannonia* és az *Iris* az átmenetet reprezentálja, azaz átmeneti jelenségek, de nem jellemezhetők pusztán a két korszak laptípusainak vonásaival, ennek következtében a két korszak között mély törésvonalak láthatók. Mintha a „fejlődés" íve megtört volna; mintha a második korszak nem az első folytatása volna. Azok a laptípusok, amelyek az első korszakra jellemzők voltak, nem tűnnek föl a másodikban, és megfordítva, a második korszak jellegzetes újságainak mintha nem is találnók előzményét vagy csíráját az elsőben. A tudományos-irodalmi lapok (mint amilyet Windisch szerkesztett s mint amilyennek kialakítására Kovachich Márton György törekedett) Schedius Lajos *Zeitschrift von und für Ungern*jével (1802—1804) kimúlnak, nem egészen önként. Utána már csak felemás kezdemények következnek, mint amilyen Johann Karl Lübeck *Ungrische Miscellen*je (1805—1807) és Rumy Károly György tervben sokat ígérő, de az abszolutizmus cenzúrája miatt a tervezgetésnél elakadt *Zeitschrift*je. Itt azonban meg kell jegyeznünk, hogy Rumy Göttingában megjelentetett folyóirat-funkciójú két kötete *(Magazin für Geschichte, Statistik und Staatsrecht der österreichischen Monarchie,* 1806, 1808.) a tartalmas értekezések ellenére éppen úgy tanulmánygyűjtemény jellegű, mint volt korábban Windischnek több rövid, köztük több színvonalas, több ismeretterjesztő jellegű cikket közreadó *Ungrisches Magazin*ja (1781—1787). Ugyanakkor e tudományos-irodalmi folyóiratok mégsem múlnak el nyomtalanul, funkciójukat és némiképpen jellegüket is a *Tudományos Gyűjtemény* viszi tovább, nem kizárólag a közös szerzők miatt (Schedius, Rumy, Kazinczy).

A két korszakon átívelő lap, mely az *Ungarische Staats- und Gelehrte Nachrichten* és a *Neuer Kurier aus Ungarn* utódjaként *Vereinigte Ofner und Pester Zeitung* címmel jelent meg, 1800-tól 1845. június végéig, főleg igazi konkurrencia hiányában tarthatta magát. Amikor a korszerűbben szerkesztett, tördelt, bár más jellegű *Pesther Tageblatt* napvilágot látott, akkor teljesen nyilvánvalóvá lett a lap korszerűtlensége, szegényessége, elavultsága. Az olvasók mégis jó darabig kitartottak mellette, részint megszokásból, kényelmességből; viszont bebizonyosodott, hogy az 1840-es években már nem szükséges annyi német nyelvű lap Pest-Budán. A mindinkább szaporodó vidéki német nyelvű lapokat — melyek viszonylag kis példányszámban jelentek meg — a helyi híranyag éltette elsősorban, a *Pressburger Zeitung*ot a hagyomány is, a *Temesvarer Wochenblatt* (jellemző alcímmel: Zeitschriftliches für Wissen, Kunst und Industrie) viszont épp a regionalitásra, a lokálpatriotizmusra épít, jóllehet kultúraközvetítői-informatív szerepét igyekszik minél szélesebb körűen értelmezni.

A korai időszakokra visszatérve, a kiindulópontot a *Pressburger Zeitung* első számának megjelenésére tehetjük (1764); általában Karl Gottlieb Windisch tevékenysége jól észrevehető határkő a magyarországi németség kulturális mozgalmainak (s így a sajtónak is) a történetében. Windisch a napilap megindítása mellett morális hetilapokra gondolt. Szándékát valóra váltotta, s ebben már minőségileg új mozzanat létrejöttét kell látnunk a magyar(országi) művelődéstörténetben. Még akkor is, ha kész mintá(ka)t talált erre Lipcsében és Bécsben; még akkor is, ha e morális hetilapok nem színvonalukkal jeleskedtek elsősorban, hanem létezésük tényével. Új lapformát hozott át Windisch Magyarország földjére, és ezzel az új lapformával egyben a leibnizi-wolffi indíttatású felvilágosodásnak törte az utat. S ezzel párhuzamosan: a Bél Mátyástól örökölt pietista szellemi-

ségnek keresett megvalósulási lehetőséget, s a maga szerény módján (azaz a morális hetilapokban közölt regénykéken, verses történeteken keresztül) az új típusú érzékenység előtt nyitott kaput. Törekvése egyben jórészt párhuzamos a magyar (nyelvű) felvilágosodásával, pl. néhány év eltéréssel foglalkozik Windisch és Bessenyei Pope-pal. A Bél Mátyás kezdeményezte Landeskunde él tovább az *Ungrisches Magazin*ban, majd a csekélyebb érdekességű *Neues Ungrisches Magazin*ban (1791—1792). Az előbbi lap azt panaszolja föl, hogy bár Magyarországon is akadnak olyan tudósok, akiknek tudományossága ismert, hiányzik mégis az alkalom a hasznossá válásra. Az *Ungrisches Magazin* programadó felhívása, de Windischnek és körének egész tevékenysége e hasznosság eszme jegyében épül föl, amelynek keretét a Vaterland és a Gelehrsamkeit kulcsfogalmak köré fonódott felvilágosodott képzetek adják. Ehhez adjuk hozzá a magyarországivá honosított európai terminust: ungrische gelehrte Republik. S míg a morális hetilapok a pietisztikus indíttatású érzékenység szellemében népszerűsítették a polgári erényeket, addig az *Ungrisches Magazin* annak a hungarus-polgárnak magatartását demonstrálja, aki nem nyelvi alapon meghatározható nemzetben, hanem országban, kormányzatban gondolkodott, s akinek érdeklődése a magyar korona fennhatósága alá tartozó országok mindegyikére kiterjedt. A morális hetilapok az intimitásba fordult, mert a politikából eleve kizárt polgárhoz szóltak, az *Ungrisches Magazin* a kicsiny tudós „köztársasághoz". S hogy a szűkebb pátria ügyein túl zajló politika kevéssé érdekelte Windischt, arra épp *Ungrisches Magazin*ja és folytatása a példa.[22] Még áttételesen sem árul el semmit abból a tudományokba, a nyelvművelésbe, az irodalomba is beáramló politikai hullámokból, amik II. József évtizedét és az utána következő néhány esztendőt jellemezték. Így tehát Windisch morális hetilapjai —a német morális hetilapok egy részétől lényegileg eltérően — csak sokszoros áttétellel „tükrözték" koruk magyarországi „valóságát", nem utolsósorban azért, mert a szerkesztő jobb volt adaptálónak, kezdeményezőnek, kompilálónak, mint alkotónak. Az *Ungrisches Magazin* és folytatása pedig valójában két munkatársának közreműködésétől igazán fontos: a korábbi lapban Cornides Dániel, a későbbiben Engel János Keresztély publikált izgalmas, a magyar történettudomány legjobb színvonalát reprezentáló dolgozatokat. A többi a népszerűsítés, a szintén fontos helytörténet, esetleg a különösebb kritika nélküli forrásközlés szintjén maradt. Főleg a helytörténeti írásokba érdemes beleolvasnunk, Magyarország akkori állapotáról fontos adalékokat találunk: a települések, a lakosság, esetleg a népszokások leírása sok tanulságot rejt. Amit azonban messze kerülnek a szepességi és más szerzők: a társadalmi helyzet valamivel elemzőbb vizsgálata. Egyedül a szepességi falvak elszlovákosodási folyamatáról olvashatunk tárgyilagos, szepesi német szempontú fejtegetéseket.[23]

Cornides Dániel és Engel pragmatikus történeti fejtegetései, az európai történetírással lépést tartani kívánó értekezései azok, amelyek Windisch újságait — fejlődéstörténeti értékükön túl — igazán fontossá teszik. Más szempontból számottevő Kovachich Márton György *Merkur von Ungarn*ja. Nem a szerkesztés, nem a cikkek hívják föl magukra a figyelmet, hanem a lap első számában közölt *Entwurf*,[24] amely teljes vértezetében mutatja a felvilágosodott gondolkodót, akinek célkitűzéseivel, újság-eszményével a lap cikkei, értekezései, beszámolói általában szembenállnak. A kiindulópont ismerős: a kül-

[22] István Fried: *Eine unzeitgemäße wissenschaftliche Zeitschrift am Ende des 18. Jahrhunderts.* (Neues Ungrisches Magazin) In: Arbeiten zur deutschen Philologie Bd. 16. Debrecen 1982.

[23] Samuel Ab Hortis: *Beytrag zur Geschichte und gegenwärtigen Verfassung der ungrischen Sachsen in der Zips.* Neues Ungrisches Magazin 1791. Heft. 1. 9.

[24] *Entwurf einer Literaturzeitung für das Königreich Ungarn.* Merkur von Ungarn... 1786. Nr. 1. 3—12.

föld ismeri a magyarok hősi tetteit, de kevéssé ismeri a szellem munkásait. Ezért a külföld Magyarországról alkotott ítélete egyoldalú és igaztalan, s ennek az az oka, hogy a szellem embereinek eddig nem volt alkalmuk a nyilvánosság elé való kilépésre. Itália, Franciaország, Anglia és különösképpen Németország bővelkedik a nyilvánosságot biztosító alkalmakban (so viele gelehrte Anzeigen, Journale, Wochen- und Monatsschriften, Rezensionen, Bibliotheken, Magazine, Merkure, Zeitungen, periodische Schriften), évenként egyre újabbak jelennek meg, míg Magyarország ezek nélkül szűkölködik. Pedig az újságok a legügyesebb és leghathatósabb, majdnem egyedüli eszközei annak, hogy bizonyos alapelveket, igazságokat, véleményeket, megjegyzéseket, találmányokat és felfedezéseket, tanításokat, általában a szükséges és hasznos ismereteket, igen, magát a felvilgosodást (itt nem mai értelemben szerepel, inkább általános művelődés a jelentése) gyorsan és általánosan ismertté tegyék. Kiváltképpen a tudományos jellegű lapok alkalmasak erre. „Die Zeitungen sind überhaupt — folytatja Kovachich —, aber die gelehrten besonders für den Reichthum und Zuwachs nützlicher Kenntnisse eben das, was die Industrie und der Handel für den Reichthum und die Vermehrung der gesellschaftlichen Nahrungswege: sie befördern einen schnellen Vorlauf nützlicher Kenntnisse, wie die Zirkulation des Geldes . . ." Érdemes felfigyelnünk arra, hogy Kovachich az újságokat — bármily nagy jelentőséget tulajdonít nekik — szélesebb perspektívába helyezi. Kovachich látja, hogy a folyóiratok, az újságok népszerűsége nem választható el az általános fellendüléstől, s ennek számottevő anyagi okai és kihatásai vannak.

A továbbiakban azt fejtegeti, hogy az általa célszerűnek vélt lap nem szólhat csupán a tudósok szűk köréhez; majd határozottan állapítja meg, hogy egy nemzet, melynek nincsen tudományos sajtóorgánuma, hátrányos helyzetbe kerülhet a tudományos orgánumokkal rendelkező nemzetekkel szemben. S bár Magyarországon még nincs tudományos lap, ez még nem bizonyítja, hogy tudományosság nélkül valók lennénk. Inkább „physikalische und politische Umstände" az okok. Végül a kiadandó lap nyelvéről elmélkedik. A latin nyelvűségből nem származhatik sok haszon, a magyar még nem oly általánosan elterjedt és kiművelt, hogy tudományos nyelvként számon tartathassék. Ezért adja ki a Merkur-t németül, erre az időszakra is ez a leginkább megfelelő, minthogy nem kizárólag a politikai ügyeket tekintve a legalkalmasabb, hanem a tudományos ügyeket illetőleg is.

Ez az *Entwurf* — 1786-ban vagyunk! — egyértelmű kiállás a jozefinizmus mellett, sőt, szűkítve a kört, II. József rendeletei mellett. Ugyanakkor azonban néhány cikk, recenzió vagy értekezés felől tekintve, nem mondhatjuk el, hogy Kovachich, a szerkesztő túl tágra méretezte volna a maga által felvilágosodottnak tartott eszmerendszert. Lehet, hogy a *Merkur* cikkírói, recenzensei nem teljesen idomultak a Kovachich kijelölte célokhoz, mindenesetre feltűnő, mennyire elhatárolják magukat néhányan a felvilágosodásnak még viszonylag kevésbé radikális nézeteitől is. Sava Tekelija disszertációját ismertetve a recenzens így elmélkedik: „Uns wenigstens scheint sein von dem sonst unvergleichlichen Rousseau entlehntes Räsonnement über dem Werth des rohen ungesellschaftlichen Standes des natürlichen Menschen im Vergleich mit der bürgerlichen Verfassung mehr die Frucht einer ungereimten Einbildung als Philosophie zu seyn." A Rousseau-t majmoló póz kárhoztatása természetesen nem hiba, de árulkodó a következő passzus: „Vor wenig Jahren hätte die Büchercensur so freye Grundsätze gewiss nicht passieren lassen."[25] S itt már korántsem az egykori cenzúra elítélésén van a hangsúly. Annál kevésbé, mert a lap visszatérő mondandója, hogy egyre több olyan könyv jelenik meg, mely a vallást, a katolikus egyházat gúnyolja, nevetségessé teszi, de ez még nem az igazi felvilágosodás

[25] Uo. Elftes Heft, 1069—1070.

jele. Még d'Argens, Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Helvetius és mások sok jót hoztak — vallást gúnyoló irataik révén is — az erkölcsöknek, de a jelennek szegényesen kuruttyoló békáit ők is csak megvetéssel sújtanák.[26]

A *Merkur von Ungarn* tehát egyfelől vállalja a felvilágosodás egy válfaját (inkább a közeli múlt nagyjainak idézését), viszont — másfelől — elhatárolja magát a főleg jozefinista indíttatású és valóban nem mindig ízléses egyház- és vallás-kritikától.

A *Neues Ungrisches Magazin*nak egy darabig nem akadt folytatása, majd 1802-ben jelenik meg a *Zeitschrift von und für Ungern*.[27] Szerencsés pillanatban: ugyanis 1801—1802 körül az udvar mintha lazítana az abszolutizmuson, összehívják az országgyűlést, a státusfoglyok is hazatérhetnek. Schedius mögé az a kör tömörült, amely előbb jozefinistaként, majd reformerként vett részt az 1780-as évek megújulási folyamatában, 1790/91-ben az országgyűlésen a reformok javallói közé tartozott, s valamilyen módon, csalódva az abszolutizmus térhódítása következtében kialakult helyzetben, kapcsolatba került a magyar jakobinusok mozgalmával, hogy annak leleplezése, elfojtása után, mellőzve és háttérbe szorítva, őrizze a reformeszméket. Ki birtokán gazdálkodott, ki mellékes területre irányítódott, ki visszavonult (kényszerűségből) a közéleti tevékenységtől. Ennek a leginkább protestáns nemesekből és értelmiségből álló csoportnak az volt a szándéka, hogy megőrizze kapcsolatait a külfölddel, pontosabban szólva: azokkal a németországi egyetemi körökkel, amelyektől tanult, és amelyek révén bekapcsolódott az európai kulturális fejlődésbe. Elsősorban Göttinga és Jéna tudós köreinek ihletését érezzük az igen színvonalas, kitűnően és változatosan szerkesztett folyóiraton, amely hű képét adta Magyarország művelődésének, beleértve azokat a leplezetten tolmácsolt reformtörekvéseket is, amelyek a följebb említett kör tevékenységében öltöttek korábban testet. A *Zeitschrift* szerkesztői módszere a jénai *Allgemeine Literaturzeitung*ét követte, amúgy is volt kapcsolat Schedius és köre (pl. Engel János Keresztély) és a jénaiak között. Emellett a göttingai klasszikus filológus, Heyne professzor is figyelemmel kísérte és a göttingai tudós újságban népszerűsítette Schedius lapját.

Az 1802—1804 között létezett folyóiratban a magyar tudósvilágnak majdnem minden számottevő képviselője helyet kapott, s egyben majdnem minden jelentékeny könyvről készült ismertetés. A szerkesztő a vitás kérdésekben látszólag nem foglalt állást, hanem egy számon belül vagy egymást követő számokban egymással ellentétes szemléletű dolgozatokat adott közre, illetve ugyanarról a műről esetleg két, egymástól gyökeresen különböző recenziót tett közzé. Lehetőleg olyan kontextusban, amely az olvasók előtt egyértelművé tette, hogy a szerkesztői hallgatás nem vélemény nélküliség, hanem óvatos álláspont. Az 1790-es évek reformeszméit éltette tovább — nehezebb korszakban — Schedius.

Az általunk átmenetinek tartott két lap közül a kevésbé feldolgozott *Pannoniára* érdemes figyelmünket fordítanunk. A szerdánként és szombatonként megjelenő „Zeitschrift" (így nevezte a szerkesztő, Festetics Károly Albert, a Stibor vajda fordítója) fél íven, kvárt alakban, a pusztán politikai tárgyú dolgokat kizárva mindazt tartalmazza, ami Magyarországon és a vele kapcsolt tartományokban az irodalom és a színház tárgyában eseményszámba megy, de időről időre beszámol a fönt említett országok és tartományok színházi viszonyairól is, méghozzá megbízható levelezők útján, valamint a nép-

[26] Ernstliche aber wohlgemeinte Warnung an die begierigen Leser der Modeschriften. Uo. 1088—1091. A lapban Dugonics Etelkájáról elismerő recenzió jelent meg, oly módon, hogy az ne legyen ellentétben a szerkesztő ekkor még jozefinista álláspontjával. Vö.: Uo. 1035—1042.

[27] Fried István: *Schedius Lajos és folyóirata (Zeitschrift von und für Ungern, 1802—1804)*. Magyar Könyvszemle 1981. 81—94.

művelés és a kultúra előrehaladásáról, az ország statisztikai—földrajzi helyzetéről, régmúltjáról, történelmi viszonyairól közölnek cikkeket. Az előfizetési felhívásból nem tetszik ugyan ki, de az előfizetői névsorból igen: a színház és a drámaírói törekvések, ezek azok a legfontosabb jelenségek, amelyek az újság érdeklődésének homlokterében állnak. A másik rendkívül fontos tényező: a lap Pest-Budának készült, előfizetőinek zöme is Pestről, Budáról való. Az első félév 171 előfizetője közül 93 pesti, 24 budai, nyolc jelöli lakhelyét Pest-Budának. Bécs 4, Pozsony 6, egyéb magyarországi 32, ezenkívül a lap két zágrábi és két mantovai előfizetővel dicsekedhetett. A magyar művelődés olyan alakjai prenumeráltak, mint Jankovics Miklós, Kisfaludy Károly, Rumy Károly György, Schedius Lajos, a *Tudományos Gyűjtemény* szerkesztője, Thaisz András. Az 1819-es év végén 204-re nőtt az előfizetők száma; s az 1822-es megszűnés sem az érdektelenségnek köszönhető, hanem a szerkesztő ebben az időszakban ugyancsak megnehezült pozíciójának. Mert igaz ugyan az, hogy a *Pannonia* (mint később az *Iris)* a legjobb osztrák szerzőket is felvonultathatta a bécsihez képest enyhébb cenzúra miatt, de a cenzorok itt is éberen őrködtek, Festeticsnek volt épp elég kellemetlensége egy Grillparzer-vers közlése miatt, amit Bécsben előzőleg cenzúráztak. A cenzúrázási, terjesztési nehézségek miatt kellett megszűnnie a *Pannoniá*nak, hogy aztán 1825—1828 között az *Iris* folytassa ott, ahol a *Pannonia* abbahagyta. Mindkét lapnak elsőrendű törekvése volt a magyar irodalom java termékeinek németre fordítása, Kisfaludy Károly és Sándor, Kazinczy Ferenc, Vitkovics Mihály, Fáy András és mások lelhetők a tolmácsolt költők között. Az *Iris* már a délszláv népköltészet európai hírére is fölfigyelt; szerencsére a lap munkatársának szegődik a bécsi lapokból már ismert Eugen Wesely, aki folyamatosan és rendszeresen tolmácsolja Vuk Karadžić gyűjteményének nevezetes énekeit. Evvel az *Iris* (s más délszláv tárgyú közleményével) új olvasótábort von be az előfizetők közé, a magyarországi városokban jelentős anyagi erőt képviselő szerb polgárságot. A *Pannonia* és az *Iris* természetesen más európai irodalmakra is kitekint: a bécsi biedermeier költői (J. N. Vogl, J. G. Seidl) mellett a prágai németség legjobb íróinak is helyet adnak, valamint a frissebb francia és angol irodalomnak is. 1828-ban például már Mérimée misztifikációjából, La Guzla címen közölt ál-délszláv prózai művéből közölnek részletet, 1825-ben Lamartine-t lelhetjük a „szerzők" között. Az *Iris* foglalkoztatta Schedel Ferencet, aki a magyar irodalom legújabb fejleményeiről oly módon tájékoztatta az olvasókat, mint nem sokkal később esztétikai leveleiben.

A *Pannonia* is, az *Iris* is a szépirodalmat helyezte előtérbe, de emellett bőségesen közölt értekezéseket is. Melzer Jakab magyar történelmi tanulmányai a szepességi írók egy részének hungarus-patriotizmusát reprezentálják, mint ahogy Rumy Károly Györgynek a magyar esztétikatörténetben kevéssé tárgyalt dolgozatai a göttingai neohumanista esztétikát képviselik, a valódi hatáshoz túl későn megjelenve, s inkább kompiláció, mint önálló megállapítások formájában. Viszont nem érdektelen Rumy Károly György népszerűsítő-fordító munkája, amit Kazinczy Ferenc tolmácsaképpen végzett. S ha a Magyarországon kívüli német nyelvterületre alig-alig értek el ezek a kommentált írások, Kazinczy pozícióját mindenképpen erősítették.

Már ezekben a lapokban, erősebben az *Iris*ben jelentkezik a tendencia a Monarchia többi nagyvárosának német nyelvű (hasonló jellegű) lapjaival való cserére, Prága és más városok német íróinak foglalkoztatására. Ezzel új színek élénkítik a lapot, többnyire lokális színek, olyanok, amelyek ismerősek és különösek, rokonok és más világról árulkodók egyszerre. Méghozzá nem a hormayri fogantatású Staatspatriotismus szellemében, hanem ama közvetítési szándék, kölcsönös érdeklődés jegyében, amely az 1840-es esztendőkben a prágai, a zágrábi, a pesti-budai német sajtót jellemezte. A cseh, a horvát (s általában: a szláv), a szlovák és a magyar irodalmi törekvések jórésze a lokális német sajtón keresztül jutott el egymáshoz. Éppen ezért az eddigieknél jóval figyelmesebben

kell kezelnünk e tényt: az irodalmi érintkezéseknek ez a messze nem egyetlen formája lényeges eleme a nemzeti irodalmi törekvéseknek is. S ebben számottevő a szerepe az osztrák, valamint a cseh-, a magyar-, a horvátországi német sajtó munkásainak. Az *Ost und West*, a *Moravia*, a *Luna*, *Der Spiegel*, *Gemeinnützige Blätter*, *Pesther Tageblatt* (hogy csak néhányat említsünk) sűrűn vettek át egymástól híreket, fordításokat, közleményeket. Joggal feltételezhetjük, hogy ezekről az átvételekről, fordításokról tudomást szerzett a hazai anyanyelvű irodalom és sajtó.

Ugyanakkor azonban nem feledhetjük, hogy ez a lokális német nyelvű sajtó differenciálódott, pl. a *Gemeinnützige Blätter*ben jóval több a szláv tárgyú közlemény, mint a *Pesther Tageblatt*ban (bár ott sem kevés). S éppen a *Gemeinnützige Blätter* közöl néhány olyan értekezést is, amely a reformkori vitáknak és aggódásoknak, polémiáknak és félelmeknek is oka-témája. *Die slavischen Völker. — Ungarn* címmel például Theodor Rohmer könyvének kivonatát adják.[28] Jellemző megállapítások olvashatók a kivonatban: „. . . in unsern Tagen drängt sich der Zwiespalt von Magyaren- und Slawenthum heftiger als jemals hervor," ezért megnövekedett a németek közvetítésének jelentősége. Majd alább: „Die Magyaren bedürfen, um das slavische Element zu beherrschen, die Slaven um dem magyarischen zu widerstehen, der *deutschen* Hilfe. Beide in Einklang zu setzen, ein einiges Volke zu schaffen, ist die Aufgabe der *deutschen* Politik." Egy másik cikk az általános hangulattól eltérően és majdnem a fentiek szellemében fogalmazza meg a magyarországi „német elem" feladatait: „Sie (ti. a magyarországi németek) sind nämlich durch ihre Stammverwandtschaft mit dem deutschen Regentenhause und den deutschen Nachbarprovinzen recht eigentlich dazu berufen, eines jener Querbänder zu bilden, durch welche die aggregaten Bestandtheile der österreichischen Monarchie sympathetisch zusammenhalten; dann aber ist es von Altersher ihre Aufgabe, die Träger und Vermittler deutscher Cultur in Ungarn zu sein."[29]

Állítsuk ezzel szembe a *Pesther Tageblatt* szerkesztőinek, szerzőinek mentalitását! Maga a lap jellege is más: Tageblatt, de: zeitschriftliches Organ, méghozzá „für Wissen, Kunst und Leben". Az utóbbi elsősorban a híranyagban van jelen, amely a jól szervezett levelezői hálózat révén nem pusztán a pest-budai újdonságokról számol be, hanem Magyarország valamennyi jelentős városáéról, Bécsről, Prágáról is. A *Pesther Tageblatt* beköszöntő cikke nem a hagyományos módon megfogalmazott szerkesztői programbeszéd, hanem humorisztikus elmefuttatás, amelynek szerzője a kor Bécsben és Pest-Budán egyként népszerű humoristája, M. G. Saphir (a *Pesther Tageblatt*ot Sigmund Saphir szerkesztette).[30] Az ironikus heinei prózát alacsonyabb szinten művelő M. G. Saphir lényegében már az 1830-as években megtestesíti a csevegő, humorisztikus tárcákban gondolkodó, társaságot mulattató, könnyed, szellemes újságírót, aki sosem ás túl mélyre, szórakozva tanít, az életnek fonákságait tollhegyére tűzi, többnyire találóan, máskor az olcsóbb humortól sem ridva vissza. Ez az irály a magyar divatlapokba is átkerült, éppen a német és a magyar nyelvű sajtó közös munkatársai és fordítások révén. A *Pesther Tageblatt* első száma mintha a magyarság felé fordult „német elem" seregszemléje lenne. Frankenburg Adolf Vörösmarty-vers fordításával, egy magyar tárgyú

[28] Gemeinnützige Blätter 1842. Nr. 7—8. Theodor Rohmer könyvének címe: *Deutschlands Beruf in der Gegenwart und Zukunft.* Zürich-Winterthur 1841. A könyvre röpiratban reflektált Karl Frőbel: Die grossen Bloßstellung der Tendenz der kürzlich erschienenen Schrift von Theodor Rohmer (. . .) Zürich-Winterthur 1842.

[29] *Das deutsche Element in Ungarn und seine Aufgabe.* Gemeinnützige Blätter 1843. Nr. 25.

[30] FRIEDLÄNDER Sára: *Saphir Móric Gottlieb.* Tanulmány a zsidó asszimilációs törekvések kezdeteiről. Bp. 1939.; OSZTERN Rózsa i. m.

(rendszeres rovatává vált) tárcával veszi ki részét a közleményekből, beszámolót olvashatunk a pesti német színházról (január 15-étől kezdve a magyar színházról szóló tudósítások is helyet kapnak), de megszólal Schedius Lajos is, aki ekkor már inkább a magyar művelődés becsült munkása. Az 1840-re megfogalmazott előfizetési felhívás lényegében a szerkesztő célkitűzését összegzi, elsősorban a művészet, az irodalom, a tudomány és az élet más területe a lap témája, pártatlanságot ígér, s a haza társadalmi életéről és törekvéseiről szóló híradásokat, közleményeket.

Külön kell szólnunk a korszerű világirodalmi kitekintésről. Az 1839-es évben cikksorozat olvasható Shakespeare nőalakjairól, terjedelmes értekezés az új angol humorról, név szerint Dickensről; a szívesen közölt szerzők között lelhetjük Victor Hugót, A. Dumas-t, Jules Janin-t, Bulwert, Sainte Beuve-t, a német nyelvűek közül I. F. Castellit, Franz Dingelstedtet, I. Kurandát, A. W. Gerle-t, Seidlt, Carl Austerlitzet, akinek Danteről írt versét külön kiemeljük, a később Arany János tolmácsolta L. Au. Frankl-t, Karl Becket, valamint A. G. Polz-ot Prágából, aki szerb tárgyú verseivel és Nationalpoesie der Serben c. értekezésével az *Iris* hagyományait, a leginkább E. Weselyét folytatja a lapban. A magyar irodalomból is a korszerű, az érdekes kerül át a *Pesther Tageblatt* hasábjaira. Jósika Miklós talán a legkedveltebb szerző, Moritz Bloch (Ballagi Mór) *A csehek Magyarországban* magyar kiadásáról ír ismertetést, de ismertetik *Der letzte Bátori* és *Abafi* c. regényének német fordítását, regényeiből a lapban részletek látnak napvilágot. Eötvös József költőként és prózaíróként egyként bemutatkozik a lapban, *A falu jegyzője* részletével és egy verssel. Mailáth János magyar történelmi áttekintése egészíti ki a magyar művelődési törekvésekkel kapcsolatos képet. Ehhez csak azt tennénk hozzá, hogy a *Budapesti Árvízkönyv*, a *Remény* c. almanach, a *Tudománytár* több kötete is recenzensre lel a lapban.

A lap irodalmi ízlését mindennél jobban bizonyítja, hogy Garay János a legtöbbet fordított magyar költő, s Magyarországon először közölnek Andersen-meséket.

Az idők változását mutatja az 1843-es évfolyam anyaga. A külföldi szerzők között leljük A. Stiftert,[31] a kiadó Heckenast Gusztáv személyes barátját, B. Auerbachot, W. Wordsworth-t, akit magyar lapok nem közöltek, A. Dumas-t; a *Grenzboten*ből Victor Hugo munkásságát tárgyaló dolgozatot vesznek át, és Garay helyett inkább a népiesség felé tájékozódó Czuczor Gergely, majd a romantikus prózaíró Kuthy Lajos lesz a németül olvasók kedveltje, nem hanyagolva el Vörösmarty Mihály tolmácsolását sem. Beszédes bizonyíték a magyarosodás lendületére, hogy az *Iris*ben még németül publikáló Schedel még mindig Schedelként magyarból fordított szerző lesz.

Az 1840-es évfolyamban olvasható egy szerb dal, amelynek forrása a prágai *Ost und West*, cseh folyóiratból való a *Bohemia* közvetítésével A strakonicei dudásról szóló ismertetés, valamint az Ost und West nyomán adják közre J. K. Tyl egy elbeszélését. 1842-ben *Bulgarische Poesie* címmel vesznek át anyagot az *Ost und West*ből, ugyanebben az évben közlik Puskin Pikk dámáját.

A magyarországi német (nyelvű) sajtó szemléjét ezzel zárjuk, hangsúlyozva az eddig keveset hangoztatott és érvényesített szempontok alapján történő kutatások, elemzések szükségességét. Természetesen az *Ost und West* és más, nem magyarországi német nyelvű lapok hasonló szempontú átnézése is szükséges volna. Az irodalmi érintkezéseknek, a kölcsönhatásoknak és a nemzeti irodalom forrásainak elemzése nem képzelhető el ez általunk sürgetőnek minősített vizsgálódások nélkül. Dolgozatunk — még e vázlatos formában is — ennek a munkának ösztönzésül szeretne szolgálni.

FRIED ISTVÁN

[31] István FRIED: *Adalbert Stifter und die Ungarn.* In: Arbeiten zur deutschen Philologie 1973. 51—59.

Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága. Gyalui Torda Zsigmond életművét mind ez ideig Miloslav Okálnak ismertetésünk tárgyát képező tanulmánya* mutatja be a legrészletesebben. A szerző mind Gyaluinak, mind barátainak, társainak és tanítványainak egymás közti levelezésére, továbbá Gyalui esküvője alkalmából a prágai Collinus szerkesztette humanista gyűjteményre *(De nuptiis Geloi)* és a költőnek sajátkezűleg írt naplójára, feljegyzéseire *(S. Tordae Ephemerides)* támaszkodva fűzi egységbe az életrajzi adatokat, és filológiai részletezéssel elemzi irodalmi munkásságát.

Eszerint a szerző által német származásúnak vélt, de hungarus-magyar patriotizmusát minduntalan kinyilatkoztató Sigismundus Gelous Torda (vö. 151) — akinek magyar tudását Paxy Annához, Révay Ferenc özvegyéhez írt magyar nyelvű levele bizonyítja — 1535-ben iratkozott be a krakkói egyetemre,[1] amiből arra következtethetünk, hogy a század tízes évei végén vagy a húszas évek elején született. Nem tisztázott, hol végezte korábbi tanulmányait, de tanáraként Kálmáncsehi Mártont említi.[2] A krakkói egyetemi évek után öt évet tölt Wittenbergben, ahol Melanchton kedvelt tanítványa, s 1544. január 31-én huszonhét pályázó közül az első helyen végezve szerez magiszteri fokozatot (e napon felolvasott értekezésében azt taglalja, vajon a „*πρός τὸν θεόν*" kifejezésben a „*πρός*" elöljárónak datívuszi vagy akkuzatívuszi vonzata érvényesül-e — De particula *πρὸς τὸν θεόν* et Verbum erat apud Deum).

Gyalui már ekkor szoros kapcsolatot tart fenn Wernher (Verner) Györggyel, királyi tanácsossal, a sárosi vár tudós kapitányával. Wernher, amint a levelezésből kitűnik, egyrészt Révay Ferencnél, a turóci főispánnál és nádori helytartónál ajánlja Tordait az olaszországi tanulmányokra készülő Révay fiúk nevelőjének, másrészt meg akarja nyerni eperjesi rektornak. Az ugyanis ez okból kifolyólag Szklabonyára Révayékhoz (1544), majd Eperjesre látogat, ahonnan ismét Wittenbergbe tér vissza, s e második wittenbergi tartózkodása idején írja Rubigallus Pál[3] művét *(Epistola Pannoniae ad Germaniam recens scripta* [Wittenberg 1545]) az olvasónak ajánló versét. A következő év tavaszán Pozsonyt és Bécset érintve a Révay fiúkkal Padovába megy. Nevelői kötelmei mellett itt orvostudományi stúdiumokat folytat, s jártasságra tesz szert az asztronómiában. Gyakran vált levelet Melanchtonnal, Joachim Camerariusszal, a század nagy német filológusával (például Theognidész verseinek szövegfeltárását illetően) és másokkal. A reneszánsz tudomány e központjában 1548 novemberében két beszédet mond *(Oratio de beatudine, Questio An honesta sint natura, an vero opinione;* mindkettőt 1549-ben ugyanott ki is nyomatta). Az ugyancsak ekkor készült, a szokásos ajánlások szerelékével ellátott (a művet a szerző Perényi Péternek dedikálja), az ismert evangéliumi

* *Okál,* M.: *La vie et l'oeuvre de Sigismund Gélous Torda.* In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského Graecolatina et Orientalia. VI. 1974. 105—155. (Bratislava. Slovenské pedagogické nakladatelstvo 1975).

[1] A *Regestrum Bursae Cracoviensis Hungarorum* (Buda 1821) nevének magyar alakját — Gyalu — jegyzi (s így írja le Wernher is Révay Ferencnek küldött 1544. május 4-iki levelében); l. a tanulmány 2. számú jegyzetét a 105. l.-on.

[2] Horváth János erre vonatkozólag, nyilván Heltai állítását véve figyelembe Kálmáncsehi iskolamesteri működéséről, egyértelműen Gyulafehérvárt jelöli (vö. Horváth, J.: *A reformáció jegyében.* Budapest, 1953. Akadémiai Kiadó, 270).

[3] A körmöcbányai születésű selmeci polgár és bányatulajdonos Paulus Rothan, költői nevén Rubigallus — aki 1536-ban iratkozott be a wittenbergi egyetemre, s 1540-ben tagja volt a Konstantinápolyban járt magyar követségnek, 1571-ben pedig Korponánál harcol a török ellen, érdemeiért királyi tanácsosi címmel és lipcsei (zólyomlipcsei) várkapitánysággal kitüntetett (a várnak birtokosa is lett) — műveinek újabb kiadását és jellemzését lásd: *Pauli Rubigalli Pannonii Carmina.* Edidit Miloslav Okál. Leipzig. Teubner 1980. XVIII, 61 l. (Az Epistolában a török ellenes harcok történetét írja le, s kiemeli Hunyadi János és a magyarok vitézségét [vö. i. m. 46—7]).

anyagot hatvankét szapphói strófában feldolgozó „karácsonyi ének" *(Genethliacon in diem Natalem Christi)* s a hasonlóképpen szapphói versszakokból álló, főképpen az Ótestámentumból merítő *Hymnus de Angelis* Velencében jelent meg 1548-ban.

Gyalui Itáliában megismerkedett a tanulmányai befejeztével Erdélybe készülő, a későbbiek során Bártfán Stöckellel is hitvitázó s az erdélyi reformációban feltűnő (bolygó és bolygató)[4] Francesco Stancaróval; egyik válaszlevelében (1549) azt tanácsolja neki, hogy a fennálló állapotokra való tekintettel gondosan mérlegelje elhatározásának célszerűségét.

A dolgozat részletezi Gyalui Zsigmond szereplését a *Historia Francisci Spierae* (Bázel 1550) szerzői között. E gyűjteményben (amelybe Henricus Scotus, Kálvin és mások is írtak) az egyes írások F. Spierának, az eretnekséggel vádolt, majd hitének nyilvános megtagadására kényszerített s ezután búskomorságba és — rokonai, orvosai és vigasztalói, köztük Gyalui Torda, mindennemű igyekezete ellenére — e lelki kór áldozatául eső gazdag itáliai polgárnak és jogtudornak esetét kommentálják.

Az életrajzi adatolásból megtudjuk, hogy Gyalui Torda Zsigmond 1550-ben tért vissza Itáliából. Egy ideig a szklabonyai Révay-várban időzik még, de csakhamar Eperjesre megy, elvállalja az iskola rektori tisztségét, s még ugyanebben az esztendőben feleségül veszi Wernher György leányát, Eufémiát. Ebből az alkalomból adják ki a csehországi humanisták, élükön Matthias Collinusszal ünneplő epigrammagyűjteményüket: *De nuptiis clarissimi doctoris Sigismundi Geloi Pannonii et honestissimae puellae Euphemiae* (Prága 1551). A kiadványban tizennyolc szerző vett részt, Melanchton négy latin és két görög disztichonnal. Collinus jókívánságaiban többek közt még a városnév etimológiáját is alkalmazza (az etimologizálás egyébként mint költői módszer a poémákban gyakori), az ifjú arának gyermekáldást kívánva ugyanis az „ahány hal van a Tiszában . . ." szólásmondást továbbszőve „és ahány eper Eperjesen, mely gyümölcstől a város nevét eredezteti" toldással él (Okál professzor megjegyzi, hogy a városnév származtatását[5] Collinus a Prágában tanuló Wernher fiúktól hallhatta).

Az üdvözlő költemények a műfaji szabályokhoz híven az ifjú pár erényeit méltatják, Gyaluinak a humanista tudományokban való rendkívüli jártasságát, orvostudományi erudícióját, valamint asztronómiai és asztrológiai érdeklődéséről is megemlékeznek. Néhány vonatkozásban Gyalui életrajzához szolgáltatnak adalékot, így például Bozinius (Bazini) János már az itáliai útját megelőző időkből tanárának vallja, ennek alapján valószínűnek látszik, hogy a költő 1545 végén és 1546 elején már taníthatott Eperjesen.

De a humanista díszletek felvonultatásán túl a gyűjteményben felsejlik a kor másik történeti vonulata, a török veszély. Simon Ennius azt kívánja, hogy a magyaroknak s a mátkapár utódainak sikerüljön megtörni Mahomet hatalmát és felújítani Magyarország dicsőségét. Collinus barátja, Johannes Balbinus — aki nem tartozott prágai iskolájához — a kötet művészileg legértékesebb költeményében a témát jelenések sorozataként verseli meg, amelyekben a nyilazgató Cupidó, Apolló, Hermész és a Gráciák egyaránt fellépnek, s bár a szerzőnek Hermész az olümposziak üzeneteként tolmácsolja, hogy a múzsák szolgálata mindenek fölött való, s a szerelemért el nem cserélendő . . . , végül azt látja, hogy Apolló is Gyalui esküvői ünnepségére távozik. Nem hiányzik azon-

[4] Megjegyezhetjük, Stancaro hittételének hivatkozásra alapozott megfogalmazása a tanulmányban — „il propagaeit sa doctrine sur l'origine humaine (et non divine) du Christ" (114) — egyszerűsítő; valójában ő sem tagadta Jézus kettős természetét, de csak emberi természetében fogadta el „közbenjárónak".

[5] Bizonyára az ismert mondával együtt; s még egy észrevételünk: a szövegben olvasható „une déformation du terme magyar . . ." (117) helyett „une dérivation . . ." a helyes kifejezés.

ban a költeményből az „intés" sem: mivel Gyalui hazája oly bizonytalan sorsú s a költészetnek alig kedvező, a múzsák (Thália) ne szálljanak le közvetlenül Eperjesen, hanem válasszák e célra a Szepességet . . .

De a rideg magyar valóság, ahogy azt a tanulmányban feltártak által követhetjük, a legáthatóbban természetszerűleg a résztvevőknek a korszak jellegzetes tényirodalom-műfajává váló episztoláiban jelenik meg. Gyalui Melanchtonnak már az 1545 karácsonyán Eperjesről keltezett levelében a magyarországi és erdélyi politikai és hatalmi helyzet alakulásáról ír, a török dúlásáról, az ország megosztottságáról és a magyar királyok nemtörődömségéről, s bár örül annak, hogy Erdély virágzásnak indult, nyugtalanítja, hogy Martinuzzi szövetkezni látszik a törökkel,[6] s hazaféltésének az olaszországi levelekben is minduntalan hangot ad. Visszatérte után Itáliából egyik levelében (1550. december 22.), amelyben szó esik Melanchtonnak esetleges Gyaluihoz jöveteléről is, közli, hogy a török kivonult Erdélyből, s hogy Izabella királynő és Fráter György megbékéltek, s Erdély talán Ferdinánd fennhatósága alá kerül; a következőben (1551. január 21.) arról ír egykori tanárának, miképpen pusztítják szülőföldjét mind a hazai, mind a török hadak. Gyaluról (?) küldött episztolájában (1551 októbere) pedig felvillantja a kor jellemző kettősségét, amikor tudatja Melanchtonnal, miszerint a török engedélyezi a vallásgyakorlást, sőt pártolja a protestánsokat, s a nép isten küldöttének véli, hogy az igaz hitet szabadon szolgálhassa, s a budai pasa felhívásának eleget téve a prédikátorok egy része visszatér a hódoltsági területre. Levelezőtársának, Johannes Cratonak, Ferdinánd orvosának úgyszintén siet hírül adni (1552. október 21.), hogy a törökök elvonultak Eger alól. (A leveleket lásd — Bauch, G.: *Adalékok a reformatio és a tudományok történetéhez Magyarországon a XVI. században.* Történelmi Tár, 1885, 527, 533—535).

Az episztolákból, amelyeknek tartalmát a dolgozat részletesen ismerteti, megtudhatjuk azt is, hogy Gyalui szüleit Gyaluról Lengyelországba szándékolta költöztetni, s ennek érdekében Krakkó kapitányával, Tarnoviusszal előbb levélben, utóbb személyesen is érintkezésbe lépett (1545), sőt ez ügyben két ízben Melanchton is megkeresi soraival Tarnoviust, az első levélben (1545. március) figyelmébe ajánlja a kiváló humanistát, s megemlíti — ő maga Gyaluit szüleivel együtt Németországba invitálta, a másikból (június) kitűnik: Gyalui felkereste volt Tarnoviust, s megpihenve nála, baráti fogadtatásra talált. A levelezésből így a személyiség szűrőjén, sorsán, értékítéletein és viszonyulásain keresztül válnak láthatóvá a történelmi helyzet s a kor társadalmi és műveltségi viszonyai. „Bizalmas" információként a nevelés örök gondjairól, például Révay Mihály rakoncátlanságáról értesülhetünk, apjuknak írt levelében Gyalui a fiúk magatartásával kapcsolatban a rossz, csábító barátokra utal. De Lőrincet a későbbiekben egy helyütt legkedvesebb tanítványának mondja, s jeles poétikai gyakorlatait dicséri. Melanchtonnak küldött írásaiban a sárosi ifjaknak (Koberger Dániel, Mexner József), tanítványainak (Szécsi Balázs) és ismerőseinek (Csirkei György) wittenbergi egyetemi felvétele érdekében szól. Hogy neves humanistánk a pénzbeli dolgokhoz is értett, arról nemcsak későbbi tisztsége alapján, hanem a Révay-levelezésből — főképpen az eperjesi rektori állás feltételeinek tisztázását egyengető részletekből — is meggyőződhetünk.

Mint eperjesi rektor filozófiát és retorikát is tanít; mint híres elődjéről emlékezik meg róla e poszton egyik versében Bocatius János. Csakhamar azonban állami szolgálatba lép, 1554-ben a felsőmagyarországi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „koadjutora" lesz, s ugyanez év tavaszán Nádasdy Tamás pozsonyi nádorrá választásán van jelen, s az újdonsült palatinust az általa rendezett fogadáson dicsőítő költeménnyel

[6] A levelet — főképpen a reformáció terjedéséről szóló részleteit kiemelve — ismerteti Gömöry János is (Gömöry, J.: *Gyalui Torda Zsigmond.* Evangélikus Lap [Rozsnyó]. CVI. 1937, 23, 361—2).

ünnepli. A költeményt még egy epigramma-sorozattal megtoldva adta ki *(Epigrammata Sigismundi Tordae Geloi ad illustrem Thomam a Nadasd,* Posonii per occasionem scripta, dum tenuit consultatio de eo in Palatinum deligendo. Eiusdem ode in laudem illustris Thomae a Nadasd electi et publice denunciati Palatini. Viennae Austriae Anno 1554). A versek elé prózában írt ajánlást, ebben kifejti: Nádasdi először elutasította a nádori méltóságot, de később meggyőzetett és megválasztatott. Ezt foglalja ugyancsak újból össze az első vers öt disztichonja; a második poéma huszonkét disztichonba foglalt elmélkedés arról, miszerint a felajánlott tisztség vállalása honpolgári kötelesség, s Nádasdy, kit isten és haza egyaránt kíván, sem térhet ki ez elől. Pannónia állapota, igaz, csüggesztő, de a szerző él a történelmi példázattal: Görögországot is elárasztották Xerxesz hadai, Themisztoklésznek mégis sikerült Szalamisznál legyőzni a perzsákat, s hasonlóképpen Scipiónak felszabadítania hazáját. S ilyen értelemben mondhatjuk a hét disztichonból álló negyedik epigrammát jellegzetesen humanista örökségnek és prognózisnak. Abban ugyanis a szerző a békés jövendő, az aranykor eljövetelét jósolja az érdemesek vezetésével. S bár az adott kor hierarchiájának megfelelően fogalmaz, amikor kifejti, hogy mindegyik rendnek teljesítenie kell az elöljárók parancsát, mert akárcsak a vér is ugyanaz az egész testben, a szellemnek is hasonlónak kell lennie: az uralkodó akarata az alattvalók által elfogadandó, s „az országban így minden világossá válik", nem lehet — szerintünk — a történeti viszonyok hátterével nem venni észre, hogy mindez egyben a feudális anarchia ellen szól, s hogy a szelleminek-eszmeinek mindent átható érvényesülése mint követelmény a humanista racionalizmus és demokratizmus kinyilvánítása.[7]

A költeménysor utolsó poémája tizenkét szapphói strófában — amelyben a kezdőbetűk akrosztichont képeznek (Thoma Nádasdi, Palatinus, vive et feliciter diuque guberna) — az ünnepeltnek férfiúi erényeit sorolja fel, igazságosságát, értelmességét és jószívűségét, azt, hogy a filozófus Kratipposznál is jobban tudja megkülönböztetni a hasznost az ártótól, a becsületest a becstelentől, kitér továbbá itáliai iskolázottságára, és méltatja háborúban és békében szerzett érdemeit.

M. Okál professzor, akárcsak Gyalui valamennyi művének elemzésekor, ez esetben is filológiai szabatossággal azonosítja a korrespondenciákat és átvételeket, a klasszikusoknak a humanista normának megfelelő visszhangját a költeményben. A tisztség elutasításának motívumát Horatiusra vezeti vissza (Carmina III, 2, 21—24), kimutatja, hogy a szerző az aranykor festésében Ovidius *Metamorfózis*aiból és Vergilius *Aeneis*éből merített, a görögök és a rómaiak felszabadító harcának idézésében (ez egyben buzdítás és felhívás a török kiűzésére), amikor arról szól, hogy minél súlyosabb a helyzet, annál nagyobb lesz Nádasdy dicsősége, mert „virtus difficilis tendit ad astra via" — e szólást Seneca Hercules furenséből való átvételként valószínűsíti.

Ismertetésünkben nem térünk ki a tanulmányban taglalt valamennyi részletre. Gyalui irodalmi tevékenységének jelentős mozzanata azonban, hogy 1563-ban Bécsben második kiadásában jelentette meg a Mátyás király bölcs és tréfás mondásait és tetteit megörökítő Galeotto-művet.[8] S a történelem iránti tartós vonzódásáról tanúskodik, hogy

[7] S ez — ha visszahelyezkedünk a korba — az idézettekkel kapcsolatban paradox módon rajzolódik ki, mert bár a költeményben Nádasdy palatinussá választása kétszer is az uralkodó kívánsága szerintinek nyilvánított, másutt olyan állítással is találkozhatunk, miszerint épp a király akaratának ellenében, azaz az eretneküldöző Báthory Andrást mellőzve (aki elől Kálmáncsehi is szökni kényszerült . . .) választották meg Nádasdyt (vö. Zoványi, J.: *A reformáció Magyarországon 1565-ig.* Debrecen, Genius 1921, 269).

[8] *Galeoti Martii Narniensis Regie quondam bibliothecae Budensis praefecti Commentarius elegans de Matthiae Corvini Hungariae regis, Egregie, sapienter, iocose dictis et factis.*

ki akarta adni Bonfini *Magyar Történetét*, valamint hogy őnála is felmerülhetett hasonló mű megírásának a szándéka (legalábbis Camerarius erre késztette, ahogy az a humanista filológia e neves művelőjének Cratohoz írt 1553. december 15-i leveléből kitűnik).

Már az eddig idézettek alapján is láthatjuk, hogy Gyalui a történelmet és a klasszikus örökséget korának „aktualizáltságában" szemlélte, s ez érvényes Oresztész-fordításával kapcsolatban is *(Euripidis Orestes*, tragoedia cum primis elegans Latino carmine longe doctiss. expressa nunque primum in lucem edita Sigismundo Geloo Pannonio interprete. Basileae 1551; a szerzőnek egy levélbeli nyilatkozatából tudjuk, hogy a fordítás — amelyet Kálmáncsehi Mártonnak ajánlott — már 1547-ben kész volt, s azt át is adta a kiadónak). Az előszóban Platónt idézi (a forrásra való utalás helyesbítését lásd a 243. jegyzetben [142]), s kifejti: Euripidész műveinél nincs jobb nevelési célzattal felhasználható. A tanulmány szerint az átültetés — egy-két szándékos motívumváltoztatástól s néhány szerkezeti betoldástól és cserétől eltekintve — híven tolmácsolja az eredetit. Ritkán adódik, hogy a választott kifejezés nem eléggé pontos vagy világos benne (az összevetés effajta listája a dolgozatban fél oldalra terjed, miközben a tanulmány szerzője kifejezetten csak néhány kurtított szóalak — adib, civib, turib, genub — használatát kifogásolja). Ami a verselést illeti, a fordítás megtartja az eredeti jambikus trimétereit és trochaikus tetramétereit, másutt azonban megváltoztatja, egyszerűsíti a metrumot. Számunkra a metrikai eltérés úgyszintén annak a tanújele, hogy a fordító nyelvi és poétikai felkészültsége alapján az eredetit aktív módon kezelte (a kimutatott kifejezéselhagyást, -betoldást és -kurtítást nyilván a metrumképlet kitöltésének kényszerével kell magyaráznunk).

Gyalui Zsigmond az 1552-ben[9] Keresztelő Jánosról szapphói strófákban megalkotott „himnusznak" záró részében is szerepelteti a görög mitológia alakjait és a görög antikvitást, itt abból a célból, hogy föléjük helyezhesse a megénekeltet. De a költő a görög műveltség, költészet és szónoklattan jelentőségét fejti ki Wernhernek immár második kiadásban megjelenő *De admirandis Hungariae aquis hypomnemation* (Bécs 1551) művéhez írt, Herberstain bárónak, királyi tanácsosnak címzett ajánlásában is. Hasonlóképpen és a humanista alkotásprogram jegyében használ fel minden lehetőséget a görög filozófia, a görög és a római történelem és irodalmi hagyomány beépítésére a Galeotto-mű elé írt, Miksának szóló ajánlásában (ebben többek közt megállapítja: Galeotto Plutarkhosznak, Valerius Maximusnak és Microbiusnak saját művével azonos tematikájú és célzatú leírásait választotta példaképül [újabb kiadását l. Schwandtner, i. m. 528—532]).

Az összegező értékelésben (150. l.) Miloslav Okál kiemeli Gyalui Torda tökéletes görög és latin nyelvtudását, a görög — Platón, Arisztotelész, Herodotosz és Plutarkhosz, a szónok Lükurgosz, Homérosz, Théognidész, Euripidész — és a latin szerzők beható ismeretét (Cicero, Valerius Maximus, Macrobius prózáját olvassa, Horatiust, Vergiliust, Ovidiust, Senecát gyakran idézi); latin tudását Melanchton s kortársai is dicsérik.

A görög filozófiában való elmélyülésről vall — az előbbiek során idézett — két beszéde: *Oratio de beatudine* és *Questio An honesta sint natura, an vero opinione*. Az elsőben a klasz-

---

Viennae Austriae A. C. MDLXIII. Újabb kiadása — in: SCHWANDTNER, J. G.: *Scriptores rerum Hungaricarum veteres et genuini. I.* Bécs 1746, 528—565. Galeottónak a címlapon és Gyalui Torda ajánlásában (532) megadott királyi könyvtárnoki tisztsége cáfolt (vö. HEGEDÜS I.: *Bartolomeo della Fonte*. ItK XII, 1902. 12—13.).

[9] A mű keletkezésének időpontját Gyalui a filológiai érdeklődésű Gasparus de Nydbruckhoz, királyi titkos tanácsoshoz a nagysárosi várból (ahol apósánál töltötte épp családjával együtt a húsvéti ünnepeket) 1555. április 8-án írt levelében rögzíti. A költeményt azonban csak Schwandtner adta ki *Sigismundi Tordae in Divum Joanem Baptistam Hymnus* címmel (i. m. 566—568; a tanulmány adatolásában az évszám [146] sajtóhibás).

szikus mintákhoz igazodva eszmélkedik a boldogságról s elérésének módjáról. A léleknek arisztotelészi felosztását veszi alapul, s a boldogságot kifejtésében a gondolkodó léleknek, tehát a megismerő értelemnek, valamint az akarást és a cselekvést vezérlő „igaz" értelemnek (recta ratio) egysége eredményezi. Ugyanis csak ennek alapján művelhetők az erények, melyek révén a boldogság elérhető. Orációjában bírálja a sztoikus erénykoncepció formalizmusát és Epikurosznak a tanítását, de Arisztotelésszel sem látszik egyezni abban, miszerint a filozófus feladata csak a természetnek és az isteni dolgoknak a tanulmányozása. Elveti a boldogságnak a sors ajándékaként való felfogását, s bizonyítja, hogy nem kötődik a gazdagsághoz sem, azt valójában csak az erények művelésével valósíthatjuk meg, s ennek a ratio recta mellett az ember természete és neveltetése is lényeges tényezője. A didaktikai és etikai célzatú oráció záró részében a hatalmasoknak és gazdagoknak az erény híjával való semmisségét nyilatkoztatja ki, s tagadja azt, mintha nem az értelem, csupán csak a szerencse uralná az életet. A kifejtetteket — amint a feldolgozás leszögezi — a görög filozófusok tételei pontos rekonstrukciójának tekinthetjük. Szerzőnk ekképpen Arisztotelésznek a gondolatról és az „igaz" értelemről, valamint az erényekről s azoknak mint értelmi jellegűeknek és mint etikai jellegűeknek az osztályozásáról szóló tanítását ismétli (s csodálkozik azon, hogy a padovai oktatásban mellőzik az etikát). Platónnal egyezően a filozófusok részvétele mellett tör lándzsát az állam igazgatásában, a bölcselet társadalmi jelentőségét, az ifjúság neveléséről való gondoskodást hirdeti, s átveszi tőle a jó ideájának mint a legfőbb jónak a tételét. A részletekben azonban — az epikureizmus kritikájában, az erényekben gyökerező boldogságot illetően stb. — Cicerót követi. Számos részelemet pedig Homérosztól, Vergiliustól és Ovidiustól kölcsönöz; a hatalom és az igazság viszonyának kifejtésekor mintha Horatius ismert verssora — „vis consilii expers mole ruit sua" — ihletné.

Az *An honesta sint natura, an vero opinione* kveszcióban elsősorban azt a kérdést kívánja megválaszolni, vajon az igazságról és az erényről, valamint ellentettjükről szóló ítéleteink az ember vele született sajátságából erednek, vagy csak változó emberi szerkesztmények. Ismeri és felsorolja az etikai relativizmus érveit, de arra utalva, hogy bizonyos erények (például a jótevés és a hála mint ilyenek) minden társadalomban megvannak, az erények forrását az ember természetében rejlő — ma azt mondhatnánk (Z. L.) — invariánsként fogja fel. Ennek igazolása végett pedig főképpen a költőkhöz folyamodik. Elfogadja a természetnek és az emberi értelemnek lényegbeli azonosságát, szerinte van törvény, amely szabályozza, mit kell erényesnek tartanunk, és mástól óv minket. Az igaz, arányos és állandó mind az értelem sajátossága, s ami az értelemben van az a természetből származik. A recta ratio az erények forrása, s a rosszat a „gondolat elhomályosulása" okozza. Amint kivehetjük, érvelésében így legfőképpen Cicerónak *De legibus* első könyvére támaszkodik, mely szerint „a természettől fogva minden erényes", s a törvények, az erkölcs és az eszmék nem emberi konvenciók, hanem a természettel azonos s abból származó isteni (s vele egyező emberi) értelem által felismert erények kifejezői. Eközben Gyalui a természetet már a bevezetésben — az arisztotelészi felfogáshoz híven — mint az anyagot, a formát, mozgást, annak okát és célját egyaránt magába foglaló fogalmat határozza meg.

A tanulmányban ismertetett és feldolgozott anyaggal kapcsolatban ez esetben is megjegyezhetjük: Gyalui Torda Zsigmond érvelésében, általa a klasszikusoknak szemléltetett módon való szelektív megközelítésében (Platón és Arisztotelész tanításának bizonyos egyeztetésére törekedve) a humanista értelemközpontúság, a ráció iránti bizalom manifesztálódik.

A tanulmány külön tárgyalja az életrajzi vonatkozásokat és külön a művek tartalmát és filológiáját. Ismertetésünkben megbontottuk a tárgyalás sorrendjét, s a következőkben a humanista tudós sorsának alakulásához térünk vissza. Fonalát ott hagytuk el, amikor

a költő és tudós az oktatói pályát államigazgatásira cserélte.[10] Melanchtonnal mindvégig érintkezésben maradt, s leveleinek egyik témakörét változatlanul a magyarországi és erdélyi hadihelyzet képezi (1556). Gyalui mint királyi biztos Eperjesnek és a vármegyének főleg a hadihelyzettel összefüggő ügyeit intézi, s ebből kifolyólag a keleti régiókban sokat utazgat. Védelmi célokra az egri püspöktől igényel pénzbeli támogatást, Verancsics azonban ezt ismételten megtagadja. Levelezésük tanúsága szerint a két férfi közt emiatt feszültté vált a viszony, amiben nyilvánvalóan Verancsicsnak a vallásügyekbe való beavatkozási kísérletei is közrejátszottak (személyesen 1558 decemberében találkoztak a sikeres hadjáratot folytató Telekesi táborában). Bár Gyaluit rokoni kapcsolatai és vagyoni helyzete egyaránt Eperjeshez kötötték (házat és kertet is vett Eperjesen 1558-ban), úgy látszik, épp e „különbözés" vezette ahhoz, hogy tisztsége alól felmentését kérje. Melanchtonnak 1559 nyarán Bécsből küldött levelében azt az óhaját fejezi ki, hogy csak az írásnak és tanulmányainak élhessen. Naplójából[11] értesülhetünk arról, hogy 1560-ban Miksa Bécsben kihallgatáson fogadta (a tanulmány szerzője a román reneszánszkutató Andrei Otatea idevágó munkájára hivatkozva vélekedik olyformán, hogy a szövetségesnek ígérkező moldovai Jacobus Braclides Despot fellépésével kapcsolatos kérdésekről tárgyalhattak). Miksa ezekután felmentette Gyaluit eperjesi kötelmei alól, s rövidesen a magyar kamara pénzügyi igazgatójává nevezte ki (e tisztségéből adódóan még két ízben jelentkezik Miksánál). 1561-ben ugyan még Eperjesen tartózkodik, s ez év márciusában a szepesi bányákról küld jelentést, októberben azonban Miksától házat kap ajándékba Pozsony külvárosában (vö. *Ephemerides*, 116). Bécsben vagy Pozsonyban találkozott ez idő tájt Zsámbokival, akinek valószínűleg ekkor adta át Bonfini Históriájának a Révay-fivérek által kiadatása céljából rábízott kéziratát.

Hosszú betegség után meghalt a felesége (1562; házasságából két fia és egy leánya született); 1563-ban eljegyzi, s egy évre rá nőül veszi Gyerendy Dorottyát, Giczi István özvegyét. Nevével ezekután csak a János Zsigmond és Miksa közt kiújuló háborúval kapcsolatban találkozunk. A „törökkártya" megjátszásának és „fordulásának" jegyében folyó háborúskodás egyik szakaszában, Sziget elestének évében, amikor a tatárok Kassa alá érnek, Miksa tábornoka Schwendi Lázár (aki 1565 elején először Eperjesre szállásolódik, majd megvívja Tokajt, amelyet később feladni kényszerül) Gyaluit Bebek Györgyhöz, János Zsigmond hívéhez küldi parlamenterként.[12] Bebek azonban várában fogva tarja őt. Csak miután Schwendi újólag katonai sikereket ér el, hajlik Bebek a békealkura, de a tábornok a tudós humanista szabadon bocsátását a tárgyalások előzetes feltételeként szabja. Ez meg is történik, s Gyalui 1568-ban visszatér Pozsonyba, s itt csakhamar — 1569 márciusában — meghal. Halála alkalmából Zsámboki János versgyűjteményt, gyászéneket írt és adott ki (Epicedia aliqua de obitu Sig. Tordae; a műre vonatkozóan M. Okál Gulyás Pál adatolását jegyzi, de egyben azt is, hogy az nincs már a bécsi Országos Könyvtárban, s így nem sikerült megszereznie, illetve elolvasnia [vö. 131—132]).

[10] Gyalui 1554-től a királyi javak és jövedelmek kezelésében Wernher „coadiutora", s miután apósa 1556-ban meghalt, követi őt a kezelői, adminisztrátori tisztségben (vö. Hörk, J.: *Az eperjesi ev. ker. Collegium története*. Kassa, Bernovits 1896, 36); a későbbiekben Eperjes királyi biztosa (lásd a tanulmányban a 129. l.-on és másutt, a levelekben előfordul „praefectus"-kénti jelölése is [128; ugyancsak Bauch i. m. 539]), 1560-tól kamarai prefektus (igazgató).

[11] Sigismundi Tordae Ephemerides. In: Kovachich, M. G., ed.: *Scriptores rerum Hungaricarum minores. I.* Budae 1798, 112—128 (A naplónak — amelyben Gyalui egyaránt rögzíti a családi jellegű és a történelmi eseményeket — első bejegyzése 1558 májusából, az utolsó 1567 októberéből származik; a tanulmányban feltüntetett második, 1561-es évszám sajtóhiba [150]).

[12] Erre az időszakra vonatkozólag vö. *Ephemerides*, 122—126.

A források feltárása révén monográfiának is beillő tanulmány szerzője végső értékelésében Gyalui Torda Zsigmondot Janus Pannonius után és Zsámboki, valamint Martin Rakovský előtt a magyarországi humanizmus legjelentősebb egyéniségének tekinti, érinti azt is, miben követhető nyomon műveinek hatása mindkét fiatalabb kortársánál (Zsámboki *Emblemata* művének második kiadásában egy poémát is szentel Gyalui Zsigmondnak — Dolus an virtus quis in hoste requirat? Ad Dn. Sigismundum Torda, consil. Camerae Panno. virum doctissimum. [*Emblemata*. Antverpiae 1566, 239; a verscím Vergilius *Aeneise* második énekének ismert sora]). Hogy a reformáció fejlődésvonulatában hogyan viszonyult a lutherit meghaladó irányzatokhoz, az elemzett anyagból — a szerző szerint — nem derül ki. Így például nem tudjuk, milyen álláspontra helyezkedett Stöckel és Stancaro hitvitájában, vagy az eperjesi plébánosnak, Lauterwald Mátyásnak hitelveit illetően (az eperjesiek és a bártfaiak, amikor a Stöckel részvételével rendezett vita során sem tudták tisztázni az eltérés jellegét [1554], Melanchtont kérték fel állásfoglalásra, s ő — annak ellenére, hogy Lauterwald tanítványa volt —, amennyiben ez nem állna el tételeitől, eltávolítását javasolta). Stöckellel, tudjuk, jól fértek össze, miközben az Kálmáncsehi Mártonnak, akit Gyalui tanáraként tisztelt, ádáz ellenfele volt. Verancsicsnak a reformáció elleni buzgalmát nem nézte jó szemmel. A török kiűzésében, amint azt közéleti és irodalmi tevékenysége egyaránt bizonyítja, a német megoldásban bízott. A megszemélyesített Magyarországnak ilynemű segélykérését fejezi ki és indokolja már a Rubigallus-műhöz — annak témájával egyezően — írt ajánlásában.[13] Mindehhez hozzáfűzhetjük még: irodalmi munkásságának a tanulmány által feltárt eszmeisége, egyértelmű vonzódása a klasszikus filológia és bölcselet iránt, illetve ezek bizonyos aktualizálása és közéleti szerepvállalása — mind a kor társadalmi feltételeit reálisan értékelő egyéniségnek tüntetik fel.[14]

A magyarországi humanizmus e századbeli célkitűzései, eredményei és történeti-társadalmi feltételei az ő esetében is sajátosan, azaz egyfajta közép-európai változatban állnak össze, Gyalui Torda sorsában és teljesítményében a műveltségi és a társadalmi feladat kölcsönösségét, olykor ellentmondásosságát sajátosan tükröztetendő. Az ismer-

[13] A török elleni harcra való ilynemű felhívás a magyarországi humanizmus jellegzetes „toposza", amelyet egyetemes tematikai-műfaji jellegében szemlélhetünk, vagy pedig követhetjük, mennyire árnyalja programszerű általánosságát a költői egyénítés személyessége. Az utóbbi viszonylatban vizsgált körzetünkben például Rubigallus Pál műveiben izzik fel figyelemre méltó közvetlenséggel és variálással (l. RUBIGALLUS, i. m., ezenkívül uő. *Querela Pannoniae ad Germaniam* [1537], *Hodoeporicon itineris Constantinopolitani*, Satyriscus [1544] vagy a következő jegyzetben idézett költőnek, Purkircher Györgynek *Pannoniae lugensét* [1565]).

[14] Gyalui Torda Zsigmondot művei, tevékenysége és kapcsolatai alapján a reformáció feltétlen hívének kell tekintenünk. Melanchton Perényi Péternek írt levelében (1545. március 27.), amelyet a feldolgozásokban gyakran idéznek, Gyaluit nemcsak a latin nyelvben, hanem a hitbeli dolgokban is tudós férfiúként jellemzi. Írásainak tanúsága szerint vallásosságának lényegét úgy fogalmazhatjuk meg, hogy az ember „megigazulásának" útját a reformáció evangéliumi szellemében keresi, s a szélsőséges vagy egyoldalú állásfoglalást kerüli. Az effajta arányérzék mögött pedig, feltételezzük, egyrészt az antikvitáshoz való — a tanulmányban és ismertetésünkben egyaránt kifejezetten hangsúlyozott — erős s eszmei kihatásában meghatározó kötődése rejlik, másrészt az előbbit is magába foglaló sokoldalú és sokrétű műveltsége (erazmusi értelemben), amelynek „padovai összetevőjét" (a padovai egyetemnek a reneszánszban kialakult szabadgondolkodású hagyományát) talán olyformán kell számításba vennünk, ahogy arra Miloslav Okál a pozsonyi Purkircher György életművének tárgyalása során utal, rámutatva, hogy írásainak torzsalkodó, vallási élezettségét a padovai orvostudományi stúdiumok után mérsékeltebb és egyetemesebb, humanisztikusan hazafias témakör és hangvétel váltja föl (vö. OKÁL, M.: *Bratislavský humanista Juraj Purkircher*. Vlastivedný časopis. XXVIII. 1979, 2, 71—74, [73 !]).

tetett tanulmányt Gyalui irodalmi munkássága teljes feldolgozásának kell tartanunk, amelynek alapján életművének a megfelelő eszmetörténeti, művelődés- és irodalomtörténeti folyamatba helyezését el lehet végezni. A teljesség érdekében azonban a tanulmányban feltártaknak s a másutt található feldolgozásoknak vagy utalásoknak összevetése, egyeztetése válik szükségessé.[15]

Az egyeztetésnek mint feladatnak felvillantása végett térünk ki még néhány adatra. Melczer István *Melczer János ismeretlen strassburgi dissertatioja 1595-ből* című közleményében (Magyar Könyv-szemle. 1888, 252—263) megállapítja, hogy „az író szépatyja Wernher György, és nagyatyjának sógora, gyalui Torda Zsigmond ismeretes hazai történelmi írók" (262). De Gyalui naplójában pontosabban határozza meg e rokonsági kapcsolatot, feljegyezve, hogy eperjesi házát sógorától, Wernher Páltól és s ó g o r n ő j é t ő l (kiemelés tőlem, Z. L.), Wernher Sabinától vette, s ez utóbbi Melczer Kristófnak volt a felesége (vö. Torda, Ephemerides, 112). Gyaluira vonatkozólag a legtöbb eltájoló utalás a lexikonszerű feldolgozásokban akad. Így például a Kuzmík, J.: *Slovník autorov slovenských a so slovenskými vzťahmi za humanizmu* (Lexicon auctorum slovacorum et auctorum cum relationibus litteratis slovacis in aera renascentium). I. Martin. Matica slovenská 1976. kiadványban a 250—1. lapon két szerző „olvadt össze", Gyalui és a cseh származású Sigismundus Gelenius, akit Gyalui az egyik levelében említ is (vö. Temesi, i. m. 311). Iványi Béla levéltári kutatásainak vonatkozó tételei (l. *Az írás és könyvek Eperjesen a XV—XVII. században.* Magyar Könyvszemle, 1911, 132—146, 215—226, 301—318), melyek szerint Gyaluinak könyvei Wittenbergből és Itáliából történő hazaszállításához az eperjesi tanács pénzbeli segélyt szavazott meg 1549-ben és 1551-ben (i. m. 219), valamint hogy 1559-ben a királyi jövedelmek kezelőjeként tevékenykedett (uo. 309), az életrajzi adatokkal jól egyeztethetők. Okál professzor tanulmányában nem említi Gyaluinak három eperjesi levelét (kettőnek Melanchton, egynek Camerarius a címzettje), amelyeket a *Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár*ból ismerünk (l. XI, 1927, 70—2, 73—4, 82—3; 102 [hivatali utasítás]).

Gyalui humanizmusának „helyszínrajzában", színhelyei által, markánsan véső dik belénk főképpen az északkeleti régiók Európa-közelsége, az, hogy Gyalu, Torda, Krakkó, Eperjes, Bártfa, Kassa, a Szepesség, Szklabonya, Pozsony, Prága, Wittenberg, Padova vagy Leuven mind mint a reneszánsz áramlatok „közlekedőedény-rendszere" jelenik meg, illetve mérődik be a XVI. századi európai reneszánsz eszmei és műveltségi körleteibe.

Az ismertetett tanulmány, Miloslav Okál professzornak a humanizmus írástudóinak munkásságát taglaló hasonló jellegű dolgozataival[16] együtt, jelentős mértékben gazdagítja a korra és irodalmi alkotásaira vonatkozó ismereteinket, illetve a tárgykör filológiáját.

Zeman László

[15] A tanulmány nem említi Gyalui Torda Zsigmondnak Temesi Alfréd közléséből *(Humanisme franco-hongrois.* Egyetemes Philologiai Közlöny. 62, 1938, 305—320) ismert hat levelét a burgosi születésű, spanyol családból származó Franciscus Dryanderhez, akit — Temesi szerint — valószínűleg Leuvenben ismerhetett meg. (Az első levél 1543. augusztus 1-én Leuvenből küldött, a második 1543. szeptember 11-én Frankfurtból, a harmadik 1545. április 7-én nyilván Boroszlóból (a városnév fordítása a közleményben [309] félreértés), a negyedik 1546. április 1-én Pozsonyból, az ötödik (1547) és a hatodik (1550) Padovából való. Amint kivehetjük, az első két levelet a wittenbergi egyetemi évek szakasza „fedi", az utolsó kettőt pedig a padovai éveké, s jól illeszkedik a pozsonyi levél is, a harmadik keltezése azonban egybeesik Gyaluinak a wittenbergi collegium facultatis artiumba való felvételével (vö. a tanulmányban a 107. l.-on iktatottakkal), valós voltát ez azonban nem zárja ki.

[16] Az előbbiekben iktatottakon kívül lásd még — Okál, M., ed.: *Martin Rakovský a Rakov. Opera Omnia.* Bratislavae. Slovenská akadémia vied 1974, 446 l.; Okál, M.: *Život a dielo Martina Rakovského. I.* Martin. Matica slovenská 1979. 388 l.

A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnyomtatványkatalógusa. Jelentőségéhez képest sajnálatos módon csupán nem kevés késéssel kerül sor az alábbiakban Imrich Kotvan összegező kiadványának bemutatására *(Inkunábuly na Slovensku.* Martin 1979. Matica slovenská. 556 lap. — 30 cm). A nemzetközileg is, de elsősorban magyar szempontból fontos kötet megjelenése és mostani bemutatása közötti időbeli eltolódást azzal igyekszünk legalább részben helyrehozni, hogy a kiadványt a szokottnál nagyobb terjedelemben ismertetjük.

A könyvnyomdászat első korszakának, a XV. század második felének termékei megkülönböztetett megbecsülésnek örvendenek világszerte. Az ebbe a kategóriába tartozó kiadványok külön elnevezést is kaptak: ősnyomtatványok. A könyvtárak igyekeztek állományukból kikeresni, majd különkezelve, féltő gonddal őrzik ezeket a legrégibb nyomtatott kiadványokat. Az ilyen speciális gyűjtemény azután egyben rangot is ad a tulajdonosnak. Nemes a vetélkedés, hogy kinek van több ilyen régi nyomtatványa. Ennek tudható be, hogy először leginkább a fejlettebb országokban, majd az utóbbi évtizedekben már szerte a világon jelentős részben elvégezték a kikeresést és különkezelést, amelyet azután sokszor nyomtatott katalógusokban is rögzítenek. Viszonylag kisszámú gyarapodással (a már meglevőnek legfeljebb néhány százalékával) lehet már csak világviszonylatban számolni, hiszen az ősnyomtatványok példányainak döntő többségét ma már közgyűjteményekben őrzik. Már pedig ilyen helyről csak kivételes esetben kerülhet csak újra forgalomba. A könyvkereskedelem tehát mind kevesebb és kevesebb XV. századi kiadványt ad el. (Ennek ellentmondani látszik, de valójában csak kivétel, amely erősíti a szabályt, az a rendkívüli eset, hogy a közelmúltban egyetlen év folyamán New Yorkban három Gutenberg-bibliát adtak el. Erre korábban soha nem volt példa, de nem ritkán évtizedek is elteltek anélkül, hogy akár csak egyetlen példány is gazdát cserélt volna a könyvnyomtatásnak ebből az első, reprezentatív alkotásából.)

Ilyen előzmények után került sor a Kárpát-medence országaiban is az ősnyomtatványok katalogizálására, ill. publikálására. A velünk történelmileg tartós közösségben állott Horvátországé volt időrendben az első, amely ezek közül napvilágot látott.[1] A magyar ősnyomtatványkatalógus 1970-ben jelent meg.[2] Mindkét esetben — előzetes anyaggyűjtést követően — országos katalógus formájában közvetlenül nyertek publikálást az adatok.

A történelmi Magyarországnak a mai államhatárok által kijelölt további területei közül Erdély (Románia részeként) és a Felvidék (Csehszlovákia részeként) az, ahol jelentősebb számban őriznek ősnyomtatványokat, hiszen az egykori Nyugat-Magyarországon, a mai Burgenlandban (Ausztria) csupán egyetlen jelentős gyűjtemény akad ebből a szempontból. A németújvári (Güssing) ferencesek könyvtára ez, ahol 212 nyomtatványt tartanak nyilván a XV. századból.[3] Igényes katalógusának kézirata már régen elkészült Theodor Tabernigg gondozásában. Továbbra is bízunk benne, hogy ez az értékes gyűjtemény áttekintése belátható időn belül nyomtatott formában is napvilágot fog látni.[4]

Egymást követően jelentek meg az elmúlt másfél évtizedben az erdélyi ősnyomtatványkatalógusok. Elsőként a gyulafehérvári Batthyaneum-é készült el Kulcsár Péter

[1] Badalić, Josip: *Inkunabule u Narodnoj Republici Hrvatskoj.* Zagreb 1952. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1956. 95—96.

[2] Sajó Géza—Soltész Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I—II.* Bp. 1970.

[3] Vö. Biblos (Wien) 1972. 174.

[4] *Der österreichische Bibliothekartag 1980.* Wien 1981. 250. Biblos-Schriften Bd. 114.

gondozásában.[5] A nagyszebeni Brukenthal Múzeum, a marosvásárhelyi Teleki—Bolyai könyvtáron kívül a délkelet-erdélyi kisebb gyűjtemények katalógusa látott nyomtatásban napvilágot.[6] Publikálásra került továbbá a nagyváradi Megyei Könyvtár ősnyomtatványainak leírása is.[7] Az áttekintés jelentős gazdagodásának tekinthető, hogy a kolozsvári Egyetemi Könyvtár 84 ősnyomtatványának katalógusát is kiadták nyomtatásban.[8] Előkészületben van a Bukaresti Állami Könyvtár és a Román Könyvtárosok Egyesülete közös gondozásában a Romániában őrzött ősnyomtatványok központi katalógusa.[9]

Az erdélyihez hasonló jelenség tapasztalható — szemben a horvát- és magyarországi megoldással — a szlovákiai gyűjteményekben őrzött XV. századi kiadványok katalógusának publikálása terén: előbb az egyes gyűjteményekét jelentették meg, majd csak ezt követően került sor az összesítésre. Jellegzetessége az itteni vállalkozásnak, hogy azt egyetlen személy, Imrich Kotvan végezte. Most érkezett el nagy vállalkozása végére, amikor is rátette az eddigi munkásságára a koronát: kiadta a szlovákiai gyűjteményekben őrzött ősnyomtatványok összesített katalógusát.

Kotvan eddig összesen nem kevesebb, mint 13 különböző nyomtatott katalógusban tette közzé a Szlovákia területén található ősnyomtatványok katalógusát. Ezek a következők: a pozsonyi Egyetemi Könyvtár, a Városi Könyvtár és a volt Lyceumi Könyvtár,[10] Körmöcbánya és a Matica slovenska egykori pozsonyi kirendeltsége[11], a pozsonyi káptalani könyvtár, a késmárki volt Lyceumi Könyvtár és a pozsonyi Egyetemi Könyvtár újabb, összesített katalógusa,[12] a turóczentmártoni Matica slovenská könyvtára,[13] Nyitra és a levéltárak, múzeumok, valamint kisebb könyvtárak,[14] a kassai, jászói, valamint a szepesi káptalan és az alsókubini Csaplovics Könyvtár.[15]

[5] *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyányanae.* Szeged 1965. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1965. 379—380.

[6] JUGĂREANU, Veturia: *Catalogul colecţiei de incunabule de la Biblioteca Muzeului Brukenthal.* Sibiu 1969. — *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Teleki—Bólyai.* Tîrgu Mureş 1971. — BINDER, Pavel: *Incunabule păstrate in bibliotecile documentare din sud-estul Transilvaniei (exclusiv Biblioteca Brukenthal din Sibiu).* In: Studii şi cercetări de bibliologie 12. (1972) 169—187. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1973. 213—215.

[7] LENGHEL, Ion: *Incunabulele Bibliotecii juderane Oradea.* In: Crisia (Oradea) 5. (1975) 137—144.

[8] *Biblioteca Centrală Universitară Cluj-Napoca. Catalogul incunabulelor.* Cluj-Napoca 1979.

[9] *Biblos* (Wien) 1979. 45.

[10] *Katalóg prvotlači Univerzitnej knižnice v Bratislave. I—II.* Bratislava 1955. — *Katalóg prvotlači Vedeckej knižnice mesta Bratislavy.* Bratislava 1956. — *Prvotlače Lyceálnej knižnice v Bratislave.* Bratislava 1957. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1958. 204—205.

[11] *Inkunábuly knižníc mesta Kremnice.* Martin 1959. — *Inkunábuly knižnice miestneho pracoviska Matice slovenskej v Bratislave.* Martin 1959. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1960. 91—92.

[12] *Inkunábuly Kapitulnej knižnice v Bratislave.* Martin 1959. — *Inkunábuly Lyceálnej knižnice v Kežmarku.* (Bratislava) 1959. — *Inkunábuly Univerzitnej knižnice v Bratislave.* Bratislava 1960. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1961. 120—121.

[13] *Inkunábuly knižnice Matice slovenskej v Martine.* Martin 1961. — Ismertetése: Magy. Könyvszle 1964. 105.

[14] *Inkunábuly v Nitre.* Nitra 1963. — *Inkunábuly archívov, múzeí a niektorých historických knižníc na Slovensku.* Martin 1964. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1965. 293—294.

[15] *Inkunábuly v Košiciach, v Jasove a v Spišskej Kapitule.* Košice 1967. — *Inkunábuly Čaplovičovej knižnice v Dolnom Kubíne.* (Bratislava) 1960. — Összefoglaló ismertetésük: Magy. Könyvszle 1970. 396—397.

A Szlovákia területén ma őrzött ősnyomtatványok most megjelent összesített katalógusa nemcsak átveszi a korábbi kiadványok leírását, de lépést tartva az azok megjelenése óta eltelt évekkel, az újabb gyarapodásokat, ill. a lelőhelyben bekövetkezett változásokat is gondosan regisztrálja, továbbá a szakirodalom alapján korrigálja is a korábbi adatokat. Tehát ha valaki azt gondolná, hogy most csupán egyszerűen összevágták a korábbi katalógusokban rögzített adatokat, ill. azokat csak megismételték (a pozsonyi Egyetemi Könyvtár esetében immár harmadszor), az téved, mert az eddig nem közölt, ill. javított adatok száma és súlya meglehetősen jelentős. Közel félszáz új, a korábbi publikációkban nem szereplő tétel került most első alkalommal bemutatásra, mindenekelőtt a két nagy gyűjtemény (a pozsonyi Egyetemi Könyvtár és a turócszentmártoni Matica slovenska) gyarapodásából, valamint néhány korábban még fel nem tárt kisebb könyvtárból (pl. a bellusi plébánia). Ugyanakkor másfél tucat tétel kimaradt az előző katalógusokból, miután azokról a szerkesztő utólagos vizsgálata kiderítette, hogy már a XVI. században készültek. Tehát nem csupán a korábbi tucatnyi kiadvány adatait kapja most kézbe az olvasó egyetlen, jól áttekinthető kötetben, hanem Kotvan a korábbi adatokat igyekezett korszerűsíteni, ill. a legújabb helyzethez igazítani.

Összefoglalása kiterjed a Szlovákia területén őrzött valamennyi, tehát a magánszemélyek tulajdonában található ősnyomtatványokra is. Így gyűjtőköre elvben szélesebb, mint a horvát- és a magyarországi katalógusoké, amelyek csak az állami és egyházi közgyűjteményeket vették figyelembe. (Igaz, hogy csak egy eperjesi és egy nagyszombati magánkönyvtár összesen három kötetéről van szó.) Ennél lényegesen fontosabb az a többlet, amit az új szlovákiai katalógus a két korábbi kárpát-medencebelivel szemben tartalmaz. Ez pedig az ősnyomtatványokban található bejegyzések és a kötés ismertetése, amelyekről az alábbiakban még lesz szó.

Kézbe véve a nagyalakú és méreteiben is impozáns kötetet, annak elején kiadós tanulmány olvasható szlovákul, amelynek témája: az ősnyomtatványok Szlovákiában. A sokrétű írás tárgyalja a XV. századi könyvnyomtatást, könyvkereskedelmet, könyvtárakat a mai Szlovákia területén, továbbá az ott őrzött ősnyomtatványokra vonatkozó szakirodalmat, valamint a mai lelőhelyeket. A hasznos áttekintés nemzetközi hozzáférhetőségét jelentősen fokozza, hogy rövidített változata orosz, angol, német és francia nyelven is megtalálható a kötetben. Hans Lülfing (Berlin NDK) cikke követi ezt németül, amely címe szerint az ősnyomtatványokról szól a szlovákiai könyvtárakban. Idegen szerző írása nem is a szerkesztés nyelvén egészen egyedülálló jelenség az országos ősnyomtatványkatalógusok sorában. Lülfing egyrészt történelmi összefüggésben mutatja be a választott témát, másrészt a Szlovákiában őrzött XV. századi kiadványok feltárásának történetét tárgyalja, ez utóbbi során hangsúlyozva Imrich Kotvan rendkívüli érdemeit ezzel kapcsolatban. A hivatkozott szakirodalom és a rövidítések jegyzéke zárja a kötetben a bevezető részt, amely már önmagában is sok érdekes és hasznos adatot tartalmaz.

Kár, hogy néhány téves közlés (pl. a Blutfogel-féle bártfai könyvtárat nem az Országos Széchényi Könyvtár, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum őrzi) elbizonytalaníthatja a kötet forgatóit. Akad olyan eset is, amikor a szlovák nyelvű szövegben helyes adat mind a négy, más nyelvű fordításban hibássá vált: (pl. a Thuróczy-krónika augsburgi kiadásának bibliográfiai hivatkozási száma). Az említett és ezekhez hasonló kisebb-nagyobb gondoknál jóval súlyosabb a legújabb szakirodalom igénybevételének hiánya. A kötet ugyan az 1979. évszámot viseli, de a munka lezárására kikövetkeztethetően már három évvel korábban sor került. Tapasztalatból jól ismerve a kéziratoknak a magyarországi kiadóknál és nyomdáknál történő átfutási idejét, az ilyen időbeli eltolódás természetes számunkra. A hetvenes évek első felében megjelent nemzetközileg használatos szakkönyvek hiánya azonban az egész ősnyomtatványkatalógusra ráveti árnyékát, mert az 1971. év után megjelent könyvek közül csak a csehszlovák szakirodalom felhasználására lehet követ-

keztetni. A legfrissebb hivatkozott forrás — egészen az 1976. évvel bezárólag — a kötet összeállítójának publikációi. Hogy milyen jelentős szakirodalom maradt így sajnálatos módon figyelmen kívül, ahhoz csupán a nemzetközileg legfontosabb kiadványok közül példálódzva említhető a British Museum katalógusának (BMC) tizedik kötete 1971-ből, valamint az Olaszországban ma őrzött XV. századi kiadványok központi katalógusának (IGI) ötödik kötete 1972-ből. A szlovákiai ősnyomtatványkatalógust használó azonban legsúlyosabban az alapvető *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* (GW) nyolcadik kötetére történő hivatkozást hiányolja, amelynek első füzete 1972-ben, a második 1973-ban, a harmadik 1974-ben, a negyedik pedig 1976-ban látott napvilágot. A GW nyolcadik kötetét záró ötödik füzet 1978-ban jelent meg, így ennek bedolgozására már legfeljebb csak a korrektúra során kerülhetett volna sor, így annak hiányát jogosan nem is lehet már szóvá tenni.

A fentieket nem azért hánytorgattuk fel, hogy a kákán is csomót keressünk, amint ez netalán valamely külső megfigyelő szemében esetleg így is tűnhet. Az utóbbi évtizedekben készült katalógusok ugyanis elhagyják az ősnyomtatványok részletes leírását, hiszen ez a szakirodalomban egyre növekvő arányban már hozzáférhető. Helyette elegendő a legjobb leírás(ok)ra hivatkozni. Az ilyen, legtöbb XV. századi nyomtatványt bemutató kiadvány igénybevétele tehát rendkívülien fontos. A fentiekben hiányolt művek pontosan ilyen hosszú lélegzetű sorozatok mintaszerű leírással (GW és BMC). Ezért sajnálatos, hogy az ezekre történő hivatkozás elmaradt.

Kotvan összefoglaló katalógusának főrészét a Szlovákiában őrzött XV. századi nyomtatványok leírása alkotja szerzői betűrendben. 1236 mű 1523 példány leírása található itt, ami az 1975. év végén nyilvántartott teljes állományt jelenti. A tételek beosztása egységes és három részre tagolódik: tömör bibliográfiai leírás, az irodalmi hivatkozások és a példány(ok) részletesebb ismertetése.

Az első bekezdés adatai: sorszám, szerző, rövid cím, a megjelenés helye, pontos ideje és a nyomtató, ill. a kiadó neve, valamint a formátum. Ez a célra törekvő tömörség csak helyeselhető és megfelel a nemzetközi gyakorlatnak. Azért elegendő ez, mert a nemzetközi ősnyomtatványirodalomra történő hivatkozás, ill. az abban található részletes leírás feleslegessé tesz minden további adatközlést: a bibliográfiai azonosítás ezek felhasználásával megnyugtatóan megtörtént. A kötet használója azonban itt hirtelen a bőség zavarával küzd: nemegyszer harmincnál is több hivatkozás található egyetlen tételnél (pl. 243, 249, 257, 259. sz.). Már korábban[16] hangot adtunk annak a véleménynek, hogy a túlságosan sok bibliográfiai hivatkozás inkább zavarba hozza a kötet használóját, semhogy segítené a tájékozódásban. Egy-egy külföldi gyűjtemény katalógusa, amely maga sem ad pontos leírást, hanem csak hivatkozik a korábbi szakirodalomra, nem jelent érdemi információs többletet.

A nemegyszer több százszor is idézett források sajnos a szükségesnél jóval hosszabb formában kerültek Kotvannál idézésre. Ezek ráadásul, amellett hogy a nemzetközileg (mindenekelőtt a GW-ben) használatos rövidítésektől eltérnek, még jóval hosszabbak is. Így pl. Gesamtkatalog — GW, Hain-Copinger-Reichling — HCR, British museum catalogue — BMC, Indice generale — IGI, Sajó-Soltész — CIH, Bohonos-Szandorowska — IBP. Így a bibliográfiai hivatkozások, amelyek tulajdonképpen csupán támogatást kellene, hogy nyújtsanak a címleíráshoz, terjedelmükben többszörösen meghaladják azt. Míg a címleírás általában két—négy-, ritkán hatsornyi, addig az irodalom akár 15—17 sort is elfoglal.

[16] Magy. Könyvszle 1958. 204.

A szlovákiai ősnyomtatvány-katalógus tételeinek harmadik része a példány(ok) viszonylag beható ismertetése. Amint erről a fentiekben már szó esett, ez igen jelentős többlet a Kárpát-medencéből már publikált horvát- és magyarországi központi ősnyomtatvány-katalógusokkal szemben. Elsősorban a könyvekben található bejegyzések és pecsétek alapján a korábbi tulajdonosok és a kötés ismertetése található itt, de helyet kapott az esetleges illuminálás, rubrikálás stb. közlése is. A fontosabb bejegyzésekre történő hivatkozással igen értékes további információkat nyújt Kotvan munkája, amely egész sor újabb kutatás elindítójául szolgálhat. Gondoljunk csak a magyar nyelvű bejegyzések tervszerű átnézésére (pl. 686, 904. sz.), amely akár nyelvemlékek, de legalábbis korai (XVI—XVII. századi) szövegek feltárásához vezethet. Az ősnyomtatványok leírását az esetleges gyűjtőkötethez történő tartozás ismertetése és a mai lelőhely egyedi jelzetre pontos közlése zárja.

Hat különböző mutató biztosítja a katalógusban feltüntetett tengernyi adat sokrétű hozzáférhetőségét. Ez alkotja a kötet következő részét, amelynek szempontjai: nyomdász, ill. kiadó, nyomdahely, időrend, bibliográfiai forrás, lelőhely. Ezek közül különösen a nyomdahely és a kronologikus mutató hangsúlyos, hiszen ezekben nem csupán a köteten belüli tételszámra történik utalás, hanem a teljes címleírás is szerepel. Elgondolkoztató ez, hiszen az időrendi összeállítás információs értéke önmagában is megkérdőjelezhető.

A bibliográfiai források szerinti mutató, pontosabban annak vége, különösen problematikus. A GW, Hain, Copinger és Reichling sorszámai szerinti konkordancia igen jó és hasznos, és abban — a nemzetközi gyakorlatnak megfelelően — valamennyi az ezekre a forrásokra történő hivatkozás megtalálható. Azonban az ezt követő 15 további bibliográfiai kiadvány sorszáma szerinti mutató szempontjainak felismerésére történő kísérlet során az embert cserbenhagyja minden kombinációs készsége. A Kotvan által alkalmazott rövidítéseik szerint betűrendben egymást követő kiadványok, ill. a rájuk történő hivatkozások egymástól merőben eltérő szempontokat mutatnak. Egyesek (pl. „Accurti", „Knihopis", „Nachträge") — az említett GW, Hain, Copinger és Reichling analógiájára — valamennyi említés esetében utalózásra kerültek, míg a többieknél ilyen törekvés nem ismerhető fel. A „Knihopis" esetében joggal elgondolható, hogy a régi „bibliai" cseh nyelv, amelyet egykor a szlovákok is használtak, fokozott fontossága miatt került mindig utalásra. (Hozzá kell tenni, hogy mindössze három tételről van csupán szó.) „Accurti" és a „Nachträge" esetében azonban ez a teljességre való törekvés nem tűnik indokoltnak, hiszen az ezek által közölt tételek túlnyomó többsége a GW-ben megtalálható, ami gyakorlatilag minden további hivatkozást feleslegessé tesz.

Kiismerhetetlen a további források esetében, hogy azokból mikor és melyik tétel szerepel, ill. hogy más miért nem. Hasonlóan problematikus, hogy bizonyos tételek esetében miért éppen az idézett és miért nem egy másik mű a forrás (pl. „Voulliéme, Berlin" helyett akár „Bohonos-Szandorowska", akár „Stillwell" is lehetne). Nem meggyőző „Estreicher" szerepeltetése, hiszen ez általános polonica és nem kifejezetten ősnyomtatványbibliográfia, már pedig ez utóbbiakban az „Estreicher"-re hivatkozott valamennyi XV. századi kiadvány leírása megtalálható. Ugyancsak problematikusnak tűnik a „Stillwell"-re történő hivatkozás, hiszen ezt a második amerikai cenzust — jelen esetben egyetlen tételtől eltekintve — teljes egészében helyettesíti a korszerű és immár harmadik cenzus, amelyet Goff neve fémjelez. Pellechet két különböző művének („Catalogue général" és „Jacques de Voragine") együttes kezelésének értelme sem világos.

Igen tanulságos a jelenlegi őrzőhelyek jelzeteinek rendjében készült következő mutató. Ebből kiviláglik, hogy — amint ez általában az egész világon megfigyelhető — Szlovákiában is koncentrálódnak az ősnyomtatványok. Ez az irányzat a Matica slovenská esetében különösen felgyorsult az utóbbi években. Kotvan korábbi katalógusaiban

Turócszentmártonban mindössze 60, más városokban pedig további 101, vagyis összesen 161 tétel szerepelt ennek az intézménynek neve alatt. A mai jelzetek tanúsága szerint ez a szám 1975 végére 457-re nőtt, vagyis alig valamivel kevesebb csak már a Matica slovenská könyvtárának új épületében található ősnyomtatványok száma, mint a pozsonyi Egyetemi Könyvtárban. Jelenleg tehát már az a helyzet, hogy a Szlovákiában levő XV. századi kiadványoknak immár közel kétharmadát az említett két intézményben őrzik.

Kultúrtörténeti szempontból a kötet messze legérdekesebb része a proveniencia szerinti mutató. Az egykori könyvtulajdonosoknak sok száz személy, intézmény és helység nevét tartalmazó jegyzéke valóságos kincsesbánya a történelmi Magyarország könyvtártörténetével foglalkozók számára. Különösen jól kiolvasható ebből, hogy évszázadokon át milyen nagy mozgásban voltak a könyvek a Kárpát-medencén belül. Ennek során a mai Szlovákiába kerültek olyan távoli vidékekről is kötetek, mint Csíkszentgyörgy vagy Zimony. De a mai Magyarország területéről is igen sok helyről jutott oda ősnyomtatvány. A teljesség igénye nélkül, csupán példálódzva sorolunk fel ezek közül egy sort: (Nyír) Bátor, Buda, Eger, Esztergom, Gyöngyös, Győr, (Sáros) Patak, Pilis, Sopron, Szécsény, Szeged, Vác, (Kis) Várda.

48 táblára nyomott reprodukció és ezek gondos jegyzéke zárja a kötetet. A három világunikum (34, 599, 719. sz.) közül sajnos az első (Magyarország számára az 1496. évre szóló latin nyelvű plakátnaptár) nem található közöttük. Ugyancsak sajnálható, hogy azok a nyomtatványok, amelyeknek bibliográfiai azonosítása problematikus (pl. 533, 899, 910. sz.), nem kerültek reprodukálásra, hiszen ez feltehetően elősegíthette volna tisztázásukat, amint ez pl. Vladislav Dokoupil brnói ősnyomtatványkatalógusa esetében történt.[17]

Ezzel végére értünk Imrich Kotvan nagyszabású ősnyomtatványkatalógusa együttes végiglapozásának. Óhatatlanul felmerülhet a gondolat, hogy az ismertetés során több esetben is sor került kritikus észrevételek megtételére. Biztos vagyok benne, hogy a katalógus pozsonyi szerkesztője, akihez közel három évtizedes ismeretség, sőt — talán megengedi, hogy ezt itt le is írjam — barátság fűz, egyetért velem abban, amit nyersen úgy lehetne fogalmazni: ami jó az természetes, arról nem kell külön is írni. A fentiekben tett néhány módszertani megjegyzést inkább az elgondolkoztatás, vagy akár a megvitatás végett írtam. Igyekeztem a részletekre vonatkozó észrevételeimet mellőzni, pedig ilyen is akadna akár egész csokorra való. Pl. Pozsony anakronisztikus „Bratislavae" latinos névalakja (64, 599. sz. — 394, 423, 425, 506. l.) a XV. században használt „Posonii" helyett.

Biztos vagyok benne, hogy ennek a kritikát is tartalmazó, de feltétlenül jószándékú ismertetésnek olvasója tisztán látja, hogy milyen fontos és értékes áttekintést nyertek a Kárpát-medence könyvtörténészei a Szlovákiában őrzött ősnyomtatványok összesített katalógusa révén. Köszönjük ezt az összeállítónak, és kívánunk szerzőjének, aki már a nyolcadik évtizedébe lépett, további jó egészséget, a magunk számára pedig még számos további kiadványt tőle. Kotvan erre már előzetesen kedvező választ adott, mert módot nyújtott aktivitásával, hogy máris az ő új *Slavica saeculi XVI. Bibliothecae Universitatis Bratislavensis* (Bratislava 1981) c. kötetének ismertetésére készülhessünk.

BORSA GEDEON

[17] Magy. Könyvszle 1971. 381—383.

SZEMLE

Válaszúti György: Pécsi Disputa. A bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta DÁN Róbert. Sajtó alá rendezte NÉMETH S. Katalin. Budapest, Akadémiai K., 1981. (Régi Magyar Prózai Emlékek 5.)

A Régi Magyar Prózai Emlékek című sorozat első kéziratközléseként végre napvilágot látott a mintegy 400 évvel ezelőtt keletkezett *Pécsi Disputa*. A vita szövege két közel egykorú másolatban maradt fenn. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött csonka példányt, amely a jelen szövegkiadás főszövegéül szolgál, a közreadó Németh S. Katalin véleménye szerint maga a szerző, Válaszúti György tisztázta le. A variáns szöveget pedig 1608-ban másolta Válaszúti pécsi követője: Joannes Sartorius (ma Kolozsvárott a Román Tudományos Akadémia 3. számú fiókkönyvtárában). Minthogy ez a variáns a teljes szöveget tartalmazza, a főszöveg kiegészítéséül szolgált. A két korai szövegváltozaton túlmenően csupán kéziratban terjedtek a Disputa tanításai: teológiai fejtegetéseinek latin kivonatát két kéziratból is ismerték a XVIII. században.

A teljes szöveget viszont most először tette hozzáférhetővé e nagyszabású textológiai vállalkozás, lehetőséget teremtve benne a rejlő, eddig nem közismert értékek feltárására.

A vita indítéka a tolnai reformátusok és a pécsi antitrinitáriusok közötti ellenségeskedés volt. Az antitrinitárius nézeteik miatt eretnekeknek nyilvánított, tekintélyüket vesztett pécsiek — a róluk való negatív vélemény elhárítása érdekében vitát akartak rendezni. Ezt azonban a tolnaiak nem vállalták. Sikerült viszont a kor egyik legnagyobb református tekintélyét, Skarica Mátét megnyerniük, aki ellátogatott Pécsre és kifejtette a reformátusok tanítását Krisztus istenségével kapcsolatban. Skarica és Válaszúti között személyes vitára nem került sor. Skarica távozása után azonban Válaszúti Skarica szavaira felelve kifejtette saját nézeteit.

A *Pécsi Disputa* nagy részét így azok az antitrinitáriusok vallotta meggondolások teszik ki, amelyek Krisztus istenségének tagadásához vezették el őket. A vita során — és ez a jelen kiadvány egyik igen nagy jelentősége — kibontakozik előttünk Válaszúti György egyénisége. Egész művében a racionális bibliakritika módszerével közelített a teológiai kérdésekhez. Héber, görög és latin nyelvtudása lenyűgöző logikával párosult. Rugalmasan hívta elő széles körű műveltséganyagából az éppen kérdéses tanok igazolására a különböző Biblia-fordítások, bibliai kommentárok megfelelő passzusait. Utalt görög filozófusok (Platón, Arisztotelész stb.), egyházatyák (Ágoston, Jeromos stb.), XVI. századi külföldi reformátorok (Kálvin, Bèze, W. Musculus stb.) munkáira is. Természetesen ismerte a hazai antitrinitárius, ill. református vallás ideológusainak munkáit is (pl. Meliusz Péter stb.). Miként azt Skarica Máté is belátta, Válaszúti és a pécsiek nézetei azonban túlhaladtak „hittársaik", Dávid Ferenc vagy Basilius István nézetein („de azokot regen el hattatok, es ü teolleok igen mezze vattok", 138. l.). Ugyanakkor — mint Dán Róbert tudós előszava megállapítja, Válaszúti elhatárolta magát mind a szombatosok, mind a trinitáshívők nézeteitől is.

Válaszúti György fejlett vitakészségén és öntudatosan vállalt elvein, racionális magyarázatain túlmenően az objektív tudományos igazság elérése iránti vágy teszi különösen szimpatikussá egyéniségét. Őt sosem az általa igaznak hitt tantételek miatti elfogultság ragadta el, hanem az igazság iránti mérhetetlen szomjúság. „Az igassagot beoczüllük, es felette igen szeretni akariuk" (146.) — vallja, s ars poeticája is leginkább e két szóban foglalható össze: „igaznak igazat" írni (51.).

A tudományos igazság felmutatására végtelen jóindulata és humanitása vezette. A tolnaiakkal való ellenségeskedést szerinte nem a „mi embertelensegünknek, hanem . . . az tudomannak tulaidonicziatok" (66.). Éppen ezért a szitoknak, átoknak

semmi haszna nincsen (146.), azok helyett a békés megegyezés híve volt. Humánus magatartást várt ellenfeleitől is, miként ő is nagyra értékelte Skarica Máté emberségét, bár teológiailag nem tudott vele egyetérteni.

A Disputa igen sokféle műfajt egyesít magában. A nagy részét kitevő teológiai fejtegetések bevezetőjeképpen Válaszuti elbeszélte Skarica pécsi látogatásának okát, előzményeit és részletes lefolyását. A tolnaiakkal való ellenségeskedés igazolására közölte a két város 1588. júliusi levélváltását is. A Skarica pécsi fogadtatásakor elhangzó oratio-k, illetve a református tudós viszontválaszai egy újabb műfajt képviselnek a vitában. Skarica a tételeit concio-k keretében fejtette ki. Már csak a variáns szövegben, Joannes Sartorius kezeírásával maradt fenn a pécsi antitrinitáriusok poetikus confessio-ja és oratio-ja. A vitát pedig a didaktikai célokból tematikusan összeállított bibliai fundamentumok felsorolása zárja. E műfaji változatosság a Disputa sokszínűségét biztosítja. Válaszúti György tehetséges stilisztaként és nyelvművészként tudta e sokféle műfajt egységes egésszé ötvözni. Hatalmas teológiai tudásanyagot volt képes anyanyelven gördülékeny, olvasmányos stílusban közreadni. A szövegben sokszor saját fordításában idézte a Bibliát, amelynek következtében a Disputában tulajdonképpen benne rejtőzik egy tudós, antitrinitárius meggyőződésű XVI. századi egyéniség unitárius szemléletű Biblia-fordításának a magva. Az e kritikai kiadás nyomán kibontakozó kutatás — reméljük — ki fogja használni a szöveg ilyen jellegű lehetőségeit is.

Mint minden hitvita, így a *Pécsi Disputa* is igen fontos forrás a XVI. századi magyarországi eszmetörténeti áramlatok vizsgálata szempontjából. A kiadás által irodalomtörténetírásunk hozzáfoghat Válaszúti György pécsi prédikátor egyéniségének, műveltségének, írásművészetének elemzéséhez. Sőt a XVI. századot búvárló nyelvtörténészeinknek is módjuk nyílik a közölt két szövegben az erdélyi és a pécsi nyelvjárás különbségeinek megfigyelésére is.

A tudományos kutatás tehát igen hálás lehet a közreadóknak. Németh S. Katalinnak és Dán Róbertnek. Minthogy a sorozatnak ez az első kéziratos szöveg nyomán készült kötete, textológiai újításai például szolgálnak majd a következő, hasonló kötetek közreadói számára is. Jónak találjuk az újítások között pl. hogy a bibliai locusokat a szövegen belül egészítette ki, illetve pontosította a közreadó, vagy hogy a variánsszöveg eltéréseit levélpáronként újrakezdődően közölte a lábjegyzetekben. Hiányoljuk a kötetből a Névmutatót, amely például a szerző műveltséganyagának vizsgálatához fontos segédeszköz lenne. A közreadók bizonyára terjedelmi okokból és a sorozat 2. kötetének példájára tekintettek el összeállításától.

VÁSÁRHELYI JUDIT

Bibliotheca Corviniana. Harmadik, bővített kiadás. 1981, Magyar Helikon—Corvina, 331 lap + CXIV színes tábla.

A több szerző közreműködésével készült, 1927-ben kiadott *Bibliotheca Corvina* megjelenése után sokáig úgy tűnt, hogy a Corvina Könyvtárról már sok újat nemigen lehet mondani, az ebben a kötetben Fógel József által készített korvinajegyzék 164 tételéhez újabbak már alig-alig fognak akadni. Az egész kérdés szinte teljesen átfordult a művészettörténet vonalára: melyik kódexnek ki volt a készítő mestere? A többi kérdésben már nem igen van kutatnivaló. A közvélemény, még a tudományos közvélemény is, ugyanis alig látott mást Mátyás király könyvtárában, mint a királyi udvar fényét átmenetileg emelő gyűjteményt, szép könyvek kincstárát. Negyven évvel a *Bibliotheca Corvina* megjelenése után 1967-ben új szintézis látott napvilágot Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára műve, a *Bibliotheca Corviniana*. Utóbb ugyanez újabb és újabb magyar, német, angol, lengyel kiadásokban. A legújabb a 3. magyar és a 2. angol kiadás. Az új szintézis alapja a két szerző több évtizedes kutatómunkája, részlettanulmányok és monográfiák hosszú sora, amelyek számba vették a Corvina Könyvtár legkülönbözőbb problémáit, a rávonatkozó források és megállapítások, az egyes kódexek hitelességének kritikáját. Egymás után publikálták az addig ismeretlen korvinákat. (Az 1. kiadásban már 180 tétel a Fógel-féle 164-gyel szemben, a mostani 3. kiadásban 19-cel ismét több.) Végeredményben ezekből a kutatásokból kiderült, milyen sokat tudunk tévesen, milyen más aspektusokból, milyen új módszerekkel kell a Könyvtárt vizsgálni, mint korábban. A forráskritika, a történelmi és a tartalmi szempont dominált ezekben a kutatásokban. A korábbi egyoldalúan művészettörténeti szemlélet helyett új kutatási irányokat vezettek be: írásvizsgálat, címertani vonatkozások, tartalmi kérdések. Ezeknek az újszerű vonásoknak felhasználásával készült az új szintézis, a *Bibliotheca Corviniana*. Világos képe bontakozik ki annak, hogy ez a könyvtár egyáltalán nem valami pompás kincsgyűjtemény, az udvari repre-

zentáció támogatására keletkezett, hanem a királyi célja az emberiség valamennyi nagy szellemi alkotásának lehető teljes tárházát létrehozni. Ez a könyvtár pedig szervesen nőtt ki a magyarországi előzményekből, Vitéz János és Janus Pannonius példamutatásából. Utóbb pedig a maga gazdagságával, főleg görög auktoraival nem lebecsülendő hatást gyakorolt a közép-európai humanizmus kibontakozására.

A *Bibliotheca Corviniana* három főrészből áll: bevezető tanulmány, a fönnmaradt hiteles korvinák kritikai jegyzéke és képtáblák. A bevezető tanulmány az első kiadásban még két részből állt: külön a könyvtár történetének és külön a kódexek írásának, művészetének tárgyalása. A 2. kiadás óta ez a két rész nagyon szerencsés módon egy fejezetbe ötvöződött. Így ez a fejezet most a Corvina Könyvtár teljes, rövid ismertetését tartalmazza, bőséges jegyzetapparátussal. (Mindez sokkal részletesebben található meg Csapodi Csaba angol nyelvű nagy monográfiájában, a *Corvinian Library*ban és Csapodiné Gárdonyi Klára kiadatlan kandidátusi disszertációjában, *A Corvina Könyvtár kodikológiai problémái*, a MTAK Kézirattárában.) Utána következik a hiteles korvináknak kiadásról kiadásra bővülő jegyzéke, a legfontosabb irodalmi utalásokkal, olyan utalásokkal, amelyeknek alapján a részletkérdések kutatója is minden további eligazítást megkap a továbbkutatáshoz. Megjegyzendő, hogy a kódexek jegyzéke előnyösen tér el a régebbi korvinajegyzékektől két szempontból: egyrészt a kódexek teljes tartalmi leírását adja, másrészt a szerzők és művek rövid ismertetése is megtalálható. Tehát itt is a tartalmi szempont érvényesül. Több adatot lehetne azonban közölni itt a kódexek művészi díszítéséről (képek, iníciálék száma). A 3. rész a képtáblák. Ezek természetesen nem közölhetik a korvinák valamennyi díszes részét, hanem csak mint illusztrációk ízelítőt adnak a kódexek szépségéről, egy-egy legdíszesebb lapot egy-egy kötetből. A hozzájuk csatolt magyarázatoknak pedig az a céljuk, hogy az olvasó számára érthetővé tegyék a képeken szereplő alakokat, ábrázolt jeleneteket.

A kiadások egyre bővülő tartalma följogosít arra a reményre, hogy még számos ismeretlen korvina fog napvilágra kerülni. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a képtáblák szaporodása nincs arányban az újabban közölt anyagokkal. Sőt az első kiadáshoz képest a többi kiadásokból a kiadó sajnálatos módon elhagyta az egyszerűbb kódexek reprodukcióit, így az első kiadás teljesebb képanyaga továbbra sem nélkülözhető az új kiadások mellett. Ez azért sem helyes, mert így az olvasóban az a téves képzet rögződik meg, mintha a Corvinában csak pazar szépségű kötetek lettek volna. A reális képhez az egyszerűbb, főleg fehér indafonatos kódexek nagy száma is hozzátartoznék. Megjegyzendő, hogy az első kiadáshoz képest 19-cel növelt tételszámból csak nagyon kevés kapott illusztráció-pótlást. Így — többek között — teljesebbé tette volna a korvinák képanyagának jellegéről alkotott szemléletünket, ha pl. a legjelentősebb természettudományi vonatkozású korvina, a római Biblioteca Casanatense cod. lat. 459-ből állat- vagy növényábrázolásokat is láthattunk volna ebben a szép kiadványban (az utóbbiak közt olyanok is találhatók a kódexben, amelyeken a növény nevét utólag magyarul is beírták!), de az is nagyon tanulságos lett volna, ha valamelyik Ptolemaioszkódex csillagászati vagy földrajzi képeiből is közölt volna kiadvány, pl. a Bécsben őrzött cod. lat. 24. Fol. 212^{v}-n — mint a szövegben Csapodi Csaba is írja — az utolsó lapon egy asztronómiai ábra látható, mely „a csillagok állását ábrázolja Esztergomban 1467 júniusában, a pozsonyi egyetem megnyitásakor".

Véleményünk szerint a korvina-kutatás, különösen Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára jelentős, új eredményeinek következtében ma már megérett arra, hogy az egyes művészileg és tudománytörténeti szempontból különösen jelentős kódexeket önálló facsimile kiadásokban is közzétegye. Így az említett kéziratok közül pl. a római Cassanatense „Enciclopedia Medica"-ja, vagy a bécsi Cod. lat. 24. sz.-ú Ptolemaioszkódex képanyagának megfelelő művészeti és tudománytörténeti kommentárral történő kiadása a hazai könyvkiadás fontos, szép és sürgető feladata lenne . . .

KÁDÁR ZOLTÁN

Peregrinuslevelek 1712—1750. Külföldön tanuló diákok levelei Teleki Sándornak. Szeged 1980. Adattár a XVI—XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 6. Szerkeszti KESERŰ BÁLINT.

A szegedi Adattár-sorozat hatodik kötete a magyar diákok külföldi peregrinálásának egy nem jelentéktelen fejezetéhez nyújt eddig kiadatlan forrásanyagot. A diákmunkaközösség által közzétett leveleket Teleki Sándor őrizte meg egyedülálló gazdagságban és bőségben, így a Teleki családnak és körének XVII. század végi peregrinációjáról már jól kialakult képünk most kiegészül az újabb dokumentumokkal a XVIII. század közepéig.

A könyv elején Teleki Sándor tizenegy alumnusának leveleit találjuk tizenegy fejezetben, majd az egy-két levéllel szereplő diákok következnek időrendben. A tizenharmadik fejezet magyar és külföldi professzorok leveleit tartalmazza, végül a mutatók, magyarázatok, képek és dokumentumok következnek, Hoffmann Gizella utószavával és a kiadó jegyzetével. Külön öröm, hogy idősebb Nagy Géza *Külföldön bújdosó erdélyi diákok levelezése* című munkájából hasonmásban megtalálhatjuk itt a Teleki Pállal kapcsolatos levelezést is.

A magyar diákok külföldi peregrinációja a középkortól kezdve hazai egyetem, később hazai protestáns egyetem híján pótolhatatlan szerepet játszott művelődés és irodalomtörténetünkben, a Nyugat-Európával való szellemi lépéstartásban. Ehhez képest az újabb szakirodalom kisebb közleményeken kívül nemigen foglalkozott vele, illetve ami megjelent, az mind határainkon kívül keletkezett. Itt van tehát az ideje, hogy nekilássunk e terület részletes feltérképezésének, elsősorban is az ide vonatkozó dokumentumok kiadásának. Az elvégzendő munka nem kicsi: teljességre törekedve össze kell gyűjteni és lehetőleg egy helyen hozzáférhetővé tenni az anyakönyvekből kigyűjtött diáknévsorokat, számba kell venni a peregrinációk írásos nyomait: a peregrinációs albumokat, a peregrinációs naplókat, s a peregrinációval kapcsolatos leveleket.

E hatalmas feladat nem jelentéktelen darabja ez a gyűjtemény, mely a XVIII. század első felének erdélyi református, többségükben Nagyenyeden tanult diákjairól ad hű képet. S noha ekkoriban a peregrinációnak már korántsem volt akkora súlya, történelmi szerepe, mint például a XVI. században, mégis nagy jelentőségűnek kell tartanunk a kötetet, mert a feudális világ árnyékában meghúzódó, forrásokban ekkor még szegény litterátor-világba enged betekintést, hála Teleki Sándornak és a későbbi levéltárosoknak, akik nem selejtezték ki eme „haszontalan" (értsd: nem birtokjogi) iratokat.

A könyv megszámlálhatatlan tanulsága közül csak néhányat emelnék ki, rámutatva azokra a jelenségekre, amelyek számomra fontosnak tüntek. Figyelemre méltó először is a főúri patrónus, Teleki Sándor nyomasztó túlsúlya, a korábbi korokhoz képest megnövekedett hatalma. Ő adja a pénzt, s ennek fejében szinte szolgaként kezeli alumnusait, felhasználja őket külföldi vásárlásokra, hozat velük a ritka növényektől kezdve a sérvkötőig mindenfélét. A kor erdélyi sajátossága a marakodás is, megtalálható e levelekben minden lehetséges formája, amely a patrónus-professzor-diák háromszögben előfordulhat. Ehhez a helyzethez persze a peregrinusok alkatuk és egyéniségük szerint igazodtak, mint ahogy a peregrináció általános kísérőjeként ismert pénztelenséget is különbözőképpen viselték el. A legszimpatikusabb e tekintetben ifjabb Enyedi István, aki ugyan tartotta a formákat, de nem hajlongott és alázatoskodott, leveleiből világosan elénk rajzolódik politikus alkata, a későbbi kolozsvári főbíró. Enyedi éleslátását és eszét dicséri, hogy nála olvashatunk egyedül dicsérőleg Wolffról és Boerhaave-ról, a kor két kiemelkedő professzoráról. Az egyéniségtől is függ, de már a kor jellemzője a peregrinusok későbbi foglalkozás szerinti szóródása. A hagyományos teológusok mellett sok az orvos, de lesz köztük borkereskedő (Vásárhelyi Baba Ferenc), báró (Szilágyi Sámuel), és élete végéig külhonban nyomorgó vándor is (Székelyhidi N. Mihály). Tanulságos a stílus vizsgálata: a legtöbbjük sok latin szóval és szárazon ír, néhány leendő lelkész stílusa emelkedik ki közülük, Csernátoni Gajdo Dánielé és Kibédi Andrásé a leginkább, ők kevés latin szót használnak, viszont a nyelvezetük már fiatalon is papos. Összességében az egész levélgyűjtemény jó képet ad a Teleki Pál által szerzett oder-frankfurti ösztöndíj hanyatlásáról, arról, hogy a hugenottákat befogadó porosz állam későbbi militarizálódása mint tereli ismét kizárólag Hollandia, Anglia és Svájc felé az erdélyi református diákokat.

Néhány apró hiányosságról is szólnom kell végül. A névmutatóban nem fogadható el az a módszer, hogy csak a szereplő személyek tisztségeit sorolják föl, munkásságukról viszont nincs szó. Például így az említett professzorokról, Wolffról és Boerhaave-ról sem elegendő az információ, nem is beszélve az olyan ismert hazai személyiségekről, mint Verestói György, a „XVIII. század erdélyi orátora", ahogyan őt Jékely Zoltán nevezte róla szóló esszéjében. Ugyancsak a névmutatóban fordul elő foglalkozásként a „mester" szó, mai jelentéstartománya miatt inkább a rektor vagy az iskolamester használandó helyette. Eme apróságok és a latinból fordítás helyenkénti ügyetlenségei azonban nem kisebbítik a munka értékét és nagyságát: Jankovics József vezetésével a szegedi diákok képzett szakemberhez méltó szövegkiadást készítettek. Csak azt kívánhatjuk, hogy korábbi korok peregrinációjáról és művelődéstörténetéről is hasonló színvonalú forráskiadványok jelenjenek meg a nem távoli jövőben.

SZABÓ ANDRÁS

Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. Főszerk. BENDA Kálmán. Bp. 1981—1982. Akadémiai Kiadó.

A történeti kutatások számára újabb jelentős, négykötetes kézikönyv jelent meg: *Magyarország történeti kronológiája*. A fontos vállalkozás hézagpótló szerepet tölt be, jóllehet átfogó történeti kronológia már több is készült a magyar történelemről, de azok többnyire szűkszavú, kisterjedelmű áttekintések voltak; legtöbbször nem is önállóan, hanem történeti kézikönyvekhez illesztve jelentek meg. Az eddigi történeti kronológiák további hiányosságai a szerkesztési elvek átgondolatlanságából és az ebből eredő aránytalanságokból származtak.

Indokolt volt tehát az MTA Történettudományi Intézetének kezdeményezése, mert a kutatóknak nélkülözniök kellett azt a segédeszközt, mely által gyors tájékoztatást kaphatnak a legfontosabb politikai, gazdasági és kulturális események idejére és tárgyszerűségére nézve. A mű főszerkesztője, Benda Kálmán, miután a kronológiát kellően elhatárolta egyéb műfajoktól, hiszen természetesen nem töltheti be sem a monográfiák, sem pedig a szintézisek szerepét, így határozta meg a kézikönyv rendeltetését: „A kronológia feladata, hogy egyrészt a fejlődés mindenkori kereteit rögzítse, így az életet befolyásoló, kitapintható és időben rögzíthető természeti jelenségeket és csapásokat, másrészt főként az emberi tevékenységet, a vele összefüggő politikai, katonai, gazdasági és kulturális eseményeket adja szigorú időrendben." Csak helyeselni lehet azt a szerkesztési elvet, amely az időrenden kívül nem alkalmazott semmilyen egyéb csoportosítást, sem tájak, sem pedig tárgyi osztályozás szerint. A gyors áttekintést és a kronológia használhatóságát azáltal lehetett legjobban biztosítani, hogy a négykötetes mű egyetlen időrendi csoportosításban sorakoztatta fel tételeit.

A *Magyarország Történeti kronológiája* című munka számos szakember közreműködésével készült, és széles körű tájékoztatást nyújt a kutatóknak. Külön érdemes kiemelni azt a szinte szokatlan gyorsaságot, amellyel a kézikönyv megvalósult. A munkálatok csak 1975-ben vették kezdetüket, 1978-ra elkészültek a kéziratok, 1980-ra pedig már a szerkesztés is befejezést nyert. A kiadás hasonló gyors ütemben történt: 1980, illetve 1981 folyamán már meg is jelentek a kötetek. Milyen jó lenne, ha e frisseség nem csak kirívó eset lenne nálunk!

Csak természetes, hogy ilyen jellegű munka a leggondosabb szerkesztői tevékenység mellett is tartalmazhat kisebb következetlenségeket, téves adatokat. Ez utóbbiakat megindokolják többek között azok a hiányosságok, melyek bizonyos területeken, például a sajtóbibliográfia terén, még mindig nehézzé teszik a legalapvetőbb adatok összegyűjtését is. Az alábbiakban, profilunknak is megfelelően, éppen e területnek a kötetekben való szerepléséről szeretnénk röviden véleményt mondani. Általában elmondhatjuk, hogy a sajtó jelentőségéhez mérten kapott helyet az összeállításban: a válogatást is javarészt sikerültnek tarthatjuk. Kisebb egyenetlenségek csak akkor jelentkeznek, amikor bizonyos egyenértékű lapok közül egyesek belekerültek, mások indokolatlanul kimaradtak, noha ezt nem a lapok nagy száma indokolta.

Így például, mint minden hasonló összeállítás, ez is súlyt helyezett a legrégibb hazai könyv, újság, folyóirat stb. felvételére Ezek sorából hiányolhatjuk a legrégibb hazai idegen és magyar nyelvű nyomtatott újságlevél adatait. (1587: *Newe Zeitung ausz Ungern*, kiadta Hans Mannel Monyorókeréken. —1634: *Reovid, de igen bizonyos Relatio* . . . Kiadta Brewer Lőrinc lőcsei nyomdász.) Ilyen alapon hiányoljuk a reformkori folyóiratok sorából az MTA első folyóiratát (1834: *Tudománytár*), de még inkább azt, hogy a felvett irodalmi divatlapok mellett éppen a legjelentősebbet, Frankenburg Adolf *Életképek* c. lapját nem találjuk (1844—1848), pedig ez lett később Petőfi és a márciusi fiatalok orgánuma.

A kronológia általában pontosan hivatkozik e korszak jelentős melléklapjaira is, a főlapokkal kapcsolatban. Kár, hogy a *Jelenkor* (1832) esetében erre nem került sor, pedig a *Társalkodó* címmel megjelent melléklap különösen fontos volt, Széchenyi is ide írta cikkeit.

Tapasztalható bizonyos egyenetlenség a 19. század végi tudományos folyóiratokkal kapcsolatban is. Míg a *Századok*, a *Magyar Nyelvőr*, *a Történelmi Tár* és az *Ethnographia* szerepel a kötetben, hiányzik néhány, szintén ezekben az években indult és ma is élő társadalomtudományi szakfolyóirat, mint pl. a *Magyar Könyvszemle* (1876), az *Irodalomtörténeti Közlemények* (1891) és az *Egyetemes Philologiai Közlöny* (1877).

Más megfontolásból, de hiányoltunk néhány olyan folyóiratot, amelyek nem haladó jellegük, hanem éppen konzervativizmusuk miatt voltak jellegzetesek és nem ritkán nagy társadalmi befolyással rendelkeztek mint pl. Herczeg Ferenc *Uj Idők* című hetilapja (1896—1944).

A kötetekbe felvett lapok adatai körül is akadnak olykor hibák. Windisch 1781-ben indult pozsonyi folyóiratának helyes alakja nem Ungarisches, hanem *Ungrisches Magazin*, az első szlovák lapé pedig *Presspurské* (nem: Pressburské) *Noviny*. Az 1789-ben indult *Hadi és Más Nevezetes Történetek* című újság szerkesztését nem csak Görög Demeter, hanem Kerekes Sámuel is végezte, kezdettől fogva. E lap egyébként 1792-ben címváltozás következtében vette fel a *Magyar Hírmondó* nevet, tehát nem pontos az a megállapítás, hogy 1792-ben „megindult a Magyar Hírmondó." A bécsi hivatalos lapot 1792-ben már nem *Wienerisches Diariumnak* (sőt a kötetben „Wiener" Diarium szerepel!) nevezték, hiszen címét 1780-tól már *Wiener Zeitungra* változtatta. Kazinczy folyóirata, az *Orpheus* nem 1793-ban, hanem 1789 végén indult, 1790 januári jelöléssel. Az 1832-ben alapított szlovák folyóirat helyes formája: *Tatranka* (nem Tatrenka). A *Regélő Pesti Divatlap* (1842) szerkesztője nem Vahot Imre, hanem Garay János, illetve Erdélyi János volt. A *Közlöny* indulási ideje 1848-ban nem június 8, hanem július 8.

Becsúszott néhány irodalomtörténeti jellegű hiányosság és pontatlanság is. Bessenyei György legjelentősebb munkái között említésre méltó lett volna a mintegy másfél évtizede felbukkant Bessenyei-mű: a *Der Mann ohne Vorurtheil in der neuen Regierung* (1781) c. folyóiratszerű kiadvány is. 1790-ben Bessenyei *Jámbor szándék* c. művét természetesen nem Révai József, hanem Révai Miklós adta ki. Az 1791. év júliusának eseményei között olvashatjuk: „Batsányi megírja A látó című költeményét ('Vigyázó szemetek Párizsra vessétek!')" A zárójelben közölt idézet azonban nem ebből, hanem „A franciaországi változásokra" című költeményből való.

A kötetben szereplő sajtó- és irodalomtörténeti adatok túlnyomó többségére nem jellemző a pontatlanság; ellenkezőleg: a már jelzett nehézségek ellenére arányosság, gondosság és megbízhatóság jellemzi ezek gyűjtését és szerkesztését. A fentiekben csak azért mutattunk rá néhány becsúszott hibára és hiányra, hogy egy esetleges új kiadás alkalmával ezek is kiküszöbölhetők lehessenek.

A *Magyarország történeti kronológiája* című mű kötetei értékes segítséget nyújtanak a különböző történeti tudományágak kutatóinak, mégpedig egy olyan területen, amelyen sajnos még mindig nem vagyunk elkényeztetve: a történeti adatok korszerű információjának terén.

KÓKAY GYÖRGY

Braun Tibor—Bujdosó Ernő—Ruff Imre: A tudomány mint a mérés tárgya. Tudománymetriai kutatások Magyarországon. Bp. MTA Könyvtára. 1981, 295 p.

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára által indított „Informatika és tudományelemzés" c. új sorozat első tagja, mely a hazai tudománymetriai vizsgálatok eredményeiről ad összefoglaló képet.

A tudománymetria a tudománytan (Science of Science) igen fiatal ága, mely a tudomány fejlődési folyamatát kvantitatív (matematikai és statisztikai) módszerekkel vizsgálja. Ahhoz, hogy a tudományról számszerű adatokat nyerjünk, meg kell keresnünk a tudomány mérhető aspektusait, azokat a paramétereket, amelyek a tudomány „működési mechanizmusát" jellemzik. A tudomány mennyiségi növekedését mérhetjük ún. input tényezőkkel: a tudományos munkaerő létszámával, a ráfordítások összegével, valamint output paraméterekkel: a megjelent tudományos folyóiratok számával, a tudományos publikációk számával, az egyes közlemények vagy egy szerző idézettségének mértékével. A tudomány fejlődését az egyes paramétereknek az idő függvényében való változásaként foghatjuk fel. Megállapították, hogy a tudomány bármely elég nagy szegmensét mérjük, a fejlődés exponenciális ütemű. Az exponenciális növekedés jól jellemezhető azzal az időtartammal, amely alatt az általunk mért paraméter (kutatók, folyóiratok, publikációk stb.) mennyisége megkétszereződik. Ez az ún. „kétszereződési idő" bizonyos fluktuációktól eltekintve (pl. háborúk, gazdasági válságok, egy hibás tudománypolitikai döntés) nagy állandóságot mutat egy adott paraméter esetében.

Természetesen az exponenciális növekedési folyamat nem maradhat fenn akármeddig. D. J. de Solla Price, a tudománymetria egyik legnagyobb alakja kimutatta, hogy mivel a tudomány fejlődési rátája lényegesen meghaladja a demográfiai növekedés és a társadalmi össztermék növekedési ütemét, egy idő után sem az emberi, sem az anyagi erőforrások nem lesznek elegendőek az exponenciális növekedéshez. Már a hatvanas évektől érezhető, hogy mind nagyobb ellenállásba ütközik például a kutatáshoz szükséges anyagi ráfordítások megteremtése, vagy új kutatói státuszok létesítése. Ahhoz, hogy a tudomány fejlődésében mégse következzék be megtorpanás vagy visszaesés tudatos, átgondolt tudománypolitikára, tudományszervezésre van szükség. A tudománymetriai vizsgálatok különösen nagy jelentőséget kapnak ebben a helyzetben azáltal, hogy lehetővé

teszik az elért tudományos eredmények objektív értékelését, és segítik az eredményekre alapozott tervezést, tudománypolitikai döntések meghozatalát.

Hazánkban elsőként a jelen könyv szerzői végeztek vizsgálatokat tudománymetriai módszerekkel elsősorban az természettudományok területén. Ezek a vizsgálatok a hazai természettudományi kutatások helyzetét elemzik a fizikai és kémiai szakirodalom, a magyar természettudományi folyóiratok, a kutatóintézetek publikációs tevékenységének tükrében. Képet kapunk többek között a magyar természettudományos alapkutatás nemzetközi helyzetéről, a magyar kutatók publikációs szokásairól stb. Külön fejezet foglalkozik a Magyar Tudományos Akadémia idegen nyelvű természettudományi folyóiratainak (Actáknak) értékelésével nemzetközi összehasonlításban.

A tudományos kutatók munkájának hatékonyságát értékelni igen kényes és mindeddig megoldatlan feladat. Napjainkban általában az értékelés kritériuma a publikációk száma, holott tudjuk, hogy önmagában a publikációk magas száma nem feltétlenül a tehetség bizonyítéka. A *Science Citation Index* 1964-ben való megjelenése óta a tudománymetriai vizsgálatok középpontjában áll, mivel egy szerző idézettségének mértéke jobb mutatója lehet a tudományos tevékenység, a kutatói kvalitás mérésének, mint megírt cikkeinek száma. Az idézetek „mérésének" eredményei önmagukban szintén nem elegendőek egyes kutatók, tudományos folyóiratok minőségi rangsorolására, mindenesetre a minőség megítélésének eddig is meglevő számos szempontját kibővítik egy objektíven mérhető szempont szerinti rangsorolással. A könyv szerzői részletesen foglalkoznak az idézet-analízisen nyugvó vizsgálatokkal, bemutatva annak előnyeit és korlátait egyaránt, valamint megismerkedhetünk az idézetelemzés néhány módszerével is.

A könyv utolsó fejezete a nemzetközi tudományos folyóiratok szerkesztőbizottságainak összetételéről készült vizsgálatot ismerteti. A tudománymetriai vizsgálat azt kutatja, hogy az egyes országok milyen arányban vesznek részt az egyes tudományterületek nemzetközi folyóiratainak szerkesztésében, és hogy e részvétel aránya mennyire alkalmas egy adott ország tudományos tevékenységének jellemzésére.

A kötet szerzői természettudósok, tudománymetriai kutatásaikat is elsősorban saját szakterületükön végzik. Kutatási eredményeiknek ez az összefoglalója mégis igen hasznos a tudomány szervezésével, tudománypolitikával foglalkozó szakemberek számára, és más tudományterületen működő kutatók körében is nagy érdeklődésre tarthat számot.

KÖRNYEI MÁRTA

Harmat Béla: Csuka Zoltán. Bibliográfia. Szentendre, Pest megyei Művelődési Központ és Könyvtár, 1982. 159 l. (Pest megyei téka 2.)

A sorozat második köteteként megjelent bibliográfia tisztelgés azelőtt az alkotó előtt, akit a véletlen sodort Pest megyébe, de aki egész munkásságával részesévé vált nemcsak a megye, de az ország kulturális életének is. Csuka Zoltán érdligeti otthonát úgy látogatják két ország, hazánk és Jugoszlávia irodalmi életének képviselői, hogy az irodalmi kapcsolatok és kölcsönhatások termékeny kisugárzásának lehetnek részesei. A bibliográfiában feldolgozott anyagon kívül ez a személyes vonzerő és a költő 75. születésnapján alapított *Jószomszédság könyvtára* kötelezte a megye szellemi életének vezetőit, hogy e kiadvánnyal segítsék a Csuka Zoltán-életmű teljes feltárását.

A bibliográfia összeállítója Csuka életművének fiatal, ám jól képzett ismerői közé tartozik. Mostani munkájának előzménye a Debreceni Tanárképző Főiskolán összeállított bibliográfiai szakdolgozata (1076. szám alatt), amely 760 leírást tartalmaz. A mostani kiadvány számszerűen is igazolja a továbbfejlesztést, 1079 számozott tételén túl még a Függelék, a 80. születésnap anyagát is magában foglalja. A kötet erényei között rögtön erre a függelékre kell utalnunk, hiszen egy 1982-ben megjelent bibliográfia esetében szinte szemkáprázatónak tűnik, hogy a legutolsó feldolgozott tétel is 1982-es. Bárcsak minden kurrens bibliográfia ilyen nyomdai átfutással dicsekedhetne! (Ugyanakkor a könnyebb kezelhetőség miatt célszerű lett volna a függelék anyagát is sorszámozni és a mutatóban nemcsak a lapszámra utalni.)

Csuka Zoltán munkásságának felderítése részben a nagy időszakot átfogó és rendkívül termékeny tevékenység miatt, részben a kétnyelvűség következtében sok nehézséget támasztott a bibliográfia összeállítója elé. Harmat Béla útmutatójában tájékoztat az anyag feltárásának mélységéről, a nehezen vagy egyáltalán nem hozzáférhető kiadványokról és a munka gyakorlati tapasztalatairól, a bibliográfia szerkezetéről. Felhívja a figyelmet arra is, hogy a később előkerült vagy még lappangó anyag feltárása a kutatás jövőbeni feladata.

Csuka Zoltán munkásságát három nagy fejezet fogja át: művei (külön az önálló kötetek és az antológiák), valamint műfordításai (ugyancsak a fenti tagolásban). A harmadik nagy egység a folyóiratokban, napilapokban megjelent írásokat tartalmazza. Ugyancsak időrendben sorolja fel a szerkesztő a Csuka Zoltánról szóló irodalmat. Az eligazodást szolgálja az is, hogy mindhárom részben zárójelbe tett rövidítés utal az írás műfajára (vers, elbeszélés, recenzió stb.). A kiadványt vers-, valamint név- és címmutató teszi könnyen használhatóvá. Az életrajz fontosabb adatai mellett néhány az értékelésekből jó érzékkel kiválasztott mondat, valamint értékes képanyag oldja fel a bibliográfia egyhangúságát. A kiadvány rangját emeli Czine Mihály értő és szépszavú bevezető tanulmánya.

NÉMETH S. KATALIN

Поздеева И. В. — Кашкарова И. Д. — Леренман М. М.: Каталог книг кириллической печати XV—XVII вв. Научной Библиотеки Московского Университета. Москва. 1980, Изд. Университета, 357 lap, 32 ábra.

A legutóbbi évtizedben a Szovjetunióiban nagy lendületet vett a cirillbetűs rég könyvek kutatása. Hatalmas és sokoldalú publikációs termés tanúskodik az elért eredményekről. Különös érdeklődésünkre tarthat számot — módszere miatt — a Moszkvai Egyetemi Könyvtár 1700 előtti, cirillbetűs könyveinek a közelmúltban megjelent katalógusa.

A szerzők a lehető legmagasabb színvonalon, minden elképzelhető szempontot figyelembe véve valósították meg kitűzött céljukat: a gyűjtemény valamennyi példánya egyedi jellemzőinek maximálisan pontos leírását. Történeti forrásként kezelték a régi könyveket,[1] s munkájuk nyomán számos, jól értékelhető művelődés- és társadalomtörténeti, prozopográfiai, egyház- és helytörténeti adat került feltárásra. A gyűjtemény, mellyel foglalkoztak 396 mű 922 példányából áll, s közvetlen provenienciáját tekintve főként XIX. századi bibliofilek adományaiból, antikvár vásárlásokból, s más nagy könyvtárak átadott példányaiból került az állományba; 238 könyv azonban az európai Oroszországban, Ukrajnában és Moldáviában 1966—1976 között folytatott gyűjtőexpedíciók eredménye, közöttük néhány olyan tétel, melyeket eddig a bibliográfiai kutatás nem ismert. (Különösen eredményes volt a Verka [Belorusszia] és a Sztarodub [Brjanszki Terület] környéki óhitű közösségek körében folytatott kutatás, de az Urál vidéke orosz falvainak bejárása is sok felfedezéssel szolgált.)

A katalógus felépítése kronologikus, a könyvek leírása a következő szkémát követi:

1. Bibliográfiai leírás. 2. A példány egyedi sajátosságai. a) A könyv állapota: hiányzó lapok, pótlások kézirattal, vagy más nyomtatvány lapjaival; szövegtoldások kézirattal, vagy más nyomtatvány részeivel. A kéziratos pótlásokat és toldásokat paleográfiailag jellemezték: leírták az írás típusát, a vízjeleket, keltezték a pótlásokat. Végül az alapmű papírjának állapotát és az esetleges régi restaurálás nyomait, technikáját ismerhetjük meg. b) A leírások második rubrikája a kötésekkel foglalkozik részletesen: anyagukkal, technikájukkal, díszeikkel, megőrzöttségükkel, korukkal, esetleges javításaikal. A kötésekhez felhasznált papírok vízjeleit is azonosították, mint a példány történetére vonatkozó adatot. (Ez a csoport a XVI—XIX. századi papírok forgalmának feltérképezéséhez is igen hasznos.) c) A szerzők a legnagyobb figyelmet a kézírásos bejegyzések feltárására fordították. Teljes szövegüket közlik a régi orosz nyelvemlékek kiadási szabályai szerint. Ebben a részben ismertetik a könyvekben található valamennyi bélyegzőlenyomatot és exlibrist is. d) Az utolsó adatsor arról ad felvilágosítást: minyen forrásból és melyik évben került a könyv a Moszkvai Egyetemi Könyvtárba? Az egyedi példányleírások adatainak ily módon felgyűlt hatalmas gazdagságát hét — gondosan kimunkált — mutató teszi hozzáférhetővé. 1. Nyomdamutató, melyből kitűnik, hogy bár a katalógusban ismertetett könyvek nagy többségét Moszkvában nyomták, az ukrán, belorusz, litvániai, délszláv, velencei és krakkói nyomtatványok oroszországi forgalma is tükröződik a gyűjtemény összetételében. 2. Cím (incipit) mutató. 3. Szerzők, nyomdászok és közreműködők mutatója életrajzi adataikkal kiegészítve. 4. Az egyéni és kollektív possessorok és a margináliákban megemlített személyek névmutatója, annotációkkal és keltezéssel. 5. A possessori és marginális bejegyzésekben szereplő települések, templomok, monostorok és remeteségek földrajzi mutatója. 6. A keltezett kézírásos bejegyzések időrendi mutatója.

[1] A szerzői munkaközösség vezetője I. V. Pozdeeva nem könyvtáros, hanem az egyetem Történeti Segédtudományok Tanszékének oktatója.

7. Az 1966—1976. évi expedíciók során nyert könyvanyag gyűjtési területeinek és időpontjainak mutatója.

A katalógust a szerzőknek imponálóan sokoldalú tudással, kiváló módszerrel és kitartó munkával sikerült úgy elkészíteni, hogy mintaként szolgálhat mindazoknak, akik hasonló studiumokkal foglalkoznak.[2]

Figyelmes olvasása meggyőz arról, hogy az orosz régiség (jelesül a XVI—XVII. század) könyvkultúrájának kérdései jóval árnyaltabbak, bonyolultabbak, mint ahogy azt akár a hatvanas évek kutatásai nyomán feltételeznünk lehetett. Kiváltképpen vonatkozik ez a könyvekkel bánó személyek (tulajdonos, olvasó, donátor, glosszátor) társadalmi helyzetére, mint a katalógus anyagából kitűnik, hogy a szegényebb rétegek képviselői is szép számmal voltak közöttük (parasztok, kereskedők, kézművesek, alszerpapok, templomszolgák (!), írnokok). A katalógust 32 kifogástalan ábrával illusztrálták. A moszkvai pályatársak példája követésre ösztönöz, munkára inspirál!

Ojtozi Eszter

[2] Érdekes összehasonlításra ad alkalmat, ha visszatekintünk A. H. Gorfunkel 1970-ben megjelent katalógusára, a Leningrádi Egyetemi Könyvtár XVI—XVII. századi cirillikáiról; az „egyedi példányleírás" szovjetunióbeli alkalmazásának ez az úttörője kiváló munkát végzett, de a moszkvaiak továbbjutottak az általa megkezdett úton, több szempontot vettek figyelembe, erőteljesebben éltek a határterületi tudományok módszereivel.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. VIII. 18. – Terjedelem: 11,2 (A/5) ív
83.11148 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

TARTALOM

Körmendy Kinga: Az esztergomi Collegium Christi és könyvtára a XIV—XVI. században 1
Haiman György—Ballér Piroska: „Megegyeztetvén a három kollégiumokat . . ." Tótfalusi egyik közművelődési akciójáról I. 21
Friedrich Ildikó: XVIII. századi magyar nyelvű orvosi könyvek olvasottsága .. 32

KÖZLEMÉNYEK

Barlay Ö. Szabolcs: Egy szemtanú levele az 1501-i budai úrnapi szabadtéri színjátékról 42
Téglásy Imre: Ismeretlen Plantin-hungarica a Biblioteca Apostolica Vaticanában 45
Nemeskürty Harriet: Egy Zrínyi-gyászbeszéd két különböző kiadásáról 49
Varga Imre: Egy csallóközi kézirat és hat magyar nyelvű protestáns iskoladrámája 1767—1775-ből 57
Németh S. Katalin: Magyar vonatkozású bécsi kéziratok XVIII. századi katalógusa 66
Haraszti Erika Ágnes: 1800 előtti magyar vonatkozású kiadványok a győri Milkovich—Zámory különgyűjteményben 80
Hegedűs Judit: A Győri Olvasó Társaság történetéhez 86

FIGYELŐ

Fried István: Szemző Piroska (1907—1982) 88
Havasi Zoltán: Magyarországon az Ómagyar Mária-Siralom 89
Fried István: A magyarországi német nyelvű sajtó kutatásának kérdései 89
Zeman László: Gyalui Torda Zsigmond élete és munkássága 102
Borsa Gedeon: A szlovákiai gyűjtemények összesítő ősnyomtatványkatalógusa ... 111

SZEMLE

Válaszúti György: Pécsi Disputa. Bev. és a jegyzeteket írta Dán Róbert. Sajtó alá rend. Németh S. Katalin. Bp. 1981. *(Vásárhelyi Judit)* 117
Biblioteca Corviniana. 3. bőv. kiad. Bp. 1981. *(Kádár Zoltán)* 118
Peregrinuslevelek 1711—1750. Szeged, 1980. *(Szabó András)* 119
Magyarország történeti kronológiája. A kezdetektől 1970-ig. I—IV. Főszerk. Benda Kálmán. Bp. 1981—1982. *(Kókay György)* 121
Braun Tibor—Bujdosó Ernő—Ruff Imre: A tudomány mint a mérés tárgya. Bp. 1981. *(Környei Márta)* 122
Csuka Zoltán. Bibliográfia. Összeáll. Harmat Béla. Szentendre, 1982. *(Németh S. Katalin)* 123
Pozdeeva I. V.—Kaskarova I. D.—Lerenman M. M.: Katalog knig kirillicseszkoj pecsati XV—XVII. B. B. Moszkva, 1980. *(Ojtozi Eszter)* 124

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25 543
ISSN 0025—0171

SOMMAIRE

Körmendy, Kinga: Le Collegium Christi d'Esztergom et sa bibliothèque aux XIV—XVIe siècles 1
Haiman, György—Ballér, Piroska: «En conciliant les trois collèges . . .» Sur une action de culture générale de Tótfalusi I. 21
Friedrich, Ildikó: La popularité des livres de médecine de langue hongroise au XVIIIe siècle 32

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

Barlay, Ö. Szabolcs: La lettre d'un témoin oculaire sur le spectacle en plein air à Buda à la Fête-Dieu 42
Téglásy, Imre: Une Hungarica de Plantin inconnue à la Bibliotheca Apostolica Vaticana 45
Nemeskürty, Harriet: Sur les deux éditions différentes d'un discours funèbre sur Zrínyi 49
Varga, Imre: Six pièces de théatre scolaires protestantes de langue hongroise de 1767—1755 57
Németh S., Katalin: Un catalogue des manuscrits de Vienne du XVIIIe siècle, ayant un rapport hongrois 66
Haraszti, Erika Ágnes: Des publications ayant un rapport hongrois d'avant 1800 dans le collection spéciale Milkovich—Zámory 80
Hegedűs, Judit: Contribution à l'histoire de la Société des Lecteurs de Győr ... 86

CHRONIQUE

Fried István: Piroska Szemző (1907—1982) 88
Havasi, Zoltán: «La plainte de Marie de Louvain» en Hongrie 89
Fried, István: Les problèmes de la recherche de la presse de langue allemande de Hongrie 89
Zeman, László: La vie et l'activité de Zsigmond Gyalui Torda 102
Borsa, Gedeon: Le catalogue cumulatif des incunables des collections de Slovaquie 111

REVUE

Válaszúti, György: Pécsi Disputa. (La Dispute de Pécs.) Introduction et notes par Róbert Dán. Publiée par Katalin Németh S. — Bp. 1981. *(Vásárhelyi, Judit)* 117
Bibliotheca Corviniana. IIIe édition augmentée. — Bp. 1981. *(Kádár, Zoltán)* 118
Les lettres des étudiants faisant leurs études à l'étranger, 1711—1750 *(Szabó, András)* 119
La chronologiè historique de la Hongrie Réd. par *Kálmán Benda.* Bp. 1981—1982. *(Kókay, György)* 121
Braun, Tibor—Bujdosó, Ernő—Ruff, Imre: La science en tant que l'objet du mesurage. Des recherches de scientométrie en Hongrie. — Bp. 1981. *(Környei, Márta)* 122
Zoltán Csuka. Une bibliographie. Rédigée par Béla Harmat. — Szentendre, 1982. *(Németh S., Katalin)* 123
Поздеева И. В. — Кашкарова И. Д. — Леренман М. М.: Каталог книг кириллической печаги XV—XVII. в.в. Москва, 1980. *(Ojtozi, Eszter)* 134